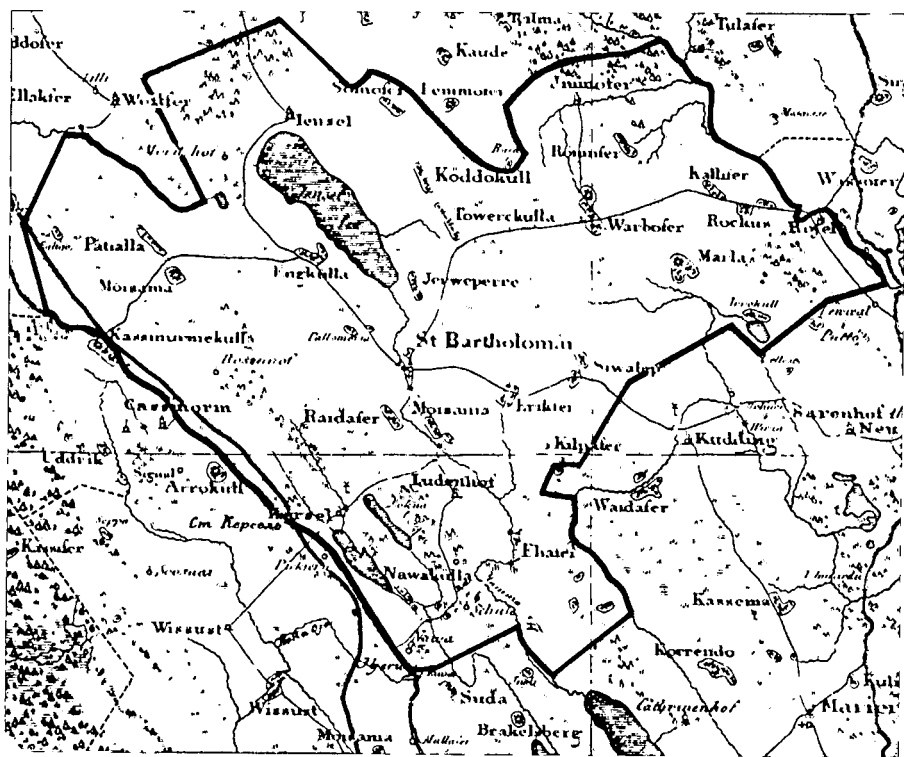

Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum

PALAMUSE
KIRIKU JA KIHELKONNA
KROONIKA

TARTU 1997

Palamuse kiriku ja kihelkonna kroonika.
Tartu 1997.

Tõlkinud: Aado Altmets ja Leane Morits

Kommenteerinud ja registrid koostanud: Leane Morits

Retsenseerinud: *mag. hist.* Andres Andresen

Teaduslik juhendaja: prof. Aadu Must

Fotod:

1, 7, 8, 12, 14, 15 – Palamuse muuseumi kogudest

2, 3, 9, 11, 13 – reproduktsioonid raamatust: G. v. Krusenstjern. Die Landmarschälle und Landräte der Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen. Hamburg 1963.

4, 5 – Leida Lepik

6 – Peeter Lail

Esikaane siseküljel fragment L. Mellini (1798) kaardist.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
Sundeksemplar

© Leane Morits 1997.

SISUKORD

SISSEJUHATUS	7
--------------------	---

PALAMUSE KIRIKUKROONIKA AJALOOALLIKANA	9
KROONIKA ÜLESEHITUS	12
PUBLITSEERIMISE ÜLDPÕHIMÕTTED	13
PALAMUSE KIRIKUKROONIKA SENISEST KASUTAMISEST	15

I OSA. PALAMUSE KIHELKOND JA KOGUDUS KUNI 1847. A.17

PALAMUSE KIHELKOND. MÕISAD	17
<i>Kuremaa</i>	20
<i>Kaarepere</i>	23
<i>Luua</i>	25
<i>Roela</i>	27
<i>Kassinurme</i>	29
<i>Imukvere</i>	30
<i>Kudina</i>	32
<i>Visusti</i>	35
PALAMUSE KIHELKONNA VAIMULIKUD JA NENDE AJAL JUHTUNU	38
<i>Nicolaus Bagge</i>	38
<i>Christien Heinrici</i>	39
<i>Faderus Uraelius</i>	40
<i>Matthias Litander</i>	41
<i>Petrus Bluming</i>	41
<i>Leonhard Georg Eder</i>	42
<i>Johann Heinrich Grotjan</i>	44
<i>Johann Wellmann</i>	44
<i>Jacob Günterhack</i>	45
<i>Eberhard Reimers</i>	45
<i>Johannes Heinrich Maximilian Mylius</i>	46
<i>Christian Bernhard Oldekop</i>	46
<i>Franz Bernhard Franck</i>	47
<i>Heinrich Gottfried Stückel</i>	47
<i>Sigismund Pezold</i>	49
<i>Johann Georg Siegismund Pezold</i>	49
<i>Wilhelm Gottfried Dietrich</i>	49
<i>Ludwig Carl Friedrich Kolbe</i>	50
<i>Andreas Julius Wetterstrand</i>	57
LUTERLIKU KIRIKU ORGANISATSIOON JA JUHTIMINE	61

<i>Vaimulike haridustee ja neile esitatavad nõuded</i>	61
<i>Pastori kohustused</i>	63
<i>Kirikueestseisjad ja kirikuvöörmündrid</i>	65
<i>Praostkond. Praost</i>	66
<i>Ülemkirikueestseisja-amet</i>	69
<i>Kindralsuperintendent</i>	69
<i>Konsistoorium</i>	71
<i>Konsistoriaalringkonna sinod</i>	71
<i>Patronaadiõigus</i>	72

II OSA. PALAMUSE KIHELKOND PASTOR PAUL EDUARD HIRSCHI AJAL.....75

PROLOOG: PALAMUSE KIRIK JA KOGUDUS.....	75
ÕNNISTUSE AASTA 1847.....	78
ÕNNISTUSE AASTA 1848.....	79
ÕNNISTUSE AASTA 1849.....	81
ÕNNISTUSE AASTA 1850.....	83
ÕNNISTUSE AASTA 1851.....	85
ÕNNISTUSE AASTA 1852.....	88
ÕNNISTUSE AASTA 1853.....	91
ÕNNISTUSE AASTA 1854.....	97
ÕNNISTUSE AASTA 1855.....	98
ÕNNISTUSE AASTA 1856.....	99
ÕNNISTUSE AASTA 1857.....	100
ÕNNISTUSE AASTA 1858.....	101
ÕNNISTUSE AASTA 1859.....	103
ÕNNISTUSE AASTA 1860.....	104
ÕNNISTUSE AASTA 1861.....	106
ÕNNISTUSE AASTA 1862.....	107
ÕNNISTUSE AASTA 1863.....	108
ÕNNISTUSE AASTA 1864.....	109
ÕNNISTUSE AASTA 1865.....	110
ÕNNISTUSE AASTA 1866.....	111
ÕNNISTUSE AASTA 1867.....	114
ÕNNISTUSE AASTA 1868.....	117
ÕNNISTUSE AASTA 1869.....	118
ÕNNISTUSE AASTA 1870.....	118
ÕNNISTUSE AASTA 1871.....	119
ÕNNISTUSE AASTA 1872.....	120
ÕNNISTUSE AASTA 1873.....	121

ÕNNISTUSE AASTA 1874	124
ÕNNISTUSE AASTA 1875	125
ÕNNISTUSE AASTA 1876	125
III OSA. PALAMUSE KIHELKOND PASTOR BURCHARD GEORG SIELMANNI AJAL	127
PASTOR JA TEMA TÖÖ KOGUDUSES.....	131
TÖÖ KIRIKU JUURES	133
KIRIKUEESTSEISJAD	139
KALMISTU.....	140
KOGUDUSE ELUST ALATES 1877	141
KOGUDUSE ELUST. VENESTAMINE.....	148
KOGUDUSE ELUST. REVOLUTSIOONIAASTAD 1904 – 05.....	150
KOOLITÖÖD KUNI MAINI 1887, VENESTAMISE AJAL.....	153
LÜHITAHENDUSED KOOLMEISTRITE LAHTILASKMISE JA PAIKAPANEMISE KOHTA KUNI AASTANI 1887.....	158
KOOLIVALITSUSE TÖÖ KUNI 1887	161
VÕITLUS KOOLIST KÕRVALEHOIDMISE JA LAISKUSE VASTU.....	164
INSPEKTORI VALITSUSE ALL KUNI 1909/10.	167
LISAD	172
LISA 1. KATKEND KROONIKAST – PASTORITE C. MAURACHI JA E. VON MICKWITZI SAATUSEST. PROBLEEMI KASITLEVA KOMISJONI ARUTELU JA OTSUS.	172
LISA 2. MAAILMASÜNDMUSED PALAMUSE KIHELKONNA KROONIKAS	186
ISIKUNIMEDE REGISTER	195
KOHANIMEDE REGISTER.....	206
TABELID.....	212
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	216
ZUSAMMENFASSUNG	223

Sissejuhatus

Ajalooteaduse areng eeldab uute ajalooallikate leidmist ja vähetuntud allikate teaduskäibesse toomist. Üheks ajaloolaste-arhivaaride ülesandeks on algallikate publitseerimine, mis teeb need kättesaadavaks laiale uurijate ja huviliste ringile.

Viimastel aastatel on suurenenud huvi kohaliku ajaloo jutustavate allikate vastu, mis annavad ilmeka pildi *tavaliste inimeste* igapäevaelust. Üheks selliseks allikate rühmaks, millele viimaste aastate publikatsioonides tähelepanu juhitud, on näiteks inimeste päevikud.¹ Küllaltki arvukalt esinevaks, kuid suhteliselt tagasihoidlikult kasutatud *tavaliste inimeste argielu* kajastavaks allikate liigiks on ka kirikukroonikad. Kirikukroonikad on asendamatud allikad nii lokaal- (kihelkonna-) kui ka kogu meie maa ajaloo tundmaõppimiseks. Eriti oluline on nende roll Eesti kirikuajaloo põhjalikul uurimisel, millega on Eestis tegeletud juba pikka aega. Loobuksin siinkohal pikemast historiograafilisest ülevaatest. Eesti kirikuloo bibliograafia on koostanud ja konverentsil tutvustanud S. Vahtre,² loodetavasti jõuab see peatselt ka lugejateni.

Käesoleval töö on kaks eesmärki. Neist esimene on meie maa ühe vanema kihelkonna – Palamuse kihelkonna ja kiriku paljutsiteeritud kroonika uurimine, publitseerimine ja ka laiemale lugejaskonnale tutvustamine. Teine eesmärk on kirikuajalooline – kroonika kaudu Eesti kirikuloo ning selle ajalooliste sõlmküsimuste tutvustamine tavapärasest erineva – maakoguduse kirikuõpetaja – vaatenurga alt.

Ei saa öelda, nagu poleks endise Vene impeeriumi endistes Balti kubermangudes asunud luterliku kiriku kihelkondade kroonikate uurimisega tegeletud. Selles osas on meie lõunanaabrid lätlased meist ette jõudnud – juba 1920. aastate teisel poolel

¹ K. Jaago. Käsikirjalised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhiivis. Kleio 9 Lk 29-36.

² Ettekanne konverentsil "Eesti kirikulugu" Tartus 7 juunil 1996 a

ilmusid seal L. Sloka poolt väljaantud kirikukroonikad,³ mida on kasutanud ka Eesti ajaloolased.⁴

Eestis pole kirikukroonikaid seni kahjuks publitseeritud. Ühe kiriku ja kihelkonna ajaloo käsitlustest väärib esiletõstmist J. Kõppu Laiuse kihelkonna ajalugu.⁵ Selle kirjutamise juures on laialdaselt kasutatud arhiivimaterjale ning see on siiani ainus tõsisem uurimus selles valdkonnas.

Ajalooallikana on kirikute ja koguduste arhiivid väga mitmekesised ja inforohked, kuid nõukogude ajal ei kuulunud kiriku ajalooa seonduv soositud teemade hulka. Kihelkondade arhiivifonde hoiti teaduskäibes eelkõige ajaloolise demograafia teemade kaudu. Selles valdkonnas tuleb mainida eriti S. Vahtre,⁶ H. Ligi⁷ ja H. Palli⁸ töid. Ka Tartu Ülikooli ajaloo-osakonna üliõpilased on kirjutanud terve rea kirikuarhiividel põhinevaid või neid käsitlevaid diplomitöid.⁹

³ L. Sloka. Vidzemes draudzu kronikas Valsts archiva raksti III. Rīga 1925, II dala (Valsts archiva raksti IV) Rīga 1927, III dala (Valsts archiva raksti V) Rīga 1927 Kurzemes draudzu chronikas, I dala (Valsts archiva raksti VII) Rīga 1928

⁴ S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870 a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. Eesti NSV ajaloo küsimusi VI TRÜ Toimetised Vihik 258. Tartu 1970 Lk 43-154.

⁵ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu Tartu 1937.

⁶ Vt nt S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil Tallinn 1973; S. Vahtre. Kirchenchroniken als Quelle der Bauern- und Agrargeschichte Estlands Tartu 1972

⁷ Vt H. Ligi. Lõuna-Eesti demograafilisest arengust aastail 1780-1819. TRÜ Toimetised. Vihik 784. Tartu 1987. Lk 28-47

⁸ Vt nt H. Palli. Laane-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685-1799). Tallinn 1984.

⁹ Näiteks R. Guthan. Lõuna-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana Diplomitöö Tartu 1971, L. Rubin. Põhja-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana Diplomitöö Tartu 1971, A. Lamp. Kirikuvisitatsiooni protokollid Ida-Saaremaa ajalooallikana Diplomitöö. Tartu 1982, T. Mägi. Kaarma, Kärla ja Puha kirikukihelkonnad XVIII sajandi teisel poolel. Diplomitöö. Tartu 1990 Juhendaja prof S. Vahtre. I. Rahi. Pärnu kihelkonna personaalraamat aastaist 1834-1852. Diplomitöö Tartu 1993, Juhendaja dots. A. Must. Käsikirjad asuvad TU ajaloo osakonna raamatukogus.

Palamuse kiriku kroonika ajalooallikana

Publitseeritav kirikukroonika pärineb Eesti Ajalooarhiivi EELK Palamuse koguduse fondist (F 1261). Fond koosneb kokku 634 säilikust ja on formeerunud mitmes etapis, seetõttu on tal ka mitu nimistut. Esimesse, põhinimistusse, kuulub 592 säilikut. Need on, nagu luterlike koguduste fondidele tüüpiline, pastori kantselei materjalid (ringkirjad, protokollid, tegevusaruanded (1813-43), meetrikaraamatud (1834-1907), kirikuteatised, kirjavahetus, raamatupidamispaberid jms), kirikueestseisja materjalid (seadused, ringkirjad, juhendid, toimikud kirikumaade ja -ehitiste kohta, kihelkonna elanike nimekirjad, arveraamatud jms), kihelkonna koolivalitsuse paberid (ringkirjad ja õppekavad, istungite protokollid, õpilaste nimekirjad, päevikud, aruanded ja hinnangud õpetajate tööle) ja kiriku nõukogu paberid (protokollid, kirjavahetus, tulude-kulude arvestamise raamatud). Vanem osa kirikuarhiivist pole säilinud – see hävis 1739. a tulekahjus.

Nimistu 2 (abielukuulutuste teatised 1902-06 ja 1907-12) on koostatud 1953. aastal; nimistu 3 (sünni-, abielu- ja surma-meetrikad aastatest 1739-1833) aga Tallinnas ENSV Vabariikliku Perekonnaseisuahtide Büroo töötaja poolt 1959. aastal.

Tahaksin uurijate tähelepanu juhtida ka mõningatele eksitavatele nüanssidele fondi teatmeaparaadis. Nii näiteks leiame kirikueestseisja materjalide hulgast kihelkonna mõisate kohta käivad *revisjonilehed* (1785?-1834), säilikud 359-373. Traditsiooniliselt oleme harjunud *revisjonilehti* lugema hingeloendite (või ka mingi muu fiskaalse revisjoni) sünonüümiks. Tegelikult on siinkohal aga tegemist Kuremaa, Kaarepere, Kudina, Luua, Roela, Imukvere ja Kassinurme mõisa ning Süvalepa ja Udriku küla talupoegade katekismuse tundmise ja lugemisoskuse revideerimisega.

Üks tähelepanuväärsematest dokumentidest fondis on “Palamuse kiriku ja koguduse kroonika” (säilik 30). Vastavalt 1832. a kirikuseadusele oli pastor muu olulise dokumentatsiooni kõrval kohustatud pidama kroonikat kõige kihelkonnas toimuva kohta. Seda on Palamuse pastorid P. E. Hirsch ja B. G. Sielmann aastatel 1847-1909 ka teinud.

Kroonika on kirjutatud raamatusse, mille mõõdud on 21,5 x 35 cm. Kõite leheküljed on nummerdatud (kokku 154 lk) kuni teksti lõpuni. Pool raamatut on kasutamata ja nummerdamata Arhiivis on lehed üle nummerdatud (kokku 77 lehte koos pööretega). Raamatu kõide on praeguseks üsna lagunenenud ja raamatu keskelt rebenenud kohast, kus kroonika tekst lõpeb. Tekst on täielikult säilinud, mida võib järeldada teksti sisu terviklikkusest. Raamatut kinni pannes on kõiteselg korralikult pingul, mis välistab võimaluse, et sealt on lehti välja rebitud.¹⁰

Kesksel kohal on kroonikas loomulikult kirikulugu – eesti maarahva minek vene õigeusku (kroonikas nimetatud *kreeka usk, uuskreeklasted*), sellest tagasipöördujad (*rekonvertiidid*), eestlaste üldine suhtumine usuvahetusse, vennastekogudused ja pastorite suhted nendega. Üksikasjalik statistika on olemas armulaual käijate ning piibli ja Uue Testamendi ostmise kohta. Räägitakse pastori ja tema perekonna elust, kirikuõpetajate olukorrast üldse. Lisaks on kroonikas üksikasjalikult käsitletud kiriku ning tema abihoonete juures läbiviidud ehitus- ja remonditöid, kirikuarhitektuuri ning üldisemalt kiriku majanduslikku olukorda.

Kroonika on arvestatav ka ajaloolise demograafia allikana, kuna väga hoolikalt on üles märgitud sündide ja surmade arv kihelkonnas. Täpselt on üles tähendatud, kui palju oli abiellujate seas vallalisi, kui palju leski ning kui vanad olid abiellujad. Sama andmestikku on võimalik kokku arvestada ka meetrikaraamatute järgi, kuid kroonikast leiame lisaks sellele ka andmete esialgse analüüsi ning pastori hinnangu demograafilisi protsesse mõjutanud teguritele. Ühe olulise osa kroonikast moodustab ilmastikuloode detailne kirjeldus ja nende seostamine vilja- ja kartulisaakidega, seega talupoja elukeskkonna ja majandusajalooga.

Eraldi teemana tõuseb esile kooliajalugu. Koolide probleemid omandasid erilise aktuaalsuse pastor Sielmanni ajal (1877-1909). See oli pastorile valus teema, kuna venestusreformide käi-

¹⁰ O. Tallinn väidab oma töös, et pastor Westrén-Dolli poolt kirjutatud kroonika on raamatust välja rebitud (O. Tallinn. Kiriklikkude mälestusmärkide registreerimistöö Palamusel 1937 a suvel. Kursusetöö Tartu 1937. Juhendaja O Sild Käsikiri TÜ RK KHO-s Lk 108). Kahjuks ei nimeta ta aga, kust selline väide pärit on.

gus võeti kirikult tema senine roll rahvakoolide juhtimisel. Kroonika näitab, kuidas venestamine jõudis rahvakoolidesse ning milliseid kooliõpetajate isikkoosseisu ning meelsuse muutusi see endaga kaasa tõi.¹¹ Kuid isegi kooliajaloo on mitmed omal ajal väga laia kõlapinda leidnud sündmused kajastamata jäänud. Nii ei leia me kroonikas vihjet 1870. aastal *Postimehe* veergudel aset leidnud ägedale koolikirjandust ja pastore rolli kajastavale diskussioonile C.R. Jakobsoni ja Palamuse pastori P.E. Hirschi vahel; küllap tagasihoidlikkusest on pastor jätnud mainimata oma koolilugemiku *Luggemise tükid nort kolilastele* (1872) saamisloo, ilmumise ja kasutamise.¹² Ka muust kultuuri- ja seltsielust on kroonikas vähe juttu.¹³ Konkreetset on puudutatud ainult vabatahtlikku tuletõrjeseltsi. See on ka mõisteta, sest seltsi ei olnud Palamuse kihelkonnas kuigi elav isegi rahvusliku ärkamisaja kõrgperioodil. Mitmed rahvuslikud ühisüritused (Aleksandri-kooli jaoks raha kogumine, karskusliikumine, laulu- ja mängu-seltsid) jõudsid siia hilinemisega.

¹¹ Esimesi hüliva venestuse märke leiame juba 1875 a. välja antud "Maakoolide seaduses", kus õppeainena lisandub vene keel, mis pidi sisse viidama viie aasta jooksul Ülem-maakooliameti ja kihelkonna koolikomisjoni vahele loodi vaheastmena kreis-maakooliamet (maakonna koolikomisjon) Sinna kuulusid ülem-maakooliameti poolt määratud inspektor (eesistujana), kaks kirikueestseisjat, konsistooriumi poolt määratud kirikuõpetaja ja kaks kihelkonnakohtu kaasistujat (talupojad). 1877. aastal välja antud seadusega läksid kõik "iga seltsi alamad koolid" rahvakoolide direktori ja inspektorite valitsemise alla. Õigused ja kohustused alamate koolide suhtes, mis siiani olid kubermangu koolide direktori käes, läksid rahvakoolide direktori kätte, kes allus otseselt Tartu kooliringkonna kuraatorile. Õigused ja kohustused, mis olid kreiskoolide ülevaatajate käes, läksid aga rahvakoolide inspektorite kätte, kes allusid otseselt rahvakoolide direktorile. Ülem-maakooli komisjon ja kreis-maakooli komisjonid ning kohalike koolide valitsused läksid kooliministeeriumi alluvusse. Rahvakoolide direktor sai ülem-maakooli komisjoni liikmeks ja rahvakoolide inspektorid kreis-maakooli komisjonide ja koolinõukogude liikmeteks. Sellele lisaks oli iga komisjonis ja nõukogus üks Tartu kooliringkonna kuraatori poolt nimetatud liige (Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. L. Andresen (koost) Tln. 1988).

¹² Vt: R. Põldmäe. C.R. Jakobsoni teedest ja töödest. Tln. Eesti Raamat, 1985. Lk 147, 173-174.

¹³ Selle kohta vt lähemalt. A. Koll. Palamuse kihelkonna kultuuriloost 1850-1940 Diplomitöö Juhendaja dots. A. Liim. Tartu 1985 Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

Kroonika ülesehitus

Kroonika autoriteks on kaks kirikuõpetajat: P. E. Hirsch (Palamuse kirikuõpetaja aastatel 1847-76) ja B. G. Sielmann (Palamuse kirikuõpetaja aastatel 1877-1909).

Kroonika jaguneb kaheks põhimõtteliselt erineva ülesehitusega osaks. P. E. Hirschi koostatud esimene osa on klassikaline kronoloogilis-temaatilise ülesehitusega kroonika. Siin valitseb kindel aastast aastasse korduv skeem, mille järgi sündmusi kirja pannakse. Puuduvad üldistused ja kroonika autori isiklik seisukoht selgub pigem "ridade vahelt" kui tekstist.

Esimese osa alguses on tagasivaatena kirjutatud Palamuse kiriku ja kihelkonna (hüpoteetilisest) loomisest, kihelkonnas asuvate mõisate ajaloost ja nende omanikest ning kõigist teadaolevatest siin tegutsenud pastoritest.

Esimesi ülestähendusi kihelkonna ajaloo kohta tegi juba Palamuse pastor L.C.F. Kolbe 1821. Aastal ning tema poolt ülestähendatud fakte kasutas oma 1829. aastal Palamuse kohta koostatud minikroonikas E.Ph. Körber.¹⁴ P.E. Hirsch on omakorda kasutanud E.Ph. Körberi koostatud kroonikat, mis lõpeb L. Kolbe Palamusele tuleku ajaga (1818. a). Sealt edasi on P. E. Hirsch kirjutanud kroonikat juba oma vahetute muljete põhjal.

Teine osa, mis on koostatud pastor B. G. Sielmanni poolt, on temaatilis-kronoloogiline. B. G. Sielmann ise kirjutab sellest nii: *Järgnev pole sel moel koostatud, et iga aastat eraldi vaadeldakse ja kirjeldatakse. Selle koostaja pastor B.S. kirjutab selle peale oma ametiaja möödumist, peale ameti mahapanemist 4. okt. 1909. a – tema poolt aastate jooksul tehtu ja päevaraamatutesse sissekantud märgete põhjal ning kirikukonvendi ja koolivalitsuse istungite protokollide põhjal.*

See kroonika on teatud määral tagasivaade, kokkuvõtte ajast 9. okt. 1877. a kuni 4. okt. 1909. a – mille kallal konventidel kihelkonnas töötatud, mida otsustatud ja läbiviidud koolivalitsuse istungitel. Siin arutatakse üksikute tööalade üle kirikus ja koolides. Statistilised märkused, mis eelpool antud, on kõrvale jäetud. Need leiduvad olemasolevates kirikuraamatutes.

¹⁴ EAA 1261-3-4 L 359-362, 1261-1-29

Selle osa üldistusjõud on pisut tugevam, selgemini tulevad välja ka kroonikakirjutaja isiklikud seisukohad, inimestevahelised suhted, sümpaatiad ja antipaatiad. Mahuliselt hõlmab Sielmanni poolt kirjutatu umbes kolmandiku kroonika mahust.

Publitseerimise üldpõhimõtted

Mistahes ajaloodokumendi publitseerija puutub kokku terve hulga arheograafiliste ja metoodiliste probleemidega. Mil määral võib lubada originaaldokumendi struktuuri muutmist? Kas kogu tekst tuleb esitada kärbeteta või on lubatavad ka kupüürid? Kas lisaks tõlkele tuleks esitada ka kroonika tõlkimata algkuju? Kas on võimalik mõningate osade esitamine üldse kokkuvõtlikult, referaadina? Millised faktid, terminid ja nimed vajavad kommenteerimist, milliste puhul aga võime eeldada, et lugeja on eelnevalt piisavalt informeeritud? Kõigile neile küsimustele vastamiseks tuleb otsustada, millisele lugejale publikatsioon on adresseeritud. Kitsale akadeemilisele ringkonnale adresseeritud publikatsiooni puhul kehtivad ühed, laiale ja vastava erihariduseta lugejaskonnale mõeldud raamatu puhul aga hoopis teised reeglid. Palju sõltub ka algdokumendi kvaliteedist.

Käesoleva väljaande adressaadiks on valitud ajaloohuvi-line lugeja, kelle puhul eeldatakse laia silmaringi, ent mitte tingimata ajaloolase haridust.

Kroonika teksti on suhtunud kriitiliselt. Publitseerija on hinnanud kroonika üksikute osade väärtust ajalooallikana ja ainult vähesel määral uudset informatsiooni sisaldavate ja referatiivsete lõikude puhul on tehtud olulisi kärpeid. Palamuse kihelkonna mõisate ajalugu ja siin teeninud kirikuõpetajaid käsitlevate osade originaalkujul esitamisest on loobutud, sest need on referatiivsed, lünklikud ja sisaldavad ebatäpsusi. Nende kommentaaridega täiendamine teinuks lugemise väga raskeks. Täielik väljajätmine polnud samuti võimalik, kuna tegemist on ikkagi kihelkonna ajaloo olulise koostisosaga. Nii ongi vastav osa uuesti läbi kirjutatud, kasutades allikmaterjalina paralleelselt nii kiriku-kroonikat kui ka teisi arhivaale ja kirjandust.

Mõned teemad – ülevaade 1866. aasta sinodist, maailmasündmuste kirjeldused, arvanded ristimiste, leeritute, laulude ja matuste kohta on esitatud kas väiksemas kirjas või eraldi lisa ehk tabelina töö lõpus. Täiesti on välja jäetud piiblikassa igaaastased aruanded. Siiski on püütud lauseid kontekstist mitte välja rebida, mistõttu osa maailmasündmuste kirjeldustest on säilinud ka publikatsiooni põhitekstis.

Kroonika teises, temaatilis-kronoloogilises osas, on teemade järjekorda pisut muudetud – ettepoole on toodud pastori kirikliku tegevusega seotu kui põhiline selle ameti juures. Väiksemaid puudusi ja ebatäpsusi on püütud kommentaaridega “järele aidata”.

Mitte kõik kirikukroonika osad ei ole tänasele lugejale ühtnoodi arusaadavad. Kroonika autoritele, pastortele, oli kiriku organisatsioon ja juhtimine osa nende igapäevasest maailmast, millest kroonikas räägitakse kui iseenesest mõistetavast asjast. Tänapäevale lugejale pole pastortele ettevalmistus, prooviaastad, praosti funktsioonid, kirikueestseisja ülesanded, sinod, kirikuvisiitatsioonid jpm kaugeltki enesestmõistetavad terminid. Sellest lähtudes pidas publikatsiooni hädavajalikuks esitada töö sisesejuhtimise osas ülevaate ka luterliku kiriku korraldusest ja juhtimisest.

Oskar Lutsu teoste mõjul samastatakse tihtipeale Palamust Paunverega. Ei saa eitada, et Palamuselt pärit kirjanik kasutas oma lugude kirjutamisel talle tuttavat kohalikku fooni. Samas poleks õige hakata kroonikast otsima paralleele kirjaniku loominguga, sest kõigest hoolimata on tegu siiski ilukirjandusega. Publikatsiooni ei ole meelega teinud ühtegi vihjet populaarsetele Tootsi-lugudele, kuid tal ei ole midagi selle vastu, kui mõni tähelepanelikum lugeja seoseid leiab.

Palamuse kirikukroonika senisest kasutamisest

Publikatsiooni kroonikat on laialdaselt kasutatud nii ajaloo-alases teaduskirjanduses ja üliõpilastöös kui ka populaarteaduslike ülevaadete koostamisel.

Teaduskirjanduses tsiteeriti kroonikat esmakordselt 1929. aastal, kui see oli Hans Kruusi üheks põhiallikaks artikli kirju-

tamisel vennastekogudusest.¹⁵ Taas kasutas ta seda oma usuvahe-
tusliikumist käsitlevas monograafias.¹⁶ Pärast Teist maailmasõda
on kroonikat kasutanud Sulev Vahtre Eesti ilmastikuolusid käsit-
levas mahukas uurimuses.¹⁷

Ka üliõpilased on kroonikale toetudes uurimistöid teinud.
Otto Tallinna 1937. a kirjutatud kursusetöös oli see üheks põhi-
allikaks.¹⁸ Reet Guthan on maininud oma diplomitöös¹⁹ Palamu-
se kiriku kroonikat. Kahjuks on aga, ilmselt teema laiahaardeli-
suse tõttu, sisse sattunud paar eksitavat viga. Nimelt ei ole kroo-
nikas esinev eestikeelne tekst mitte jutlus, nagu väidab R.
Guthan, vaid ühe vennastekoguduse liikme kiri Palamuse pasto-
rile. Ekslik on ka väide, nagu oleks B. G. Sielmann kroonikat
pidanud aastate kaupa.

Viimase aja töödest on nimetada Margit Nirgi diplomitöö
EELK Konsistooriumi juures asuvalle Usuteaduste Instituudile.²⁰
Töö on oma suunitluselt küll rohkem kunsti- ja arhitektuuriaja-
looline, kuid tsiteerib ka Palamuse kroonikat. M. Nirgi uurimu-
sest on käesoleva publikatsiooni autorile üsna palju abi olnud.

Populaarteaduslikes töödes kasutati kroonikat juba 1922.
aastal, mil ilmus ülevaade Palamuse kihelkonna ajaloo, tulun-
dusest ja loodusest.²¹ Tegemist oli Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-
uurimise toimkonna ja Palamuse Kodu-uurimise Seltsi ühise väl-
jaandega ning teos oli kavandatud omamoodi näidisena teiste

¹⁵ **H. Kruus.** Huvitav kild vennastekoguduse ajaloo. Ajalooline Ajakiri Tartu 1929. Lk 114-117

¹⁶ **H. Kruus.** Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail Tartu 1930.

¹⁷ **S. Vahtre.** Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870 a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale Eesti NSV ajaloo küsimusi VI TRÜ Toimetised. Vihik 258 Tartu 1970. Lk 43-154

¹⁸ **O. Tallinn.** Kiriklikkude mälestusmärkide registreerimistöö Palamusel 1937. a suvel Kursusetöö. Juhendaja O. Sild. Tartu 1937. Käsikiri TÜ RK KHO-s

¹⁹ **R. Guthan.** Lõuna-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana. Diplomitöö Juhendaja S. Vahtre. Tartu 1971 Lk 26-27.

²⁰ **M. Nirgi.** Palamuse kihelkonna ja koguduse ajalugu 1234-1940. Diplomitöö Juhendajad V. Ilja ja S. Mäeväli. Tallinn 1996 Käsikiri autori valduses

²¹ **Palamuse kihelkond.** Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus Tartu 1922.

Eesti kihelkondade ülevaadete koostamiseks. Kirikukroonika kasutamine selle töö koostamisel oli ootuspärane, kuna Palamuse Kodu-uurimise Seltsi esimeheks oli kohalik pastor August Westrén-Doll. Sama materjal leidis kasutamist ka 1925. a ilmunud koguteoses *Tartumaa*.²² Ka selle koguteose üks kaastöölisest oli eelpoolnimetatud Palamuse pastor.

Mitmeid huvitavaid andmeid, sealhulgas ka arhiivimaterjalidel põhinevaid, leidub Juhan Karma ja Eerik Tederi populaarteaduslikus raamatus,²³ mis tundub olevat mõeldud eeskätt kodumaad tundmaõppivatele rännuhuvilistele.

Eesti Ajalooarhiivis on säilinud paljud erinevate kihelkondade kroonikad. Käesoleva kirikukroonika publitseerija tahaks loota, et antud väljaanne on julgustavaks eeskujuks teistelegi Eesti kihelkondade ajalugu uurivatele ajaloolastele.

Tänan Palamuse muuseumi ja selle direktorit ajaloolast Peeter Laili käesoleva raamatu idee ning nii materiaalse toetuse kui innustuse eest, ajaloolast Aado Altmetsa esialgse tõlke eest ning Palamuse ja Laiuse kirikuõpetajat Margit Nirgit kasulike viidete eest. Kõige suurem tänu kuulub aga minu juhendajale prof. Aadu Mustale, kes monograafia kirjutamise kõrvalt aega leidis ja publitseerijat tema töös tõhusalt aitas.

²² Tartumaa. Peatoim J. Rumma. Tartu 1925.

²³ J. Karma, E. Teder. Palamuse ja Oskar Luts. Tallinn 1970.

I osa.

Palamuse kihelkond ja kogudus kuni 1847. a.

Palamuse kihelkond. Mõisad

Palamuse kihelkond asub Põhja-Tartumaal (praegu Jõgeva maakond), mida loodusliku iseärasuse tõttu nimetatakse ka Vooremaaks. Voorte vöö laius on Palamusel kirde-edela suunas umbes 20 km. Kõige vahelduvam oma pinnaehituse poolest on kihelkonna lõuna- ja edelaosa. Seal on üheksa kagu-loode sihis pikka, enam-vähem selgesti piiratud lainjat, soiste orgudega uksteisest eraldatud künnist ja seljakut. Nendest on kõige pikemad 0,5 kuni 1 km laiad, kõrvutiolevad Aleja-Pikkjärve (3,5 km pikk) ja Kassinurme (6 km pikk) voored. Neist edela pool asuvad suured sood. Voori on seal kolm: 31 m kõrge Arukula mägi, sellega ühenduses olev madalam (15 m) ja ebamäärasem voor ning kitsas ja pikk, ainult 9 m kõrge Udriku künnis.

Keskne jõgi Palamuse kihelkonnas on Amme jõgi, mis algab kihelkonna kõige suuremast veekogust Kuremaa järvest ja suubub Emajõkke. Pikkjärvest ja Prossa ehk Luua järvest voolab vesi ojadena Äksi kihelkonna piiril asuvatesse soodesse. Kassinurme küla külje all olevaist allikaist algab Laeva jõgi, mis jookseb Udriku külast läbi Visusti mõisa poole. Kihelkonna suuriaks jõeks on kirdeosas voolav Verioja, mis Torma kihelkonnas on tuntud Vaiatu jõe ja Tõikvere jõe nime all.²⁴

13. saj. alguses on kihelkonda mainitud Vaiga maakonna osana. Pärast Eesti ala vallutamist 13. sajandil allutati Palamuse kihelkond Tartu piiskopkonnale, olles ilmselt vanim Põhja-Tartumaal, mainitud juba 1234. a.²⁵ Palamuse kihelkond on peaaegu

²⁴ Tartumaa. Lk 332-333.

²⁵ Paavst Gregorius IX kirjutas 20. nov 1234. a. on juba nimetatud Palamuse vaimulikku Theoderici. (vt H. Hildebrand. Livonica Art. 40 Vt ka O. Sild. Eesti kirikulugu)

kogu aeg kuulunud Tartu maakonda, välja arvatud asehalduskorra ajal aastatel 1783-96, mil ta oli koos Laiuse ja Kursi kihelkondadega Viljandi kreisi osa. Palamuse naaberkihelkonnad on Torma, Maarja-Magdaleena (moodustati 1641. a, enne Palamuse abikogudus), Äksi, Kursi ja Laiuse. Kihelkond oli kahetähenduslik mõiste: esiteks tähendas see kiriklikku ja teiseks halduslikku üksust. Nende üksuste piirid olid sarnased, kui ei kattunud päris täpselt. Halduslikult arvestati kogu mõis sellesse kihelkonda, kuhu kuulus tema keskus. Kiriklikult aga võis sama mõis osaliselt või täielikult kuuluda teise kihelkonda, nagu me näeme ka Palamuse kihelkonna Roela, Kudina ja Visusti mõisate puhul. Mõisa halduslik kuuluvus võis aja jooksul ka muutuda.

Palamuse kihelkonda kuulusid kroonikas käsitletaval perioodil Kuremaa, Kaarepere, Luua, Roela, Kassinurme, Imukvere, Kudina ja Visusti (kaks viimast osaliselt) mõisad. Lähemalt võib nende kohta lugeda allpool.

Kroonikas on ära toodud ka mõisate adramaade ja talude arv 1849. a seisuga:

Kuremaa 15 7/20 adramaad²⁶, 50 talu (6 küla).

Kaarepere 12½ adramaad, 41 talu (4 küla).

Luua 14 adramaad, kuni 1849. a Palamuses 38 talu (6 küla).

Roela 7 7/20 adramaad, 30 talu, 22 neist kolmes külas ja ülejäänud hajataludena.

Kassinurme 6½ adramaad, 17, varem 18 talu.

Imukvere 4 19/20 adramaad, 15 talu.

Juurde kuulusid veel: Kudina, 11 4/20 adramaad, 42 talu ja 1½ adramaaga Visusti (Udriku ja Kotsiga).²⁷

Kroonikas on ära toodud ka mõisate taalrivaartus²⁸ 1826. aastal:²⁹

²⁶ Adramaad oli maamõõdu- ja maksustamisühik juba 13. sajandi Eestis. Tähen- das esialgu maksustusvõimelist majandusühikut, sest iga adramaa juurde kuulus teatav osa heina- ja karjamaad ning metsa. Alles hiljem kujunes sellest mõistest ka maapinnamõõt, mida esialgu arvutati külvihulga, mitte aga pindala järgi

²⁷ EAA 1261-1-30 L 5.

²⁸ Taalrivaartus oli maa hindamis- ja maksustamisühik, mis sõltus maa pindalast ja kvaliteedist (Vt lähemalt E. Tarvel. Adramaad Tallinn 1972)

²⁹ EAA 1261-1-30 L 8.

Tabel 1. Mõisate taalriväärtus 1826. aastal.

Mõis	taalrit	krossi
Kuremaa	1229	86
Kaarepere	977	63
Luuu	880	–
Kudina	909	70
Roela	587	13 ³⁰
Kassinurme	496	78
Imukvere	398	55
Udriku	123	19
Kokku	5602	53³¹

Kuna mõisate juures tuleb peamiselt juttu mõisnikest, siis olgu tasakaalu mõttes siin ära toodud ülevaade ka talupoegade arvu kohta Palamuse kihelkonna mõisates:³²

Tabel 2. Talupoegade arv Palamuse kihelkonna mõisates 1721-1816 a.

Mõis / Aasta	1721. a	1751. a	1795. a	1816. a
Kuremaa	225	499	713	653
Imukvere	85	188	116 ³³	194
Kassinurme	69	166	178	240
Kaarepere	214	333	548	574
Luuu	448	509	710	748
Roela	520	819	1035	990
Kudina	338	495	1124	1339
Visusti	199	398	1031	1189
Kokku	2098	3407	5455	5927

³⁰ Kogu mõis 1381 taalrit ja 10 krossi

³¹ Kokku 70½ adramaad.

³² H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna Eestis aastail 1711-1816

³³ Ainult meeste arv.

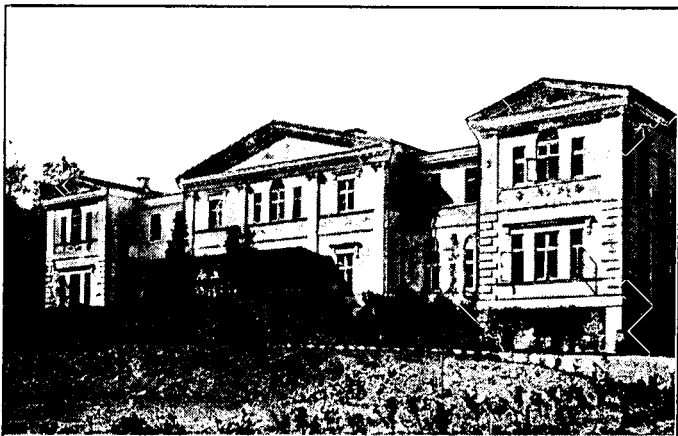

Foto 1. Kuremaa mõis

Kuremaa

Oma suuruselt ja tähtsusest seisab kihelkonnas esimesel kohal kindlasti Kuremaa mõis (ka *Kurramoisa* (a 1627), *Kuhrenhof* (1680), saksa k. *Jensel*).³⁴ See mõis on alati olnud patroonaadmõis³⁵ ja omanik on olnud kihelkonna kirikueestseisja,³⁶ alates 16. sajandil elanud Johann von Wrangelist, kes "Radiferi juures vanas Luuas" kingitud kahe adramaa asemel, mis oli liiga kaugel kirikust, jättis pastoraadile teised kaks adramaad *Palle-mese* (*Pallemois*) külas.³⁷ Poola ajal võeti mõis temalt ära ja anti Andreas Chotkowskyle, kellelt Fabian Wrangell (eelpoolmainitud Johanni poeg) selle 8000 taalri eest tagasi ostis. Sellest ajast

³⁴ Esmakordselt mainitud 16. saj. keskel. Kaardil (autor teadmata) 1770. a. kannab nime Gensel. Mellini kaardil (1798. a.) kannab nime Kurena.

³⁵ Patroonaadiõiguse kohta vt lähemalt käesoleva töö peatükki *Luterliku kiriku organisatsioon ja juhtimine*.

³⁶ Kirikueestseisjate kohta vt käesoleva töö peatükki *Luterliku kiriku organisatsioon ja juhtimine*.

³⁷ EAA 1261-1-30 L 3p. Mõisate ajalugu käsitlevas peatükis on kroonika tsitaadid kursivkirjas.

alates, aastast 1598 on see Wrangellide pärusmõis, saadud Sigismund III-lt. Eelpoolmainitud F. Wrangelli poeg, rittmeister Fabian Wrangell, sai 1629. a nii Kuremaa kui ka Roela omanikuks. 1638. a revisjonis nimetatakse omanikuna Fabian Wrangelli ja teatatakse, et vanadest aegadest on see mõis tema esivanematele kuulunud. Lisaks selgub, et mõisa juurde kuulub ka mahajäetud Imukvere mõis, mille F. Wrangell on von Dobritzenilt ostnud.³⁸

Kuidas see mõis perekond Ungerni kätte sattus, kas müümise või pärandamise kaudu, pole teada, kuid 1684. aastal nimetas reduktsioonikomisjon seda vanaks pärusmõisaks ning omanikuks tolleaegset maamarssalit³⁹ Conrad parun von Ungern-Sternbergi.⁴⁰ Tema päranduse jagamisel läks mõis Conrad parun Ungern-Sternbergi kätte, kes seda ilmselt algul vennaga jagama pidi, sest 1721. aasta revisjonirahmatus on Kuremaa omanikeks nimetatud nii maamarssal Woldemar Johann kui leitnant Conrad parun Ungern-Sternberg.⁴¹ Hiljem⁴² sai Conrad mõisa ainuomanikuks ja müüs selle 1748. a oma õe Dorothea

Foto 2. Aleksander von Oettingen.

³⁸ Die Revision Livlands 1638. S. 223 (*Vor alten Zeiten hat es seinen Voreltern gehoerett. Ess gehoeret noch ein wuester Hoff Immefer darzue so er von Dobritzen gekauft*).

³⁹ Maamarssal oli Liivimaal Rootsi ajast peale kohaliku rüütelkonna kõrgem usaldusmees, maapäevade juhataja ja rüütelkonna huvide esindaja ning kaitsja riigi keskvõimu ees.

⁴⁰ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 3.

⁴¹ EAA mikrofilmikogu (edaspidi MFK) 37. S 15. L 461.

⁴² 1744. a. revisjonikirjadesse on juba ainukese omanikuna märgitud Conrad v. Ungern-Sternberg. Öeldakse ka, et mõisahooned on heas korras, veskeid on kaks ja kõrtse üks. Kuremaa järvest tohtis kala püüda üksnes mõisa tarbeks, teised sealt püüda ei tohtinud. (EAA MFK 37. S 53. L 67).

Elisabethi teisele abikaasale Moritz Wilhelm Pistohlkorsile,⁴³ kelle käes oli mõis ka veel 1776. aastal.⁴⁴ Too jättis mõisa oma pojale leitnant Moritz Wilhelm von Pistohlkorsile. 1810. a oksjonil, mille tulemusena mõis tema pärijate käest ära läks, ostis selle 45 000 hõberubla eest Liivimaa Aadli Krediitkassa, müüs aga 75 000 hõberubla eest⁴⁵ 14. juulil 1821. a maanõunik⁴⁶ ja ülemkirikueestseisja⁴⁷ Reinhold Wilhelm von Liphartile, kes pärandas mõisa oma noorema poja pojale Karl Eduard Liphartile.⁴⁸ Tema käest läks mõis 1834. aastal 200 000 bankorubla⁴⁹ eest Alexander von Oettingenile. 1846-49 oli Kuremaa Helene von Oettingeni, sünd. Knorring omandis.⁵⁰ Alates 1849. aastast, seoses pärandi jagamisega kuulus see Eduard von Oettingenile. Ka 1865. a oli mõisa omanik Eduard von Oettingen.⁵¹ Oettingenide suguvõsa käes püsis see kuni 1919. aastani, mil mõisad riigi omandusse läksid.⁵²

⁴³ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 3.

⁴⁴ EAA 1261-1-30 L 3p.

⁴⁵ H. v. Hagemeister. Materialen. S. 113.

⁴⁶ Maanõunik oli Baltimail rüütelkonna kõrgeima täidesaatva organi, maanõunike kolleegiumi liige. Liivimaal ja Eestimaaal koosnes maanõunike kolleegium rüütelkonna poolt eluks ajaks valitud 12 maanõunikust.

⁴⁷ Ülemkirikueestseisja-ameti kohta vt käesoleva töö peatukki *Luterliku kiriku organisatsioon ja juhtimine*.

⁴⁸ T. Rosenberg. Liphartid. Lk 14.

⁴⁹ 1820. aastail oli bankorubla väärtuseks 26-29 hõbekopikat, 1840 aastate algul võrdsustati hõberubla 3,5 bankorublaga.

⁵⁰ EAA 1261-1-30 L 3p.

⁵¹ EAA 1427-1-177. Vt selle kohta ka: K. Raba. Oettingenid Liivimaa mõisnikena ja Kuremaa mõis 19. sajandi I poolel. Diplomitöö. Juhendaja prof. T. Rosenberg. Tartu 1995. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

⁵² Kuna iga mõisa puhul on nimetatud 1919. aasta ülevõtmist Eesti Vabariigi poolt, siis oleks suinkohal vajalik ülevaate andmine seadusest, mille alusel seda tehti. Tegu oli 10. oktoobril 1919. a. Asutava Kogu poolt vastuvõetud seadusega, mis ilmus Riigi Teatajas 25. oktoobril samal aastal ja hakkas kehtima alates vastuvõtmise hetkest. Selle seaduse § 1 ütleb: "Riikliku maatastavara loomiseks võõrandatakse riigi omanduseks kõik Eesti Vabariigi piirides olevad mõisad ja maad, mis Balti Eraseaduse § 597 tähendatud, ühes kõigi nende päraltolemiste ja kõlbulise põllumajanduslise inventaariga, olgu viimane mõisa omaniku, pidaja ehk rentniku päralt."

Lisamärkused sinna juurde leevendasid pisut ülaltoodud paragrahvi ja sätestasid, et võõrandamisele ei kuulu linnadele, heategevuslikele ja teaduslikele asu-

Foto 3. Eduard von Oettingen.

Kaarepere

Kaarepere (saksa k. *Kersel*, *Woltershof*, *Waltershof*,⁵³ 1798. a juba ka nimi *Kareperre*) mõisa on esmakordselt mainitud 16. sajandi keskel. Oli varem perekond Kaweri omandus, tagastati 1600. a Rootsi kuninga Karl IX poolt Luidbert Kawerile kui tema nõbu Engelbrecht Kaweri mõis. Too tõeses siiski, et tema sugulasel Berent von Scharenbergil oli oma abikaasa Else Dückeri kaudu, kes oli

tustele ning maakondadele ja valdadele kuuluvad mõisad, samuti ka surnuaiad ning kirikute ja kloostrite alune pind koos vajaliku õuemaaga. Lisaks ei kuulunud võõrandamisele mõisa rentnike omanduses olev inventar ning kirikumõisate ja maade pidajate inventar. Võõrandatava maa endistelt omanikelt ei võetud ära inventari, mis oli vajalik uue majapidamise sisseseadmiseks, kui neile anti maad harimiseks. Kõik võõrandatud maaga seotud õigused ja privileegid läksid senistelt omanikelt üle Eesti Vabariigile. Kõik rendilepingud ning metsa- ja maapõuevaranduste kasutamise lepingud, mis olid tehtud võõrandatava maa peale, kaotasid kehtivuse, kuid Põllutööstusministeeriumile jäi õigus neid lepinguid uuendada. Kaotati mõisate müügi ja jagamise keelud, tagasiostuõigus ja sugukonna fideikomissi õigus ning kõik kohustused ja lepingud, mis takistasid maa riigistamist, tarvitamist või jagamist. Riigistatud maade omandamisel oli eesõigus Vabadussõjast osavõtnutel ja nende perekondadel. Võõrandatud mõisate metsad aga ei kuulunud jagamisele, vaid jäid riigi omandisse.

⁵³ Nagu Roela mõisa puhul selle teine nimi *Brackelshof* annab tunnistust selle mõisaga seotud olnud suguvõsast (vt allpool), nii võib ka siin hüpoteesina nimede sarnasuse alusel välja pakkuda juba 1443. aastal Tartu stifti ühe suguvõsana nimetatud Woltershusenite seotuse Kaareperega, kes võisid olla mõisa omanikud enne perekond Kawerit.

Engelbrecht Kaweri õetütar, mõisale suurem õigus ja andis selle üle 3. novembril 1601.

Maanõunik Bernhard von Scharenberg⁵⁴ kinkis Kaarepere, mis oli sõja tõttu nii laastatud, et 1627. a kasvas põldudel mets ja mõisakohas peale ühe väikese rehehoone polnud ühtegi teist hoonet, 1642. aastal oma nõbule major Franz von Scharenbergile. Viimane ostis juba 1635. a mõned selle piirkonna asustamata külad ära rittmeister Daniel Wagneri leselt, sünd. Hedvig Drolshagen. Majori lesk, sünd. Gertrud Wrangel vahetas 1667. a Süvalepa ja Aruküla külad kindralmajor Jacob Johann Taubega talle kuuluvate külade Kärksi ja Järvepera vastu. 1721. a revisjonil on mõisaomanikuks nimetatud Scharenbergi ja rentnikuks leitnant Schulmanni. Mõisahooned, mis olid maha põlenud, ei olnud uuesti üles ehitatud.⁵⁵

17. veebruaril 1728. a müüdi Kaarepere leitnant Axel Heinrich von Scharenbergi poolt Otto Magnus von Stackelbergile ja tema müüs mõisa 16. veebruaril 1733. a Reinhold Johann von Rosenkampfile.⁵⁶ R. J. von Rosenkampff jättis selle oma pärijatele. Üks pärijatest, maakohtunik⁵⁷ Gustav Adolph von Rosenkampff andis oma osa sellest mõisast oma vennale major Caspar Heinrich von Rosenkampfile, kes oli omanik 1787.-1808. a.⁵⁸ Ostu teel läks Kaarepere maakohtunik Friedrich August von Sieversi kätte, kes selle 13. septembril 1818. a 48 000 hõberubla eest mereväeleitnant George von Mollerile pandile andis. 1840. aastast oli omanik sillakohtu⁵⁹ kaasistuja Ernst von Brasch. 1849.

⁵⁴ 1638. a. revisjonil on ootuspäraselt teda ka omanikuks nimetatud Uudse faktina mõjub aga teade, et Poola ajal oli see mõis kellegi Prosky nimelise poolaka käes (*Bey Pohlen Zeiten sol es ein Pohl besessen haben Prosky*). vt *Die Revision Livlands* 1638. S. 219.

⁵⁵ EAA MFK 37. S 15. L 473.

⁵⁶ H. v. Hagemeister. *Materialen*. S. 114

⁵⁷ Maakohtunik oli maakohtu (*Landgericht*) eesistuja, mis oli esimese astme kohus Rootsi ajal Liivimaal tsiviil- ja kriminaalasjade lahendamiseks kõigi seisuste jaoks peale linnaelanike. Koosnes esimehest, 2 liikmest ja sekretärist

⁵⁸ EAA 1261-1-30 L 3p

⁵⁹ Sillakohus (*Ordnungsgericht*) oli 1671 -94. a. ja Vene ajal aastani 1889 Liivimaal tegutsenud kohus, mille kompetentsi kuulusid politseilised ülesanded ja väiksemate süüteoasjade lahendamine.

a panditi mõis 73 000 hõberubla eest kihelkonnakohtunikule⁶⁰ Johann Philipp Gerstfeldile. Pärast seda, kui see summa oli tagasi makstud, kuulus mõis alates 26. novembrist 1857. a taas von Braschile, sama aasta 27. novembril aga ostis selle temalt 105 000 hõberubla eest obersteitnant von Malmi abikaasa Adelheid, sündinud Gerstfeld.⁶¹

1859. aastal ostis mõisa parun Robert von Engelhardt.⁶² Pärast tema surma kirjutati mõis 22. veebruaril 1874. a lese Charlotte Friederike Elisabeth sünd. von Bock'i ja tema 10 lapse nimele. Need andsid mõisa Ludwig Loewenile 12. aprillil 1874. a 215 000 hõberubla eest 3 aastaks pandile. Pärast L. Loeweni surma said pandiomanikeks⁶³ tema lesk Alide sünd. Frank ja nende neli last, kes tühistasid pandilepingu 4. juunil 1876. a. Samal päeval müüsid parun von Engelhardti pärijad mõisa 227 500 hõberubla eest maanõunik Nikolai von Oettingenile, kelle surma järel läks Kaarepere (koos Luua ja Visusti mõisatega) tema pärijate ühisomandisse.⁶⁴ Selle perekonna käes oli mõis kuni ülevõtmiseni Eesti Vabariigi poolt.

Luua

Luua e. *Ludenhof* oli piiskopivalitsuse lõpul von der Ludenite perekonna käes, kelle järgi ta ilmselt ka nime on saa-

⁶⁰ Kihelkonnakohus asutati Liivimaal 1804. a. talurahvaseadusega teise astme talurahvakohtuna üks iga kolme kihelkonna kohta. Koosnes kohtu ringkonnas asuvate mõisnike poolt valitud aadliseisusest kihelkonnakohtunikust ja kolmest talupojast kaasistujast, kes valiti kohalike talupoegade poolt 1819. a. talurahvaseadusega jäi Liivimaal kihelkonnakohus püsima teise astme kohtuna talupoegade tsiviilasjus ja esimese astme kohtuna mõisniku kaebuste lahendamise talupoegade ja kogukonnavalitsuste vastu, samuti ka politseikohtuna kuni venestamisaegse kohtureformini ning selle ringkonda kuulus 2-5 kihelkonda

⁶¹ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 5.

⁶² EAA 1427-1-177.

⁶³ Pandiomanik e. pandihoidja oli isik või isiku pärija, kellele oli teatud summa eest mõis teatud perioodiks pandile antud.

⁶⁴ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. II Th. S. 436-437.

nud.⁶⁵ Poola ajal kuulus mõis kellelegi Watrinsky'le.⁶⁶ 1600. aastal tagastati Luua kui emapoolne pärusmõis Dietrich Nierot'ile ja tema vendadele. Neist kolm aga surid katku ja sõja tõttu. Ehkki küll neljas vend Wilhelm veel elas, andis Rootsi kuningas Gustav II Adolf mõisa 5. juunil 1626. aastal oma sekretarile Fägräusele (Faegraeus), kelle perekond kandis hiljem aadlikuna nime von Strömfeld.⁶⁷ 1682. a ongi mõisa omanik Gustav Adolph Strömfeld. Mõis langes reduktsiooni alla, kuid 1721. a revisjoniraamatus nimetatakse omanikuks kedagi Sigmund Adam Wulffi. Lisaks leiame, et mõisahooned pole pärast tulekahju uuesti üles ehitatud. Samuti on maha põlenud mõisas asuv veski ning kõrtsi pole seal kunagi olnudki.⁶⁸

Restitutsiooni ajal (1722. a) sai omanikuks leitnant Jacob Johann Strömfeld. 19. märtsil 1745. a müüs Turu õuekohtu president parun Otto Reinhold von Strömfeld mõisa assessor Carl Gustav von Schulmannile 16 100 rubla ja 100 tukati⁶⁹ eest, vabadusega seda müüa, kinkida, vahetada ja pärandada. Selle ostulepingu kinnitas keisrinna Jelizaveta Petrovna 10. märtsil 1748. a.⁷⁰ C. G. von Schulmann ostis vabahärralt Gustav von Wrangellilt Luuale juurde tuki metsa Külametsa juures⁷¹ ja müüs 1759. aastal 30 000 hõberubla eest Luua rüginõunikule Carl Friedrich von Schwebsile, kes müüs 1765. a Reinhold Johann von Rosenkampfile Vaidavere kula (mis liideti Kudina mõisaga) ja tolle po-

⁶⁵ Tartumaa. Lk 349. Vt ka Die Revision Livlands 1638. S 220 (*Vor alten Zeiten ist es der Luden ihr Erbgutt gewessenn*). Mõisa on Luua nime all esmakordselt mainitud 1519. a (enne *Packuver*), kui ta von der Lude perekonna kätte laks *Packever*'i (Packuver) nime mainitakse juba 1420 a. veski nimena. (H. v. Bruiningk, N. Busch. *Livländische Guterurkunden* (edaspidi LG) Art. 214). Mellini atlases esineb (1798 a.) ka juba nimi *Lua*. Nime järgi otsustades on mõis rajatud küla asemele (vt H. Ligi. Eesti talurahva olukord Lk 358)

⁶⁶ H. v. Hagemester. *Materialen* S 112

⁶⁷ EAA 1261-1-30 L 4.

⁶⁸ *Der Possessor ist der Herr Justice Waht Sigmund Adam Wulff* (EAA MFK 37 S 15. L 427)

⁶⁹ Vt D. Intelmann. *Aritmetische Wegweiser* S. 7.

⁷⁰ EAA 1261-1-30 L 4.

⁷¹ L. v. Stryk. *Beiträge zur Geschichte*. I Th. S. 2.

jale Caspar Heinrichile Luua mõisa.⁷² 18. aprillil 1782. a omandas konkursil mõisa tõeline salanõunik krahv Ernst Münnich. Tema pärijaks Luua ja Visusti mõisate osas oli krahv Ludwig Anton Münnich.

1817. aastal oli mõis kaardiväe rittmeisteri ja rüütel Ludwig Anton krahv von Munnichi pärijate käes.⁷³ 1826.-1831. aastal oli omanik maanõunik von Samson Himmelstiern.⁷⁴ 1831. aastast kuulus Luua von Oettingenidele.⁷⁵ 1865. a oli mõisa omanikuks tollaegne Liivimaa tsiviilkuberner, kammerhärja ja tõeline riiginõunik *dr. jur.* Alexander von Oettingen.⁷⁶ 1876. aastal, pärast eelmise omaniku Nikolai von Oettingeni surma läks Luua mõis koos Kaarepere ja Visusti mõisatega tema pärijate (abikaasa ja seitse last) ühisomandisse.⁷⁷ Luua mõisa viimane omanik enne ülevõtmist Eesti Vabariigi poolt oli Arved Nikolai von Oettingen.⁷⁸

Roela

Roela e. *Brackelshof*.⁷⁹ Juba nimest võib aru saada, et mõis on kunagi Brackelite suguvõsale kuulunud.⁸⁰ Vahepeal, piis-

⁷² H. v. Hagemeister. Materialen. S. 112. Vt ka EAA 1261-1-30 L 4. Vt ka L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 2. Siin on taas vastuolu – nii arhiiviallikas kui L. v. Stryk nimetavad juba 1767. a. C. H. von Rosenkampfi mõisa omanikuks. Seetõttu saab järeldada, et H. v. Hagemeister siinkohal pisut eksib

⁷³ EAA 567-1-15.

⁷⁴ EAA 1261-1-30 L 4

⁷⁵ Tartumaa. Lk 349.

⁷⁶ EAA 1427-1-177.

⁷⁷ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. II Th. S. 436 Vt ka Kaarepere alt.

⁷⁸ Eesti mõisad. Lk 95

⁷⁹ Saksa keeles *Rojel* ja *Brackelshof* (H. Ligi. Eesti talurahva olukord Lk 358), teada ka *Rogull* (1472. aastal nimetatud teksti sees "*Jurgen Wrangell Wolmers sone van Rogull*") Mellini atlas (1798. a.) nimeks *Royel*.

⁸⁰ Nii väidab H. v. Hagemeister ning tal on ilmselt õigus, sest vähemalt juba 1443. aastal on Tartu siiski vasallisuguvõsade nimekirjas ka "Brakele" nimi (vt T. Lukas. Tartu piiskopkonna vaimulikud Lk 64) Kuna see suguvõsa Tartu kandis tegutses, võib neid tõesti seostada selle mõisaga. Samas on teada, et Saadjärve mõis Äksi kihelkonnas on samuti kunagi kandnud nime *Brackelshof*

kopivalitsuse ajal, oli ta aga stiftinõuniku Johann Wrangeli omanduses, kes pärandas selle oma pojale Wollmarile Roela nime all. 1524. a proovis Jürgen Brackel asjatult küsitavaks teha Hans Wrangeli õigust ühele mõisale, mille too Heinrich Taubelt oli ostnud ja tõenäoliselt oli see just Roela mõis.⁸¹

Poola valitsuse ajal 1627. aastal oli see täiesti laastatud mõis Hans Meyeri oma. Mõisa juurde kuulus vaid kaks talupoega, sest teised olid Kaiaveresse (Maarja-Magdaleena khk) elama läinud.

16. mail 1629. a kinnitati Roela kuningas Gustav II Adolfi poolt Fabian Wrangeli seaduslikuks omandiks. Aastal 1682 valdas seda kapten Berent Robert Wrangel. Temalt sai mõisa päranduseks ta õde Gertrude, kes oli abielus maanõunik parun Berend Wilhelm Taubega ning pärandas Roela tolele edasi. 1721. aastal ongi mõisa omanikuks märgitud Berend von Taube. Mõisahoonete kohta on revisjoniraamatus märgitud, et need, mis enne olid maha põlenud, on uuesti üles ehitatud. Vaia karjamõis aga seisab tühjana.⁸²

Parun Taube müüs mõisa 15. märtsil 1724. a kindralleitnant Carl Adam parun Stackelbergile, kes müüs mõisa seejärel 26. juulil 1725. a 10 000 rubla eest kapten Friedrich Wilhelm von Liphartile.⁸³ Too pärandas mõisa oma vanemale pojale, kaardiväe rittmeistrile Carl von Liphartile, kes omakorda pärandas mõisa (koos oma teiste valdustega) oma ainukesele pojale (tal oli veel seitse tütart)⁸⁴ Reinhold Wilhelm von Liphartile. R. W. v. Liphart jättis Roela oma nooremale pojale Carl Gotthard von Liphartile, kellelt tema poeg Eduard Friedrich von Liphart selle koos Tarakvere mõisaga päris ja omakorda need kaks mõisa oma ainsale po-

(LG). Hüpoteetiline võimalus on, et mõlemad mõisad on eri ajal kuulunud Brackele suguvõsale, kuid Roela mõis on vahetanud omanikku ning seetõttu ka nime.

⁸¹ H. v. Hagemeister. Materialien S. 114.

⁸² EAA MFK 37. S 15. L 447.

⁸³ H. v. Hagemeister. Materialien. S. 115. See mõis jäi Liphartide suguvõsa kätte kõige pikemaks ajaks, 1939. aastani (vt T. Rosenberg, Liphartid. Lk 13)

⁸⁴ T. Rosenberg, Liphartid Lk 13

jale Otto Paul von Liphartile edasi pärandas. Ka Eesti Vabariigi ajal säilitasid Liphartid 60 vakamaa suuruse koha Roelas.⁸⁵

Kassinurme

Kassinurme e. *Rehefer* (Rahivere).⁸⁶ Kassinurme, nagu ka Rahivere olid 1626. aastal Kudina mõisa külad. Kuningas Gustav Adolf kinnitas need esivanemate varana Jost von Taube omanduseks. Tema tütar Christina abiellus rittmeister Gustav von Wrangelliga ja sai endale jagamise teel oma vennalt õuemarssal ja oberst Jacob Johann Taubelt 1663. aastal 4345 riigitaalri väärtuses Kassinurme ja Rahivere külad. Siiski pidi Rahivere kuidagi Taubele tagasi minema, sest selle kõrvalmõisa koos Nava ja Tõlliste kuladega ning Ülesoo veski ja kõrtsiga pantis krahv Gustav Adam Taube 1701. aastal 5000 taalri eest kaptenleitnant Georg Johann von Bockile, Kassinurme aga ostis 1680. a leitnant Magnus Brümmer, kelle poeg kapten Philipp Johann von Brümmer päris mõisa. Teda on nimetatud omanikuks ka 1721. aastal.⁸⁷ Kapten suri 1728. a, mille järel ostis selle maanõunik ja rootsi oberstleitnant Woldemar von Ungern-Sternberg. Tema päranduse jagamisel jäi Kassinurme 1749. a tema poja major Woldemar Gustav parun Ungern-Sternbergi valdusesse.⁸⁸

15. oktoobril 1791. a toimunud oksjonil ostis mõisa 30 050 hõberubla⁸⁹ eest rittmeister Fromhold Johann von Fischbach ja müüs selle 27. aprillil 1799. a 40 000 hõberubla eest kammerhärä Christoph Hermann von Reuternile, kelle lesk Charlotte, sündinud von Fischbach, pantis mõisa 22. veebruaril 1817. a

⁸⁵ T. Rosenberg. Liphartid Lk 15

⁸⁶ Kula *Kassinorm* (ka *Kasserwomes*, tänapäeval *Kassema* (vt Ü. Liitoja. Põhja-Tartumaa talud 1582-1858 II kd. Tallinn 1992. Lk 278.) on mainitud juba 1420. a. (LG Art 214) 1686. a. kaardil on märgitud selle mõisa nimeks "*Cassinorm oder Rehafer*". Mõisa nimena hakkas Kassinurme kehtima umbes 18 saj keskel (EAA 1261-1-30 L 4).

⁸⁷ EAA MFK 37. S 15. L 488. Lisatud on, et mõisahooned, mis toimunud sõja ajal maha põlesid, pole peale uhe elumaja uuesti ules ehitatud. (*Die Hoffes Gebäude nachdem selbige bey vormahliger invasion abgebrand, waren außer ein wohnhaus hier nicht wieder angebauet*)

⁸⁸ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th S 7

⁸⁹ Vt D. Intelmann. Arithmetische Wegweiser S 7.

29 175 hõberubla eest assessor Woldemar Friedrich von Pistohlkorsile, kes müüs selle 12. augustil 1821. a kaardiväe staabikapten Carl von Sieversile 28 160 hõberubla eest.⁹⁰ 1831.-48. a oli omanikuks kapten G. von Möller. 1865. aastal oli mõisa omanik tema lesk Julie von Möller,⁹¹ sünd. Stackelberg, kelle poeg kindralmajor Reinhold von Möller 30. aprillil 1872. a mõisa 76 000 hõberubla eest *dr. med.* Georg Eduard von Wahlile müüs,⁹² kes selle 15. mail 1875. a 98 000 hõberubla eest Guido von Samson-Himmelstjernaale müüs.⁹³ Selle suguvõsa käes oli mõis kuni 1920. aastani.⁹⁴

Imukvere

Imukvere (*Brinckenhof*)⁹⁵ nime on esmakordselt mainitud 1582. a. Mõisa omaniku kohta pole 1601. a revisjonil midagi öeldud, on aga nimetatud, kellele kuuluvad külad selles mõisas. Teiste hulgas figureerisid ka meile tuttavad nimed – Jurg Soygen (ilmselt Zoege), Jost Taube, Ewert Busch, Jurgen Stakelbergk (hilisem Stackelberg), Hinrich Cauer (ilmselt Kawer), Magnus Bring, Elias Mengershusen, Lubbert Cauer.⁹⁶ 1631. a kinkis kuningas Gustav II Adolf leitnant Johann Dobberwitzile (Dobbrowitzile) selle kui täiesti laastatud ja metsa kasvanud mõisakoha, mille ainuke veel olemasolev küla nimega Maardla oli Kudina mõisa osaks arvatud juba 1601. a revisjoni ajal. Vahepeal oli Imukvere Kuremaa omaniku Fabian Wrangelli omanduses.⁹⁷ Dobberwitzi väimees, leitnant Jacob von Saltza, sai mõisa päranduseks 1661. a siiski oma äialt ja müüs selle 1677. a 3000 taalri

⁹⁰ H. v. Hagemeister. Materialen. S. 115. Vt ka L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 8.

⁹¹ EAA 1427-1-177.

⁹² L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 7-8

⁹³ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. II Th S 437.

⁹⁴ Tartumaa. Lk 350.

⁹⁵ Nimedeks olnud ka *Marliak*, *Immofer* (H. Ligi. Eesti talurahva olukord Lk 357). Mellini kaardil (1798 a) nimeks *Immofer* ja *Immakverre*

⁹⁶ Die Revision Livlands 1601. S 70

⁹⁷ Vt Kuremaa käesolevas töös.

eest Kudina omanikule kindralleitnandile ning Narva ja Ingerimaa kindralkubernerile Jacob Johann parun Taubele.⁹⁸

1684. a Imukvere redutseeriti ja rittmeister Fabian von Tiesenhausen, Jacob von Saltza väimees määrati tagasi maksma raha, mida tema äi oli selle mõisa eest saanud. 1721. a revisjoniraamatus on mõisa omanikeks märgitud vennad maamarssal Wolmar Johann ja leitnant Conrad von Ungern Sternbergid.⁹⁹ Mõisate restitutsiooni käigus (1722. a) tulid major George Conrad von Ungerni pärijad välja teadmisega, et rittmeister Fabian von Tiesenhausen oli õigused Imukvere mõisale nende esivanemale maha müünud, pidid aga siiski mõisa kohtuotsuse põhjal loovutama 1748. aastal kindralleitnant Fabian von Tiesenhausenile, eelpoolmainitud rittmeisteri lapselapsele.¹⁰⁰ Too müüs mõisa 1. juunil 1751. a 6000 rubla eest proua von Dannensternile (hilisem proua oberst von Medem), sünd. Marie Louise von Leyonanker, kes loovutas mõisa hiljem oma pojale esimesest abielust kapten Ernst von Dannensternile, kes müüs selle 24 veebruaril 1762. a 7200 rubla eest major Friedrich Gotthold von Müllerile. Mülleri lese, sünd. Christine Louise von Wolfffi omanduses oli see veel 1780. aastal. 1804. ja 1805. a on kirikukonvendi protokollis Imukvere kohale kirjutatud staabikapten F. von Frankenstein.¹⁰¹ 11. detsembril 1808. a pantis oberst Axel von Müller Imukvere 36 000 bankorubla eest major Carl von Stackelbergile, kes 19. mail 1809. a selle enda omandusse kirjutas.¹⁰² Tema omakorda pantis mõisa 1835. a kreisireviisor Johann

⁹⁸ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte I Th. S. 9

⁹⁹ EAA MFK 37. S 15. L 439 Samas on ka märgitud, et mahapõlenud mõisahooned on halvasti üles ehitatud ja väga lagunevad (*schlecht wieder angebaut und sehr Baufällig*).

¹⁰⁰ 1744 a. adramaarevisjoni järgi oli siis mõisa omanik (*Possessor*) kapten Magnus Johan von Buddenbrook. Kuna sama aasta andmed teiste mõisate kohta on identsed teistes allikates äratoodutega, siis ei saa siinkohal muud arvata, kui et Stryk ja Hagemeister ei ole kogu olemasolevat infot omal ajal kätte saanud Vt L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th S. 9 ja H. v. Hagemeister. Materialien S 116.

¹⁰¹ EAA 1261-1-30 L 4

¹⁰² H. v. Hagemeister. Materialien S. 116. Vt ka L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte I Th. S. 9

Friedrich Wischnakowskyle. Kui see pandileping oli 1845. aastal lõpetatud ja Imukvere oli ühele pantija poegadest, kreisikohtu assessor parun Robert Stackelbergile läinud, pantis too omakorda 8. aprillil 1853. a selle 35 000 hõberubla eest literaat¹⁰³ Georg Theodor Michelsonile. 1859. aastal ostis oksjonil mõisa 55 500 hõberubla eest Nikolai von Klot ja see oli tema perekonna käes 1907. aastani, mil Kuremaa mõisa omanik Erich Eduard von Oettingen selle ära ostis ja enda käes hoidis ülevõtmiseni 1920. a.

On veel kaks mõisa – Kudina¹⁰⁴ ja Visusti,¹⁰⁵ millest Palamuse kihelkonda on aegade jooksul kuulunud vaid mõned külad. Kuna neist on aga juttu kroonikas, siis toome siinkohal ära ka nende teadaolevad omanikud.

Kudina

Kudina (*Kudding*, ka *Rokuka*, *Karistfer*¹⁰⁶ ja *Luggenhusen*¹⁰⁷). Södermanlandi hertsog Karl¹⁰⁸ andis 31. detsembril 1600. a Jost Taubele Rokuka mõisa koos Suvalepa, Keraküla ja Kudina küladega. Kuningas Gustav Adolf andis 1627. a Jost von Taubele (tolleaegne Tallinna asehaldur¹⁰⁹) Kudina ehk Karistvere koos

¹⁰³ Vene ajal Baltimaades kehtinud seaduse järgi liik linnaelanikke. Literaatide hulka kuulusid õpetlased, ametnikud ja nn vabakutselised nagu arstid, advokaadid ja üldse kõrgema haridusega isikud.

¹⁰⁴ Kudina mõisa 16 adramaast kuulus kiriklikult Palamuse kihelkonda 10 3/8 adramaad (vt **H. Ligi**. Talurahva arv ja paiknemine. Lk 71).

¹⁰⁵ Visusti mõisa 8¼ adramaast kuulus Palamuse kihelkonda 1¼ adramaad (vt **H. Ligi**. Talurahva arv ja paiknemine. Lk 71).

¹⁰⁶ 1447. aastal müüvad vennad Diederick, Hans ja Claus Meckesz oma Karistveri mõisa (9 ½ adramaad) lähemate küladega ja ühe veskiga George Luggenhusenile. Külad olid: Kudina küla 18 adramaaga, Suvalepa küla 25 adramaaga, Virtsa (Veerstell) küla 8 adramaaga. Lisaks Reyveeri veski 2 adramaaga. Nad müüvad need kõigi inimeste ja maaga. Karistveri mõis kandis hiljem nime Luggenhusen, tanapäeval Kudina (LG Art 329)

¹⁰⁷ **Tartumaa**. Lk 277. Kuna mõisa nimi on olnud ka Luggenhusen, tundub tõenäoline, et Kudina oli varem Kaiavere osa, mis kuulus 16. sajandil Luggenhusenite perekonnale (**L. v. Stryk**. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 97).

¹⁰⁸ Hilisem Karl IX.

¹⁰⁹ **H. v. Hagemeister**. Materialen S. 120.

Rahivere, Virtsa, Maardla,¹¹⁰ Aru,¹¹¹ Kassinurme ja Nava¹¹² küladega kui asendusmaa tema Taubenhofi ehk Ropka mõisa eest.¹¹³ Temalt päris ta poeg, õuemarssal, oberst ja hilisem Narva kindralkuberner Jacob Johann Taube Kudina, Härjanurme, Kurrista ja Vedu mõisad. Ta jagas neid 1663. aastal oma õe Christinaga, kellele läksid Kassinurme ja Rahivere.¹¹⁴ 1679. aastal kinnitati Jacob Johann Taube omandiõigust Kudina mõisale. Tema poeg kindraladjutant Gustav Adam Taube müüs 1701. aastal Kudina major Carl Wilhelm von Stackelbergile. Tema poeg, kindralmajor, rüütelkonna peamees ja Eestimaa maanõunik Otto Magnus von Stackelberg müüs mõisa 1751. a Reinhold Johann von Rosenkampfile. 1766. aastal kuulusid sellest mõisast Palamuse kihelkonna alla Maardla, Aruküla, Nava ja Rahivere külad. Hiljem lisandus Süvalepa, Rahivere küla aga kaotati ära ja maa liideti mõisa külge.¹¹⁵ Reinhold Johanni pojapoeg major Casper Heinrich von Rosenkampff sai Kudina 1784. a oma vanaisa pärandusena. Koos oma venna Gustav Adolfiga (kes oli päranduseks saanud Jõe mõisa) müüsid nad Kudina ja Jõe mõisad 110 000 rubla eest tõelisele riiginõunikule Magnus von Bockile 1787. aastal,¹¹⁶ kes 1823. aastal mõisa oma tütrepojale, krahv Victor Mannteuffelile

¹¹⁰ Esmamainimine 1411. a (LG Art 178) 1627.a. adrarevisjonis on kirjutatud. "Marla küla Kudina all", aga lisaks sellele märgitud. "*Disz dorff höret nach Brinkenhoff, haben 4 gesinde darin gewohnet*" (LG S 194 joone all) *Brinkenhoff* eestikeelne nimi on Imukvere.

¹¹¹ Esmamainimine 1472. a *Arukull* nime all - Dyderick Brinck muüb Jurgen Hansu poeg Luggenhusenile Arrukulla küla 4 pere ja 6 adramaaga (*4 Gesinde und 6 Haken Landes*) (LG Art. 485)

¹¹² Nava (*Napas, Nabbast*) küla on esmakordselt mainitud 1584 a (Ü. Liitoja. Põhja-Tartumaa talud. Lk 291) 1638 a. revisjoniraamatust selgub, et Nava oli sel ajal juba mõis, mille alla kuulus Kassinurme küla 4 talu ja kõrtsiga (Vt Die *Revision Livlands* 1638. S 213)

¹¹³ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 97

¹¹⁴ 1680. a. oli olemas ka Rahivere mõis, mis oli Kudina karjamõis (LG Art 329, vt ka *Eesti mõisad*. Lk 94 ja EAA 1261-1-30 L 4p).

¹¹⁵ EAA 1261-1-30 L 4p.

¹¹⁶ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th S 97

pärandas.¹¹⁷ Pärast Gotthard von Mannteuffeli surma 1829. a sai Kudina omanikuks Ernst von Mannteuffel.¹¹⁸

1880. aastal, pärast kaardiväe staabirittmeistri krahv Ernst Mannteuffeli surma, jäi Kudina (koos Saare, Jõe, Halliku ja Ranna mõisatega) lese Matilde sünd. Brevern ja nende kuue lapse omandusse.¹¹⁹ Alates 1881. a oli Kudina mõisa omanik üks lastest – krahv Ernst Mannteuffel.¹²⁰ 1919. aastal läks mõis Eesti Vabariigile.

Kroonikas on selle mõisaga seoses juttu ka kolmest vanast hauakivist, mis asusid Palamuse kirikus altariesisel põrandal (tänapäeval seisab kaks neist teine teisel pool kiriku ust ning kolmas kiriku eeskoja paremas nurgas):

Tõenäoliselt on perekond Taube juba pikka aega siin omanikuks olnud, sest kirikus asub hauakivi von Tuve (või Taube) pealdisega aastast 1460 ja perekonnavapiga: maharaiutud puutiivi kahe lehega¹²¹ (möödamannes olgu öeldud, et teine hauakivi kuulub Johannes von Zoje abikaasale Gertrude Zojele aastast 1458, kuju-

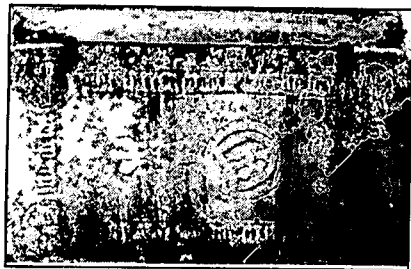

Foto 4. Anders Tuve (Taube) hauakivi

¹¹⁷ H. v. Hagemeister. Materialien. S. 120. Vastavalt 1822. a kirikuvisitatsiooni protokollile kuulus Palamuse kirikukihelkonda Kudinast 4 küla 40 taluga ja Nava karjamõis (vt EAA 1388-1-427 või EAA 1261-1-33).

¹¹⁸ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S. 98.

¹¹⁹ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. II Th. S. 444.

¹²⁰ A. Richter. Baltische Verkehrs-Adressbücher. Veerg 603.

¹²¹ A. Westrén-Doll kirjutab sellest: "See hauakivi on 180 cm pikk, aga ainult 101 cm lai. Ta on vigastamatult säilinud ja omab ringis ümber kivi oleva kirja, mis on igas nurgas rosettidega katkestatud. Kirj on gooti tähtedes: "In dem iar unses herrn MCCCCLX starf anders tuve bidd unsen herrn got vor sine sele". Kivi keskel on Taubede perekonna vapp, känd v tüvi kahe lehega." (A. Westrén-Doll. Beiträge. S. 56)

tades perekonnavappi üle kahe ristpalgi tõusva kotkaga.¹²² Kolmandal hauakivil paistab rohmakates joontes pühak, hoides paremas käes mõõka ja vasakus keppi. See kivi kuulub Andresele Raadiverest (Andres von Radiver), võibolla Raadivere vana Lude eelkajale.¹²³⁾¹²⁴

Visusti

Visusti (*Visust*, *Visszel*¹²⁵) kuulub tegelikult suuremas osas Äksi kihelkonda. 1473. aastal nimetatakse teda esimest korda mõisana – vennad Hans, Robert ja Wolmar Engedes jagasid omavahel oma isa pärandit. Esimesele jäi Kaiavere mõis, teistele aga *Fisseli* e. Visusti mõis koos Kassinurme ja Mullavere küladega ning Soosaare mõis ja kula. 1549. aastal, hilisema jagamise tagajärjel omandas *Wiesseli*

Foto 5. Gertrude Zoje (Zoege) hauakivi

¹²² A. Westrén-Doll kirjutab sellest. "See hauakivi on 233 cm pikk ja 127 cm lai. Ka selle hauakivi nurkades on rosetid (millest üks kotkast kujutab) ja kirjad kivi äärtes. Kirj: "ano dm MCCCCLVIII obiit gerdrudis uxor iohanis czoie orate deum pro anima eius et omn fidelium defunctores". Hauakivi keskel on vapp ja kindlasti Zoege'de kotkas kahel horisontaalsel palgil." (A. Westrén-Doll. Beiträge. S. 56)

¹²³ A. Westrén-Doll kirjutab sellest. "Hauakivi on 180 cm pikk ja 111 cm lai. Ümber hauakivi servade on gooti tähtedega kiri, millel puudub algus. "begraven bertel van radiver bidd unsen herr got vor sine sele". Hauakivi nurkadel on rosetid, mis jaotavad kirja. Daatum puudub. Kirjaga ümbritsetud väljal on näha ringidega piiratud vapp, mis kujutab adratera roosiga mõlemal küljel. Vapi kohal on näha palverändaja riietuses mees, kes toetab paremat kätt kepile ja vasakus käes hoiab haamrisarnast rista. Nime "Radiver" kandis maetu praegu Luhde perekonna järgi Ludenhofiks nimetatud mõisa järgi, mis võis kull varem kanda nime "Radiver", nagu veel tänapäeval (1921) sellele mõisale kõige lähemal asuvat kula "Radifer" nimetatakse." (A. Westrén-Doll. Beiträge. S. 54-55)

¹²⁴ EAA 1261-1-30 L 4p.

¹²⁵ Kula nimetatud esimest korda 1449. aastal, mõisa 1473. aastal (LG Art 337, 448).

mõisa Reinhold Engedes ja maksis oma vennale tema osa välja – 2000 riia marka.¹²⁶ 16. sajandil läks mõis selle perekonna valdusest ära ja selle sai 4. märtsil 1585. a Tartu linn oma Raadi nimelise linnamõisa asemel ning rittmeister Reinhold Engedes taotles kuningas Stephan Batory käest asjatult oma mõisa restitutsiooni. Paremini ei läinud ka tema lastel 1601. aastal ning alles kuningas Gustav II Adolf kinnitas 1627. aastal rittmeister Reinhold Engedesi õigust *Visselile* e. Visustile. Tartu linn tõrkus paris kaua mõisa äraandmise vastu, pidi seda aga ikkagi lõpuks 1637. aastal tegema ning 22. mail 1638. a kinnitas reduktsioonikomisjon Visusti mõisa maanõunik Hans Engedesi pärus- ja allodialmõisaks. 1638. a augustis toimunud revisjonil nimetatakse teda juba mõisaomanikuks,¹²⁷ kuid öeldakse ka, et purid pole teada (*Die Grentzen wissen sie nicht*). 1680. aastal kuulus Visusti mõisast Palamuse kihelkonna alla kolm talupoega.¹²⁸ Engedesi perijad müüsid Visusti 1724. aastal rittmeister Johann Freytag von Loringhoveni pärijatele ning üks nendest, kaardiväeleitnant Conrad Adolph Freytag von Loringhoven vahetas Visusti koos Ilmjärve külaga oberstleitnant Carl Gustav von Staali Kohtla mõisa vastu Virumaal. Viimane müüs Visusti 25. aprillil 1750. a leitnant Christian Wilhelm von Tollile, kes selle 6. veebruaril 1765. aastal õuekohtu assessor Caspar Heinrich von Rosenkampfile edasi müüs. 1788. a toimunud oksjonil ostis mõisa tõeline salanõunik krahv Ernst Munnich. 1788. a laks mõis koos Luua mõisaga tema pojale kaardiväe rittmeister Anton von Munnichile, kes selle ilma Ilmjärve karjamõisata 12. aprillil 1795. a 70 000 hõberubla eest 90 aastaks Magnus von Baerile pandile andis, kes Visusti 24. veebruaril 1798. a sama summa eest riiginõunikule Franz George von Oettingenile, see omakorda 1811. a 31 000 hõberubla ja 32 000 bankorubla eest maakohtunik Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstjernale, see omakorda samal aastal maakohtunik August Friedrich von Sieversile ja see omakorda mõisa 1820. aastal maakohtu assessor Aleksander von

¹²⁶ H. v. Hagemeister. Materialien S 109 Vt ka LG Art. 448

¹²⁷ Die Revision Livlands 1638. S. 212.

¹²⁸ EAA 1261-1-30 L 5.

Oettingenile müüs, kes selle sama aasta lõpus enda pärusomandiks kirjutada lasi. 1849. aastal kuulus Visustist Palamuse kihelkonda ainult Udriku küla kuue talukohaga.¹²⁹

Pärast A. von Oettingeni surma sai 1853. aastal mõisa-omanikuks tema poeg Nikolai von Oettingen, kes juba 1850. a oli mõisa pantinud sillakohtunik Theodor von Kruedenerile, kes selle 1853. a Leontine von Seckile (sünd. paruness Loudon) edasi andis. Pärast pandilepingu katkestamist 1855. aastal sai Visustist taas maanõunik, ülemkirikueestseisja ja konsistooriumi president Nikolai von Oettingeni omand.¹³⁰

1909. aastal oli mõisa omanik Richard von Oettingen.¹³¹

¹²⁹ EAA 1261-1-30 L 5.

¹³⁰ L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte. I Th. S 66-68.

¹³¹ A. Richter. Baltische Verkehrs-Adressbücher Spalte 580

Palamuse kihelkonna vaimulikud ja nende ajal juhtunu

Kroonikas on nimetatud ainult luterlikke pastoreid, kuna P. E. Hirschil (õigemini Ed. Phil. Körberil, kelle koostatud teksti Hirsch on siin kasutanud) ei olnud teada ühtegi katoliku aja pastorit.

L. Arbusow sen artiklis¹³² on ära toodud nelja vaimuliku nimed, kes on olnud seotud Palamusega (toodud ära ka nimekujud *Palmis, Polms, Paldessen*):

1234 Theodericus, plebaan

1397 suri Johannes Angermunden, koguduse vaimulik

alates 1397 Henricus Catrenberg,¹³³ koguduse vaimulik enne 1473 Johannes Munster, kirikuhärra.

Rohkem Palamusel töötanud vaimulikest enne 1627. aastat kahjuks teada ei ole. Siis tuli siia kirikuõpetajaks (nagu ka kroonikas öeldud)

Nicolaus Bagge

1627. a revisjonis öeldakse Palamuse kiriku kohta: "See on ilus suur kirik, võlvitud; kooriruum ja pool kirikut seisab veel katuse all, niimoodi kividega kaetud. Pole kantslit ega pinke, kõik aknad seisavad lahti (asub Kuremaa mõisa alal). Kiriku juures pole midagi muud kui üks väike rehi ja kelder ilma katusega."¹³⁴ *Preestriõigus* (Priestgerechtigkeit),¹³⁵ mille Bagge sai, oli kaks tündrit vilja igalt mõisalt ning üks külimit rukist, üks otra ja üks

¹³² L. Arbusow. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Mitau 1904

¹³³ Enne Palamusele tulekut oli ta Kölni diötseesi kleeerik (vt T. Lukas. Tartu piiskopkonna vaimulikud. Lk 45, 73).

¹³⁴ EAA 1261-1-31 L 1.

¹³⁵ Siin: naturaalkohustused ja koormised õpetaja palgana Vt J. Kõpp. Kirik ja rahvas. Lk 83.

kaera talupoegadelt. Maad oli tal 1½ adramaad, "ilma ühegi heinamaata".¹³⁶

Võrdluseks võiks tuua 1630. a revisjonis kirjeldatud naaberkihelkondade olukorra:¹³⁷ Laiusel peavad pastorit üleval talupojad ja junkrud. Talupoegi on 98, annavad kolm külimittu vilja. Aadel annab 20 tündrit vilja, pool rukkis, pool odras. Pastoril kirikutalupoegi pole. Kirik on kividest, seisab ilma katuseta. Maad on kiriku juures kolm saksa adramaad (3 *teutsche Haken Landes*)¹³⁸ ja Maarja kiriku¹³⁹ juures (kus igal kolmandal puhapäeval jutlustatakse) üks adramaa, mida pastor oma enda rahvaga harima peab. Äksi kiriku juures pole midagi head. Rannu kirik on kivist, ilma katuseta. Pastoraadi juurde kuulub kaks adramaad. Pastoraat on varemetes (söestunud). Nõo kirik seisab ilma katuseta.

Nagu näeme, ei erinenud Palamuse kirik suurt millegi poolest teistest Põhja-Liivimaa kirikutest.

*Kui Bagge aga Kuremaa mõisale seoses jesuiitide pagedamisega äravõetud kirikumaale nõudmisi esitas, sattus ta oma patrooniga teravasse vaenu ning võttis seetõttu juba 1634. a rõõmuga vastu kutse Äksisse.*¹⁴⁰

Christien Heinrici

Tema siinse teenistuse aja kohta on vastakad arvamused. Liivimaa pastorite teatmiku järgi on need aastad 1633-51, kuid Körber nimetab aastaid 1634-41.¹⁴¹ Andmeid on vähevõitu, kuid pisut siiski. 1638. a revisjoniraamat nimetab teda soome pastoriks ja annab teada, et tema preestriõigus on igalt mõisalt kaks tündrit

¹³⁶ EAA 1261-1-30 L 4p. Kirikuõpetajaid käsitlevas peatükis on kroonika tsitaadid kursiivkirjas.

¹³⁷ Der Zustand der Kirchen in Livland 1630. Baltische Monatsschrift 1904. S 452-459

¹³⁸ 1 saksa adramaa = 60 riia vakamaad = ca 20 ha.

¹³⁹ Laiuse abikirik.

¹⁴⁰ EAA 1261-1-30 L 4p

¹⁴¹ EAA 1261-1-29.

ja igalt talupojalt üks külimit vilja.¹⁴² Kiriku kohta aga leiame: 1637. a puudub Palamusel kirikul täiesti katus ning "sisseseade". "Mõistmata loomad – sead, koerad ja hobused, jah, isegi hundid ja karud – käivad vabalt sisse ja välja." Inimesed on hirmu tõttu, kas loomade või kiriku kokkuvarisemise kartusel, seda ei öelda, takistatud nii suvel kui talvel jumalateenistusest osa võtmast või lõpuni kirikusse jäämast.¹⁴³

Pärast Gustav II Adolfi poolt 1629. a Poolaga sõlmitud relvarahu polnud küll sõjahädasid, aga sellane Kuremaa omanik Fabian Wrangel, kes 1634 kirikuvisitatsiooni komisjoni ees oli tunnistanud, et kirikul on tema Palamuse külas kaks adramaad, ei andnud seda kirikumaa siiski ära¹⁴⁴ ja kiusas pastorit niivõrd, et see – nagu Grotjan teatab – 1639. a pidi ometi võimude poole pöörduma suviorase maatiiki pärast ning oli pealekauba pidanud taluma alandavat noomimist.¹⁴⁵

Faderus Uraelius

1652-62 oli tema järglane. Et oli segaduste ja sõja aeg, pole kirikust ja tema vaimulikest eriti palju teada. Ka P.E. Hirsch kroonikas on kirikuõpetajate nimekirja juures sel perioodil segadus. Hirsch nimetab, taas kasutades Körberi koostatud kroonikat, Ch. Heinrici järglast tema väimeheks, kelle nimi pole teada.

Uraelius käitus rebase kogemuse järgi: vestegia me terrent¹⁴⁶ ja ei teinud tegemist kaotsiläinud kirikumaa nõudmisega, seda enam, et [Kuremaa mõisnik] Fabian Wrangel sai kuninglikuks asehalduriks Tartu ja Tartu maakonna üle. Katk ja vene-laste sissetung (1656. a, Karl X Gustavi ajal)¹⁴⁷ täitsid maa sega-

¹⁴² Die Revision Livlands 1638. S 223 *Jetzo ist ein finnischer Pastor mit Namen Heinrich.*

¹⁴³ J. Kõpp. Kirik ja rahvas. Lk 80

¹⁴⁴ Vt ka LAA 233-1-831 L 117.

¹⁴⁵ EAA 1261-1-30 L 5.

¹⁴⁶ Vihje ühe rooma autori jutule, milles lõvi koopa ees seisvalt rebaselt küsitakse, miks ta sisse ei lähe, mille peale rebane osutab koopasuu ees vedelevatele näritud kontidele ja ütleb: "Jäljed hirmutavad mind" (vt ka M. Nirgi. Palamuse kihelkonnä ja koguduse ajalugu. Lk 20).

¹⁴⁷ Vene-Rootsi sõda 1656-1661, millesse sekkus ka Poola

duse ja hävinguga.¹⁴⁸ 1662. aastal oli lühiajaliselt pastoriks Johann Windemius.

Matthias Litander

oli rahvuselt rootslane ja sai Palamuse kirikuõpetajaks alates 1662. a.

1667. a visitatsiooniprotokollist leiame teate kombe kohta, mille järgi pärtlipäeval (24. august) annetatakse Palamusel kirikule vahast pärjad.¹⁴⁹

1666. a korraldati kaduma läinud pastoraadi maa pärast kirikueestseisjate poolt juurdlus, aga kõik jäi endisesse seisu ja Litander tunnistas Grotjanile Tartu sinodil, olles juba Urvestes vaimulik: "Poleks mulle Kuremaa nii palju südamevalu valmistanud, siis oleks ma veel praegusel tunnil minu armsa Palamuse koguduse juures olnud." Aastal 1668. a järgnes ta kutsele Urvestesse, kus ta oma väsimatu innu ja karjasetruudusega, mis saatis teda 36 aastat – kuni oma surmani 1704. a – pälvis vanade ja noorte hulgas üldise armastuse.¹⁵⁰

Petrus Bluming

oli Palamusel vaimulikuks 1669.-1674. a.

Tema ajast pärineb 1669. aasta kirikukomisjoni korraldus, mida veel 1775. a sõnasõnalt tsiteeritakse ja hiljem korduvalt meelde tuletatakse:

1. See, kes püha-, pidu- või puhkepäevadel töötab või töötada laseb, või ööl enne neid päevi rehte peksab või peksta laseb, peab, kui ta on sakslane, 10 rubla ja kui talupoeg, uhe riigitaalri kirikukassasse maksma ning kui tal pole riigitaalrit maksta, siis pekstakse teda kolme paari vitstega kiriku juures tulbas.

2. Kui mõnest talust pühapäeviti rahvas kirikus ei ole, peab igaüks, kes ebaseaduslikult eemale jäänud, esimesel korral maksma uhe hõberaha, teisel korral kaks hõberaha ja seotakse kolmandal

¹⁴⁸ EAA 1261-1-30 L 5

¹⁴⁹ J. Kõpp. Kirik ja rahvas Lk 227

¹⁵⁰ EAA 1261-1-30 L 5.

korral kirikuposti. Kirikuvöörmündrid maksavad topelt, kolmandal korral tagandatakse kohalt ja pannakse kirikuposti.

3. Kõrtsmik, kes jumalateenistuse eel või ajal äri ajab, peab, kui ta on sakslane, maksma ühe rubla kirikukassasse, talupoega aga pekstama 10 paari vitstega kirikupostis jne.

Grotjani järgi elas Blüming siin vaid viis aastat, sest teda tabas suur õnnetus – välk süütas elumaja ta pea kohal, jättes kogu ta varanatukese ja naiseõe tulle, ning ta elu pidi lõppema armetus toakeses. Ta suri 1674. a.¹⁵¹

Leonhard Georg Eder

Kutsuti Palamuse vaimulikuks 1676. a, oli suur koolihariduse edendaja. Ta võttis juba 1685. a alguses kasutusele B. G. Forseliuse koostatud õpperaamatud. Samal aastal õppis Forseliuse seminaris vähemalt viis Palamuse kihelkonna poissi.¹⁵²

Palamuse kirik ja kogudus sattusid sellal väga kurba olukorda, nagu teatab visitatsiooniprotokoll 1680. a.¹⁵³ Kihelkonnas oli 205 talu, visitatsiooniks olid aga “üsna vähesed tulnud ja ka need esinesid eksamil halvasti”; paljud ei käinud üldse armulaul; “kaks posijat ja soolapuhujat”, üks Kuremaalt ja üks Luualt tehakse nimepidi teatavaks;¹⁵⁴ noored polnud esmakordse armulaua eel üldse õpetust saanud¹⁵⁵ ja tulid “otse selsamal päeval”.¹⁵⁶ Kirikuraamatut polnud käepärast. “Kirikul pole põrandat, katus sajab läbi ja on vajunud ebatasaseks; osalt aknad lõhutud, osalt puuduvad üldse; toolid puuduvad; vilets kantsel. 1673. a (?) mahapõlenud pastoraat oli ehitamisel hõlmanud “ühe toa ja kaks veel valmimata kambrit; pole loomalauda”. “Kirikuteed puuduvad üleüldse.” Peale selle peab märkima, et Ederil oli kümme tündrimaad igas väljas – ilma võsamaata – ja üks heinamaa, millelt ta saagina sai neli kuhja heina viis või kuus koormat

¹⁵¹ EAA 1261-1-30 L 5-5p

¹⁵² M. Nirgi. Palamuse kihelkonna ja koguduse ajalugu. Lk 22

¹⁵³ Vt ka EAA 1261-1-31.

¹⁵⁴ Kilko Mart ja Anti Thomas Vt EAA 1261-1-31 L 12p

¹⁵⁵ Õpetajaks pidi olema pastor

¹⁵⁶ Vt EAA 1261-1-31 L 12

*Kirikueestseisjad olid assessor Strömfeld ja leitnant Wolmar Brümmer.*¹⁵⁷

1680. a visitatsiooniprotokollist võib lisaks kroonikas tsiteeritule lugeda, et patronaadiõigus oli sel ajal Kuremaa mõisal, st parun Ungernil ning kaaspatronaadiõigus kindral Taubel Rahivere mõisast¹⁵⁸ ja assessor Strömfeldil Luua mõisast.

Õpetaja jutlustab pühapäeviti mittesaksa (*unteutsch*) keeles ja saksa keeles ainult vahel harva, kuna pole erist saksa kogudust.

Ühe huvitava faktina võiks märkida, et küsimusele, kas talupojad ka kuidagi teisiti kui kirikuaeda oma surnuid matavad, on vastatud: Mõnes kaugemas nurgas elavad matavad oma surnuid kalmetesse.¹⁵⁹

Tundub, et Eder oli tõsine usklik mees, kes nõudis seda ka teistelt. 1680. a vallandas ta kõstri, kes ei osanud korralikult lugedagi ega ühtki laulu õigesti alustada, küll aga tekitas pahanudust liigsöömise, joomise ja kaklemisega (*Fressen, Sauffen, Schlagen*) ning võttis tema asemele kirikueestseisja ja praosti teadmisel uue tubli kõstri. Patroon, kelle äi oli vana kõstri ametisse pannud ja talle ülalpidamiseks tüki maad andnud, ei leppinud õpetaja teoviisiga, sest uus kõster ei olnud tema arvates suuteline kõstri ülesandeid täitma. Kui õpetaja ei nõustunud sellega, et vana kõster koos noore kõstriga kirikus laulis, lasi patroon oma valitsejal vana kõstri kirikusse laulma viia. Õpetaja juhtis vana kõstri oma käe kõrval kirikust välja ning käsitles kogu küsimust avalikult kantslis. Patrooni kokk astus oma peremehe käsul tegevusse, kiskus noore kõstri tema kohalt ja pani vana asemele, üteldes seejuures õpetajale “palju kõlbmata sõnu.”

¹⁵⁷ EAA 1261-1-30 L 5p-6. Visitatsiooniprotokollis on nimeks märgitud Magnus Brümmer.

¹⁵⁸ Siin tekib näiline vastuolu visitatsiooniprotokollis ja nn Hirschi kroonika vahel. Kroonikas on nimetatud 1680. aastal Kassnurme (*Rahifer*) omanikuks leitnant Magnus Brümmerit. Tegelikult on asi selles, et Rahivere ja Kassnurme olid kaks Kudina mõisa küla. Kassnurme kuulus sel ajal tõepoolest Magnus Brümmerile, Rahivere aga Taubele. P. E. Hirsch on lihtsalt kaks asja segi ajanud.

¹⁵⁹ EAA 1261-1-31 L 12p

Patroon viis kogu asja ülemkonsistooriumi ette, kelle otsust kahjuks pole teada,¹⁶⁰ kuid tundub, et õigus on jäetud pastorile, sest 1680. a visitatsiooniprotokolli küsimustele köstri ja koolmeistri kohta on vastatud, et selleks on Simon Siep Hamburgist, kes ei oska laulda, küll aga lugeda ja kirjutada "*deutsch und unteutsch*".

Johann Heinrich Grotjan

(1692-99). Tema kohta on teateid 1697. aastast: "Palamusel ei laulata õpetaja paare, kus mõlemad küll oskavad katekismuse viit peatükki ilma seletuseta, hommiku- ja söömapalved ning "pihti ja küsimusi" (*Beicht und Fragestücke*) peast üles ütelda, aga puudub veel Lutheri seletus, mille äraõppimist nõuab kirikuseadus."¹⁶¹

Ka Grotjanil oli tuli kiriku patrooniga. Seekord oli lahkeli põhjustajaks õpetaja viinaköök, mis oli nähtavasti kardetav võistleja mõisa viinaköögile. Patrooni proua tuli oma kahe poja, viie relvastatud saksa teenri ja kaheksa kirvestega varustatud talupoja saatel keskpäeva ajal "vägivaldselt, karjumise ja metsikusega" kiriklasse, purustasid viinaköögi uhes katlaga, võtsid ära kaks vaati põletatud viina, millest osa läks otse juuresolevate meeste kurku, teine osa lasti vette joosta. Kuidas kirikuvalitsus reageeris oma isiklikku elu hädaohus tundva õpetaja abipalvele, ei ole näha.¹⁶²

1699. a võttis Grotjan vastu kutse minna diakoniks Tartusse.

Johann Wellmann

(1699-1710) oli vaimulik Põhjasõja ja katku ajal. Kutsutud juunis 1699. a ja ordineeritud 3. augustil samal aastal Rnias, sai ta siin pastoriks *ad interim*, kuna asehaldur tõi patronaadiõiguse kohta vastuväiteid. Juunis 1700. a palus ülemkonsistoorium tema pärast Rootsi kuninga Karl XII juures ja esitles teda kui eeskujulikku inimest, kellega kogudus on täiesti rahul, mille peale

¹⁶⁰ J. Kõpp. Kirik ja rahvas. Lk 175-176.

¹⁶¹ J. Kõpp. Kirik ja rahvas. Lk 128

¹⁶² J. Kõpp. Kirik ja rahvas. Lk 176.

järgnes kuninglik volitus.¹⁶³ Kui 1710. a tekkis katkuoht ja segadus, Wellmann põgenes, kuid langes teel Tallinnasse katku ohvriks. Palamuse kihelkond kaotas katku läbi 706 inimest.¹⁶⁴

Aastatel 1710-16 ei olnud Palamusel kirikuõpetajat ning teenistusi käis pidamas Kodavere-Alatskivi pastor

Jacob Günterhack

Lisaks Palamusele teenis ta ka veel Laiuse ja Maarja-Magdaleena kogudust, mille juures tuli tal oma kogudusega sõja ajal "metsades ümber rännata" ja okstest ehitatud hüttides jutlustada. Kirikuõpetaja puudumise ja eemaloleku ajal õiendasid vaimulikke asju, eriti ristasid lapsi ja matsid surnuid, köster ja need talupojad, "kellel olid raamatud ja kes oskasid lugeda".¹⁶⁵

Eberhard Reimers

Tuli Palamusele vaimulikuks 1716.¹⁶⁶ või 1721.¹⁶⁷ aastal. Ta sündis 1688. a Tallinnas justiitsbürgermeisteri pojana, õppis Halles ja Jenas usuteadust, oli seejärel Tallinna gümnaasiumis idamaa keelte õpetaja, kust 1716. a "kõigi härraste kutsel" ja ülemkonsistoriumi kinnitusel tuli Laiuse koguduse õpetajaks ning pidi mitu aastat teenima ka Palamuse, Torma, Lohusuu ja Kodavere kogudust. Palamuse kihelkonna mõisaomanikud leppisid koguni Laiuse omade ja Reimersiga kokku ning kutsusid Reimersi ühtlasi ka Palamuse koguduse õpetajaks (1718. a).¹⁶⁸ Reimers jäigi ligi 40 aastaks mõlema koguduse õpetajaks ja pidas teenistust teisel pühapäeval teises kirikus. 1748. a. nimetati ta praostiks.

Ta elas Laiusel, kuna Palamusel polnud veel taastatud sõjaaegadel täiesti hävitatud pastoraadi elumaja ning kõrvalhooneid. 1734. aasta protokoll järgi olid ehitised niimoodi jaoetatud: Luua ehitab rehe, Kuremaa loomalauda, Roela hobusetalli

¹⁶³ EAA 1261-1-30 L 6

¹⁶⁴ J. Kõpp. Andmeid viimasest suurest katkust. Lk 19.

¹⁶⁵ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu Lk 169.

¹⁶⁶ Die evangelische Prediger. S 113

¹⁶⁷ EAA 1261-1-30 L 6.

¹⁶⁸ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu Lk 251.

ja vankrikuuri, Imukvere aida, Kassinurme köögi, Kaarepere sauna kambri ja esikuga, Udriku küüni, Kudina koolitoa. Elumaja ehitatakse ühiselt. Kirik oli 1752. a heas seisus, siiski ilma käärkambriga ning tal oli [kassas] vaid üks rubla sularahas. Koole kihelkonnas polnud, kuid eksamil leiti kogudus suuremalt osalt võrdlemisi haritud olevat. "Kihelkonnas pole välja ilmunud ühtki sakslast või mittesakslast, kes õpetajaametit oleks pidanud või selle sildi all hingi juhatanud, eramajades niinimetatud toetust inimestele andnud." Küsimusele: kui suur on kogudus? on vastatud: 170.

1739. a said tulepuhangu läbi Laiuse pastoraadis ka kõik Palamuse kirikuraamatud leekide ohvriks.¹⁶⁹

Pastor Reimersi ajast on märges kirikuraamatus, et Patjalas on üks surnu maetud külakalmesse, mitte kiriku surnuaiale. See on ka ilmselt viimane selline matus Palamuse kihelkonnas.¹⁷⁰

Reimers suri 1756. a ja maeti Laiuse kiriku altari ette.

Järgmine pastor Palamuse kihelkonnas oli

Johannes Heinrich Maximilian Mylius

aastatel 1756-58. Õigupoolest oli tema näol tegemist uksnes vikaariga, kuigi Palamuse kihelkonna mõisnikud tahtsid teda sarnaselt Reimersiga ametisse seada. Ta loobus sellest pakkumise ning jäi ainult Laiuse pastoriks põhjendusega, et kahe koguduse teenimine on ühele inimesele ikkagi liiga raske.¹⁷¹

Seetõttu tuli Palamusele uus pastor

Christian Bernhard Oldekop

ja teenis siin alates 1758. a kuni oma surmani 25. aprillil 1767. a. Ta oli Tartu ülempastori Johann Bernhard Oldekopi poeg, ordineeritud Tõstamaale 1753. a. Kirikuvisitatsiooni komisjoni protokoll 1766. a teatab, et kirikueestseisjad olid Woldemar vabaharra von Ungern Sternberg ja õuekohtu assessor von Rosenkampffi ning köster Langin, kes oli ametis alates 1733. a [vahele-

¹⁶⁹ EAA 1261-1-30 L 6p.

¹⁷⁰ Tartumaa. Lk 346.

¹⁷¹ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu. Lk 252.

kirjutus – ka veel 1775]. Kirik oli sellal väga heas olukorras, nui-
samuti pastoraadi elumaja ja kõrvalehitised, mis valmisid 1752-
57. Kirikul oli sularahas kasutada 33 rbl. 6 kop. ja kolm
poolekopikalist. Siin oli kihelkonnakool ja külakoolid Kaarepe-
res, Luuas, Kudinas, Kuremaal, Roelas ja Kassinurmes, kus käis
kokku 143 last. Koguduses loendati 2200 hinge, kellest kiriku-
visitatsioonil ajal praost Jacob Svenske ja pastor Ödingi tunnis-
tuse järgi, kes kirikus katseid olid korraldanud “mõned häid
teadmisi üles näitasid, enamik aga, ja eriti noored inimesed olid
väga rumalad”.

Maakorralduse määrus 1697. a, lk 672 tuletas eriti meel-
de, et talupojapulmadele ei tohi kutsuda rohkem kui 12 paari pul-
makülalisi (kaasa arvatud lähimad sugulased) ning pulmad ei
tohi kesta kauem kui järgmise päevani. Seejuures ei tohi aga
rohkem kui neli tündrit õlut ja kolm toopi viina omaenda taga-
varadest käes olla ning kogu ülejäänud õlu ja viin sugulastelt ja
kulalistelt konfiskeeritakse.¹⁷²

Oldekopi järeltulija oli

Franz Bernhard Franck

Ta oli pärit Riiast ja ordineeriti 1768. a kindralsuperin-
tendent Zimmermanni poolt Palamusele. 17. okt. 1769. a sõlmiti
Kaareperes kokkulepe, mille järgi mõisnikest koguduseliikmed
said kaaspatronaadi ja Kuremaale jäi patronaadiõigus (patroon
esitab kaks kandidaati ning mõisnikud valivad ühe neist). Franck
lasi end aadlikuks tõsta ja kandis edaspidi nime Frank von Fran-
kenstein. Peale lühikest ametipidamist siirdus ta 1771. a siit
Räpinasse, kus ta 14. apr. 1796. a suri.¹⁷³

1771. a ordineeriti Palamuse vaimulikuks

Heinrich Gottfried Stückel

Sündinud Haapsalus 29. märtsil 1745. a, õppis Tallinna
Toomkoolis ja Halles, sai 1767. a kandidaadiks ning ordineeriti

¹⁷² EAA 1261-1-30 L 6p

¹⁷³ EAA 1261-1-30 L 6p

29. juunil 1771. a Palamuse vaimulikuks superintendent Lange poolt.

Alates tema ajast on säilinud tabelid Palamuse eesti koguduse kohta, kus on ära toodud lugeda ja mitte lugeda oskajate, katekismuse tundjate ja mittetundjate ning leeritatute ja mitteleeritatute arvud mõisate kaupa. Sealt on näha, et 1772. aastal oskasisid lugeda kogu kihelkonna peale kokku 444 alla 15-aastast last, neist 246 poissi ja 197 tüdrukut. Täiskasvanutest oskas lugeda 306 meest ja 327 naist. Lugeda ei osanud 245 poissi, 187 tüdrukut, 298 meest ja 318 naist. Leeritatud oli 607 meest ja 674 naist, mitteleeritatuid oli kokku 41.¹⁷⁴

Tolleaegsed kirikueestseisjad olid Luua, Kaarepere ja Udriku omanik maanõunik Caspar Heinrich von Rosenkampff ning kapten Moritz Wilhelm von Pistohlkors Kuremaalt. Eesti kogudusse kuulus 1775. aastal 2991 ja saksa kogudusse 45 hinge, kokku 3036.

1773. a andis Kuremaa mõis 50 rbl. eest kihelkonnale maad praeguseks surnuaiaks ning matmine kiriku sees ja umber

Foto 6. Pastor Stuckeli ajal ehitatud kabel.

¹⁷⁴ LAA 233-1-491 Sarnased kokkuvõtted on olemas aastate 1772-1803 kohta

lõpetati täielikult.¹⁷⁵ Pastor Stückeli laps oli esimene, kes maeti surnuaiale kivist pastoraadikabelisse. 1784. a märtsis lahkus Stückel sellest vaimulikukohast ning järgnes kutsele Pilistverre, kus ta 19. sajandi alguses suri.¹⁷⁶

Sigismund Pezold

sündis 29. novembril 1746. a Hannoveris. Ta õppis Hannoveris ja Göttingenis, sai 1773. a Liivimaa pastorikandi-daadiks, ordineeriti 1774. a Väandra pastoriks, kutsuti siia 1784. a ja astus ametisse 26. aprillil s. a. Tema abikaasa oli Viljandi pastori Abraham Winkleri tütar. Sel ajal sai pastoraadi elumaja viie toaga juurdeehituse ning seni üldse tornita kirik oma praeguse torni. Ta elas oma hoolealustega kestvas üksmeeles ja kui ta 4. septembril 1809. a Palamusel suri, oli lein üldine.¹⁷⁷

Johann Georg Siegismund Pezold

oli eelmise pastori vanim poeg. Ta sündis Vandras 20. märtsil 1785. a, õppis Tartus, oli ametis 1809.-16. a, algul oma isa asetäitjana, kuid juba paari kuu möödudes korralise pastorina.

Jõukas lesk von Sass Kuremaalt, tollane Loopre mõisa pandihoidja, lasi kiriku omal kulul seestpoolt üle värvida ning altari ja kantsli punase purpuriga katta.¹⁷⁸

Pezold suri 31-aastasena 5. jaanuaril 1816. a.

Wilhelm Gottfried Dietrich

Ka tema ei olnud Palamusel ametis kuigi kaua. Sündinud Grünaus Ida-Preisimaal 4. novembril 1786. a, õppis Königsbergis ja Tartus, sai 1811. a Liivimaa Konsistooriumi kandidaadiks; ordineeritud 1.veebr. 1814. a Tõstamaa ja Kihnu pastoriks. Ta sai

¹⁷⁵ 28. dets. 1772 a anti välja Valitseva Senati käsk, mille kohaselt Vene riigivalitsus keelas kirkusse matmise. Kirikus olevad matusepaigad tuli kinni müürida. Soovi korral võis need üle viia kalmistule ning seal uued matusekambrid ehitada (M. Nirgi. Palamuse kihelkonna ja koguduse ajalugu. Lk 30)

¹⁷⁶ EAA 1261-1-30 L 6p

¹⁷⁷ EAA 1261-1-30 L 7.

¹⁷⁸ EAA 1261-3-4 L 362.

siia kutse 1816. a, jõudis kohale veebruaris 1817. a ning suri juba 28. veebruaril 1818. a tiisikusse.¹⁷⁹

Ludwig Carl Friedrich Kolbe

Kinnitati Palamuse pastoriks 1. detsembril 1818. a ning lahkus 1844. a. Nende 26 aasta jooksul, mil ta oli Palamuse õpetaja, suutis ta kihelkonnas palju ära teha haridusküsimuste lahendamisel. Noor, 1. oktoobril 1793. a sündinud mees asus lausa võitlusse mõisnike vastu, nõudes, et need oma kohustusi kihelkonnas asuvate koolide vastu vähemalt seaduse piires täidaksid. Ka talupoegade hulgas kaotas ta populaarsust sellega, et nõudis neilt karmilt trahve koolikohustuse mittetäitmise eest. Trahvira-hasid kasutas ta uute kooliraamatute muretsemiseks. Tänu temale töötas kihelkonna Vassevere koolis viis aastat naisõpetaja.¹⁸⁰

Kolbe püüdis oma koguduse liikmetele olla nõuandja, kaitsja ja õpetaja. Pärast pärisorjusest vabastamist (1820. a) olevat ta pannud ise kõik talupoegade perekonnanimed, et kupjad ja valitsejad inetuid või rumalaid nimesid ei annaks.¹⁸¹ Kolbe kirjutas ka luuletusi. Tema päevik tõsielul põhinevate luuletuste ja lugudega on säilinud ja asub Eesti Ajalooarhiivis.¹⁸² Kolbe abiellus 1819. aastal Marie Sophie Charlotte Masinguga.¹⁸³ Pärast abi-kaasa surma 1829. a abiellus ta uuesti.

Tahtes meeldida vennastekogudusele, pidas Kolbe jõulu-ööl (1821. a) kell 12 kirikus jutluse. 1822. a Palamusele praostivisitatsioonile tulnud O. W. Masingu pärimise peale seletas ta, et olevat jutlustanud mitte öösel, vaid varahommikul. Masing tegi

¹⁷⁹ EAA 1261-3-4 L 359.

¹⁸⁰ M. Salupere. Pudemeid. Lk 141.

¹⁸¹ Tartumaa. Lk 346 Palamuse kihelkonnas pandi üldse 345 eri nime, neist 92 (27%) olid algupärased, st sellised, mida ei esinenud üheski teises kihelkonnas. Võrreldes teiste Tartumaa kihelkondadega on Palamuse algupärase nime poolest täpselt skaala keskel (vt A. Must. Ajalooline onomastika: Eesti perekonnanimed 19. sajandil). Olgu mõned nimed siin ära toodud. Abroi, Adosaar, Alekand, Angervaks, Arstrebane, Jürgenstein, Kangropool, Kinguots, Kivering, Lambakahar, Leivategja, Mäesepp, Paigaline, Partelpoeg, Reinheller, Reinumägi, Rõõmusk, Sastok, Tootsson, Tõnispoeg, Veljamees.

¹⁸² EAA 5269-1-112

¹⁸³ LAA 233-2-185.

talle märkuse. Hiljem kuulis praost, et pastor oli öist jutlustamist, nagu herrnhuutlased olid soovinud, praktiseerinud juba oma ametiaja algusest peale.¹⁸⁴

1818.-23. a oli Palamuse köstriks tuntud vennastekoguduse jutlustaja Silla Hindrik (ka Nava Hindrik, hiljem Heinrich Brücker, Heinrich Schulbach, Heinrich Surbach). Peamiselt Silla Hindriku mõjul algas 1815. aastal Nava külas ja selle lähemas ümbruskonnas hoogne usuline ärkamine. Varsti ehtas talurahvas sinna küllalt ruumika palvemaja.¹⁸⁵ Vennastekoguduse allikad

Foto 7. Nava vennastekoguduse palvemaja

jutustavad, et Silla Hindrik oli ilmselt andekas mees, hea oraator, kes sugestiivse sõnaga oskas kuulajaid mõjutada ja neis meeleliigutust tekitada.¹⁸⁶ Tema populaarsusest annavad tunnistust ka kroonikas mainitud rahutused 8. juulil 1823. a, mis tekkisid, kui Tartu maakohus vallandas Silla Hindriku köstriametist. Nimelt ei hakanud rahvas kirikus uue köstriga kaasa laulma. Pärast teenistust avaldati pahameelt köstri vallandamise üle. Ähvardati mitte enam kirikusse tulla, mitte enam laulda, paluti vana köster kohale tagasi panna. Mõisnikud ähvardasid vastu, et seda võib lugeda

¹⁸⁴ R. Põldmäe. Kultuuriloolisi vahelugemisi Lk 32

¹⁸⁵ O. Tallinn kirjutab selle kohta 1937. a: "Veel mõne aasta eest on seal peetud jumalateenistusi, kuid nüüd on hoone osaliselt lammutatud." (Vt O. Tallinn. Kiriklikkude mälestusmärkide registreerimistöö. Lk 16)

¹⁸⁶ R. Põldmäe. Kultuuriloolisi vahelugemisi Lk 45.

vastuhakuks, kuid rahva esindajad soovisid ikkagi Silla Hindrikut tagasi. Nüüd loobus Hindrik ise, teatas, et lepib oma karistusega.

Pühapäevaks, 8. juuliks oli määratud kõstri asemikuks koolmeister ja rahvas kogunes rahulikult kirkusse. Siis ilmus ootamatult koos Nava palvemajast tulnud rahvahulgaga Silla Hindrik, lauluraamat käes. Hindrik teatas kirikus, et asub uuesti ametisse, sest pastoril polevat õigus teda vallandada. Kogudus toetas Hindrikut. Pastor käratas vastu, et kõstrit pole enam ja koolmeister laulab. Hindrik küsis koguduselt, kas see lepib sellega. Kogudus vastas kisaga, et ainult köster laulgu, ja kui Hindrik ei saa köster olla, siis ei või ka pastor ametisse jääda.¹⁸⁷ Selle märuli tulemusena tegi kirikukomisjon pastor Kolbele ettekirjutusi, mida on ka kroonikas tsiteeritud:

1. a) et edaspidi, kui on tehtud tarbetut lärmi kirikus ja tema reageeringul selle vastu tagajärgi ei ole, peab ta laskma kiriku vöörmündril häirijad kirikust välja saata;

b) et ta ei annaks kantslist teateid oma majandusasjade või teiste oma ametisse mittepuutuvate algatuste kohta;

c) et ta pahameele vältimiseks edaspidi kirikuveini veega segada ei laseks;

d) et ta sõnades kogudusele oma väljendeid hoolikalt valiks; jne.;

2. kaebajatele teatada, et komisjon tahab kubermanguvalitsusele ette panna, et nad suvatseks Tartu maakohtule, mille juures Silla Hindriku asja arutatakse, ka kõigi pastori vastu tõstetud 14 süüdistuse uurimise algatamist ja karistamist, nii nagu kaebajad ise soovivad;

3. a) taotleda kubermanguvalitsuse juures Silla Hindriku väljasaatmist Tartu maakonnast, nagu ka

b) et Nava palvemaja selle ajani suletuks jääks.¹⁸⁸

Kolbe lasi laiendada vana surnuaeda¹⁸⁹ ja algatas kihelkonnakooli asutamise, mis alustas tööd 1824. a, kui ametisse

¹⁸⁷ R. Põldmäe. Kultuuriloolisi vahelugemisi. Lk 47.

¹⁸⁸ EAA 1261-1-30 L 7-7p.

¹⁸⁹ EAA 1261-3-5 L 61.

tuli köster Michael Nyländer.¹⁹⁰ Õppetöö toimus seal kolmeaastaste tsüklitena. 1831. a otsustas konvent kooli uue aasta algusest kolmeks aastaks seisma jätta, "osalt sellepärast, et kooliõpetajate ja kogukonna kirjutaja ametite pidajaid tarvilikul määral olemas, osalt, et mitte kohaseid isikuid ei leitud, kes vabatahtlikult oleksid koolis tahtnud käia, osalt viimaks, et mitmeti koormatud maarahvale ajutiselt väikest kergendust muretseda, mis iseäranis kolme ikalduse aasta pärast tarvilikuks on saanud".¹⁹¹

Praost Masingu ja pastore vicino¹⁹² dr. von Jannau poolt 1824. a peetud eksami ja lauluproovi tegi kogudus läbi väga hästi. Hingede arv ulatus 4247-ni.

Järgnevad määrused rõhutasid:

1. Kui kirikueestseisja ilma seadusliku põhjuseta ametist taganeb, peab ta maksma patendi järgi 16. aprillist 1765. a 500 rubla patukahetsuseks kirikukassasse; ja igas kihelkonnas peab sisse seatama kaks kirikueestseisjat, kes võivad olla ka kodanikuseisusest: vaid kihelkonna vaimulikud peab sellest ametist täiesti vabastama.

2. Kiriku vöörmündri valib mõisahärra koguduses koos kirikueestseisjate ja pastoriga, ning ta peab igal pühapäeval pastoraati ilmuma või 50 kopikat trahvi oma asetäitjale saatma.

3. Avaliku Jumalasõna põlgajaid ei või kirikuasjade juurde lasta, kui nad on ka pool aastat kirikus käimisest loobunud, tuleb nad armulauast ilma jätta ning ilma laulu ja kellalöömiseta (ohne Sang und Klang) matta.

4. Kui pastor tahab koguduseliikmega rääkida omal algatusel, abielu-, lastekasvatuse, kooliskäigu-, kirikuskäimise või mõnes teises kiriklikku korda ja kõlblust puudutavas asjas, siis peavad eestlased ja madalamast soost sakslased viivitamatult kohale ilmuma. Trahv mitteilmumise korral on üks hõberubla sakslasel ja pool talupojal raamatukassasse.

¹⁹⁰ M. Salupere. Pudemeid. Lk 142.

¹⁹¹ J. Kõpp. Rahvakooli olud. Lk 34.

¹⁹² Läheduses asuv (näit naaberkihelkonna) pastor. Siin. Laiuse pastor.

5. Kui madalast seisusest sakslaste vanemad ei ole ise oma lapsed õpetanud või tahtnud ehk suutnud mõnel muul viisil selle eest kohaselt hoolitseda, siis peavad nad lapsed kihelkonnakooli andma, kus neid koos talupoegade lastega õpetatakse, ning kõhklevate vanemate suhtes peavad kehtima samad reeglid, kui on antud talupoegadele (ühe koolipäeva puudumise eest makstakse trahvi viis kopikat ja ühe eksamipäeva puudumise eest kümme kopikat).

6. Kes kiriku ajal kõrtsi peab, sel tuleb viis rubla valla-kassasse maksta; kes jumalateenistust valju jutu, naeru või sünd-susetu käraga segab, seda peab kirikukorralduse järgi karistatama või eksimuse määra järgi kriminaalkohtusse uurimiseks ja karistamiseks saadetama. Kes ka peale jumalateenistust lähedalasuvates kõrtsides või taludes lööminguid korraldab, olgu ta sakslane või talupoeg, maksab ühe hõberubla kirikukassasse.

7. Kui talu, kuhu peab tulema haiget külastama, pole kaugemal kui kolm versta pastoraadist, peab õpetaja selle külastuse tegema oma hobustega.

Kirik ning samuti pastoraat olid kuni katuseni heas seisukorras. Kirikukapitali käepärast polnud, ka kirikukassa oli tühi.

Koolilapsi oli 566, vennastekoguduse liikmeid 513 (172 meest, 341 naist).

Õuekohtu asepresidendi R. J. L. von Samsoni taotlusele vastati 1825. a ülemkirikueestseisja-ametist: vältida kirikukonvendil kihelkonnaehitiste hüvitamist ja võrdväärset jaotamist Palamuse pastoraadis. Konvendil 28. augustil muudeti ära varasem jaotamine nii, et Kaarepere sai edaspidi peale elumaja (häärberi) ka pesu- ja õlleköögi hoida ja ehitada, Kassinurme aga võttis üle köetava rehe, kuna Luua sai muud hooned koos rehealusega.

1826. a mõõdeti uuesti kirikuteed ja jaotati nende korras-hoidmine.

1827. a sai pastoraat uued loomalaudad ning küüni, ait kaeti uue katusega ja ehitati uus koolituba köstriruumide juurde.

1828. a sai kirik uue tellistest põranda (peale koori, kus see oli veel korras) ja uued pingid. Palvemaja avati taas.

1829. a oli kihelkonnas 4239 hinge, sealhulgas 1753 meest. Neile kanti üle seni vabadike ja poolsulaste poolt pasto-

raadile tehtud jala-tööpäevad ja jaotati mõisate poolt üksikutele taludele. Selle järgi täidab

Luuu, meeshingede arv 359, 206 jalapäeva¹⁹³ aastas,

Kaarepere, - 292, 179 jalapäeva aastas,

Kuremaa, - 334, 201 - -

Kudina, - 320, 192 - -

Roela, - 206, 124 - -

Kassinurme, - 105, 63 - -

Imukvere, - 105, 63 - -

Udriku, - 26, 16 - -

Kokku teevad 1753 meeshinge 1054 jalapäeva aastas.¹⁹⁴

20. mail toimus siin kirikukonvent vaimulike ja kiriku-teenrite sissetulekute arutamiseks ja kindlaksmääramiseks.

30. detsembril otsustati pastoraadi korstnaid igal aastal üks kord linna korstnapühkijate poolt pühkida lasta ja määrati selleks 6 rbl. Kirikukatus kaeti 1829. a uuesti katusekividega. Kihelkonna liikmete maksud moodustasid 1050 rbl. 45 kop.

Aastatel 1830 ja 1831 rakendati ka selles kihelkonnas abinõusid koolera vastu, mis oli vene kubermangudest edasi lääne poole tungides juba Peterburis ja Riias palju ohvreid nõudnud. Palamuse koguduses suri sellesse hirmsasse haigusse 1832. aastal kolm koguduseliiget ja kaheksa sõdurit Tartus paiknevast Narva rügemendist.¹⁹⁵

1834. a loovutas kreisikohtunik von Oettingen ühe vakamaa Kuremaast surnuaia laiendamiseks ilma mingit tasu nõudmata. Samal aastal sai pastor L. Kolbe Liivimaa konsistooriumi assessoriks ja 1839. a konsistoriaalnõunikuks.

¹⁹³ Jalapäev tähendas ilma hobuseta (kiriku-)mõisas tööl käimist. Saksakeelne termin oli *Fussarbeiter*, mis võis tähendada nii jalapäeva kui jalavaimu. Laiemas tähenduses mõisteti vaimu all veel mitte täistööjõulist poissi või naisterahvast, see, kes tuli juba toime künnitööga, ei olnud enam vaim. Kitsamas tähenduses (eriti mõisnike leksikonis) oli vaim korraline jalateoline (H. Ligi. Talupoegade koormised. Lk 139-140).

¹⁹⁴ Siin antud andmete järgi on see tegelikult kokku 1747 meeshinge ja 1044 jalapäeva.

¹⁹⁵ Meetrikaraamatu järgi 14 sõdurit. Vt EAA 1261-3-5 L 237.

1835. a kohta on märkida vaid pastoraadi elumaja ehitamine Kaarepere mõisa poolt ja 1839. a kogu kihelkonna poolt ehitatud ja osadena makstud heinaküüni valmimine.

[---]¹⁹⁶

1842. a jaotati kulud kirikutorni parandamiseks ja kaeti see uuesti sindlitega.

1844. Hingede arv ulatus 4617-ni, nimelt 2183 meest ja 2434 naist. Talusid oli kirjas 238 (ühe või enama peremehega). Kihelkond hõlmas 70½ adramaad ja umbes 160-170 ruutversta. Pastori aastarendise kogusummaks saadi 800-1000 ja köstri omaks peale majandusraskuste taganemist 200-300 hõberubla. Kirik ja kirikla olid heas seisukorras. Koguduses oli herrnhuutlasi, aga nende mõju selle moraalsele seisundile ei saa pidada tugevaks. Kogudus külastas heade teede ja ilma korral kirikut väga usinalt ja oli 1842. a asetleidnud talurahvarahutuste puhul rahulikuks jäänud.¹⁹⁷ Kihelkonna talupoegkonda ei saa üldiselt jõukaks nimetada, kuna neil pole muud tuluallikat peale oma põldude.

Sellel aastal palus ja sai konsistoriaalnõunik Kolbe oma ametist vabakslaskmise ning kihelkonna mõisnikud võimaldasid talle eluaegse pensiooni 211 rbl. 50 kop. aastas, et uuele valitavale vaimulikule kõik ameti- ja muud sissetulekud väiksemad ei saaks tulla. Ta asus siit oma majja Tartus ning suri seal 1849. a 55 aasta vanusena.

Tema järglased ja Palamuse kogudus võlgnevad talle tema 26 aastase ametipidamise vältel täpselt ja korralikult peetud kirikuraamatute, samuti innuka ja visa kooliasjade ajamise eest ning kirikliku korra juhendamise ja alalhoidmise eest siiraima tänu. Jääb vaid kahetseda, et raudse täpsuse pidamisega korra hoidmisel kiriku- ja kooliasjades kaotas Kolbe eesti koguduse armastuse, ning kuna ta viimastel aastatel lasi end õnnetust kirest valitseda,¹⁹⁸ ka saksa koguduse oma.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Märkused kirikukonventide kohta

¹⁹⁷ Tegu oli usuvahetuslukumise algusega.

¹⁹⁸ Põhjuseks oli alkoholilembus. Vt M. Salupere. Pudemeid Lk 143.

¹⁹⁹ EAA 1261-1-30 L 7p-8

Andreas Julius Wetterstrand

oli Palamuse õpetaja 1844.-46. a. Tema ametiajal tabas kaks rasket õnnetust kogu Liivimaad ja nimelt ka seda kogudust, esiteks ikaldused 1844 ja 1845, millisel viimasel aastal puhkes suur näljahäda, ning teiseks enneolematu eestlaste lahtiütlemine oma isade usust aastatel 1845 ja 1846.²⁰⁰

See oli usuvahetusliikumise algus- ja kõrgaeg, kus inimesed massiliselt linnadesse liikusid, et ennast vene vaimulike juures kirja panna lasta. Arvati, et "keisriga samasse usku" minek toob endaga kaasa teotöö kergendust ja maad. Enamus inimestest arvasid, et kuigi nad nüüd vene õigeusku "üles kirjutatud" on, võivad nad siiski oma luteri kirikus edasi käia. Ühes kohas olla koguni inimesed oma luteri pastorile soovitanud samuti usku vahetada ja nii ikka nende õpetajaks jääda.²⁰¹

Kroonika jutustab sellest nii: *Hariduselt lapseea esimesel astmel asuv ja seetõttu ka mitte veel konfessionaalsele teadvusele kasvanud, kergeusklik ja nõrk vastu seismaks petiste ahvatlevatele pealekäimistele, kes vabastamist teotööst ja igapähele maad ("hinge ma")²⁰² neile ette luiskasid, haaras teotöö kaotamise järele õhkav ja viimase aasta näljahädast rusutud maarahvas merehädalise kombel kinni esimesest, mis talle pääsemist töötas ning liikus seepärast hulgaviisi linnadesse, kus tehti teatavaks, et Tema Majesteedilt ja Keisrilt on tulnud lubadus seal rahvas üles märkida. Tuhanded lätlased ja eestlased lasid end kreeka usku ära märkida ja end sinna kinnitada, omamata kavatsust isade usust loobuda. Nad külastavad seetõttu nagu varemgi luteri kirikut. Täiesti tuimad ja usu kaotanud, kooliasjade vastased, joodikud ja sakramendipõlgajad nende hulgas jäid üsna varsti rahulikuks, kui nad oma eksitusest aru said: olid ju nüüd neile seni nii tüütud hingehooldajate manitsused ja koolikohustus täiesti kõrvaldatud; ülejäänute seas ilmus seevastu üsna tulutu kahetsus.*

Tekkinud korratused olid põhjustatud veast, et mõisavalitsused olid reisiload kätte andnud neile, kes ülemineku tõttu

²⁰⁰ EAA 1261-1-30 L 8.

²⁰¹ J. Kõpp. Usutunnistuslised liikumised. Lk 62.

²⁰² Jutumärkides tekst on originaalis kirjutatud eesti keeles.

kreeka kirikusse linna tahtsid minna; aga kui mõned valitsused palujate hoidmiseks liigkiirustavate sammude eest need reisilubadega enne veel nende hingehooldajate juurde saatsid, ilmus Tema Ekstsellents Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubeneri Golovini korraldus 5. dets. 1845, milles see "mõistab hukka paljude mõisavalitsuste ebaseaduslikud ja mitteõiguspärased abinõud, kes talupoegi neile antud reisilubadega üleastumiseks õigeusku veel pastorite juurde saadavad ning ähvardab need mõisavalitsused allutada vääramatule rangele vastutusele, kes seda edaspidi teevad."²⁰³

Palamuse kihelkonna usuvahetusliikumisele, nagu ka Tormale ja Laiusele avaldas eriti mõju Mustvee vene õigeusu kirik.²⁰⁴ Palamuse kihelkonnast läks vene õigeusku 211 inimest (Kuremaalt 85, Kaareperest 86, Luualt 16, Kudinast 10, Imukverest 6, Roelast 4 ja Kassinurmest 4).²⁰⁵ Tartumaa 16 kihelkonna hulgas on Palamuse selle arvuga 12. kohal (5,2 % elanike arvust). Kõige suurem oli vene usku siirdunute protsent Sangastes – 48,6 %. Teisel kohal oli Puhja – 24,4 %, kolmas Rannu – 23,4%. Kõige väiksem oli usku vahetanute protsent Võnnus – 2,9 %.²⁰⁶

Kaks tänuväärset Tartu-Võru Ülemkirikueestseisja-ameti korraldust, mis sellel hädajal luteri kiriku kaitseks selles maa-koonas tundusid olevat tehtud, leiavad siin mainimist.

A. Pärast seda kui Liivimaa tsiviilkubeneri korraldusega Tartu sillakohtule 22. aug. ja 3. novembrist 1845. a oli teatatud, et Aluksnesse ja Sangastesse rajatakse liikuvad vene kirikud,²⁰⁷ ning nende juures rändavad vene vaimulikud, kes ilmutavad vajalikke teadmisi, et end üleminekuks teatanuid ära kuulata; kuna edasi, järgides härra kindralkubeneri avaldust 29. okt. nr. 228, ettevaatusega selle üle pidi valvama, et õigeuskliku vaimulikkonna poolt ühtki algatust mööda ei lastaks"; – avaldas Ülemkiri-

²⁰³ EAA 1261-1-30 L 8-8p.

²⁰⁴ H. Kruus. Talurahva käänimine. Lk 204

²⁰⁵ EAA 1261-1-119.

²⁰⁶ H. Kruus. Talurahva käänimine Lk 343.

²⁰⁷ St et välialtar oli vankri peal, mis rändas kula koos vaimulikuga (vt ka J. Köpp. Usutunnistushised liikumised Lk 59).

kueestseisja-amet härradele kirikueestseisjatele instruksiooni järgneva sisuga:

1. Rändav vene vaimulik peab ette näitama sillakohtult täieliku legitimatsiooni oma läkitamise kohta vaimulike funktsioonide täitmiseks mõisavalitsuse maal.

2. Mõisavalitsus peab rändava vaimuliku saabumisest ühtlasi kiiresti sillakohtule, kirikueestseisjatele ja kohalikule vaimulikule teadust andma.

3. Ainult sillakohtu ja kohaliku kirikueestseisuse esindaja juuresolekul võib ta läbi viia ametitalitusi luterlastele.

4. Mõisates, kus pole kreeka-vene kirikusse kuuluvaid koguduseliikmeid, ei lubata vene vaimulikule vaimulike funktsioonide täitmiseks üldse peatust.

5. Kirikueestseisjad ja mõisavalitsused peavad hoolega ja täpselt selle üle valvama, et ei leiduks liikuvaid kirikuid küla- des ja taludes, kuna tsiviilkuberneri esitatud reskripti järgi peab **mõisates** mõisavalitsuste poolt võimaldatama liikuvatele kirikutele **eriline koht**. Ja kui seal siiski üleskirjutamist või salvumist ette võetakse, siis peab sillakohus kiiresti abi otsima.

6. Nõndasamuti, kui liikuva kiriku poolt peaks mõisa saabunud inimeste peal ristimisi ette võetama, siis selline võib aset leida ainult lähedal asuvates linnades, nagu kõlab kindralkuberneri korraldus 21. augustist 1845. jne.

B. Ülemkirikueestseisja maanõunik von Bruiningk kutsus 1. oktoobril 1846. a üles viivitamatule kirikukonvendi pidamisele, kuna härra maanõunik von Hagemesteri esildise peale on Liivimaa aadlikonvent koostanud otsuse, et Kõigekõrgema otsuse avaliku teatavakstegemise kahjulike tagajärgede võimalikuks ärahoidmiseks selle kohta, et ortodoksesse kirikusse üleläänud talupojad peavad olema vabastatud kõikidest kohustustest vaimulike, kirikute ja koolide suhtes – võivad mõisaomanikud võtta esialgu kõik need kohustused ka luteri kirikule truuks jäänud talupoegadelt.

Siiski keelas kindralkuberner selle konvendi kokkukutsumise 21. okt. 1846. a.

Avaldusega, et kreeka kirikusse üleläänud on vabastatud kõikidest maksudest kirikutele, pastoritele ja koolidele, ei ahvat-

letud siin enam kedagi evangeelsest usust lahtiütlemisele: joo-
vastus selle pärast või õpetamise ehk manitsemise pärast või
arusaamise või kirjapandu pärast midagi korraldada, oli mööda
läinud. Wetterstrand seda aega ei näinud: juba 22. aprillil 1846,
kui rahvas sarnanes tormiliselt voogavale merele, järgnes tema
oma Issanda kutsele. Ta suri 28 aasta vanuselt soetõppe ja tema
kaotust leinas siiralt nii saksa kui eesti kogudus.

Veel teine suur kaotus tabas samal aastal seda kihel-
konda, nagu tervet provintsi, härra maanõunik Alexander von
Oettingeni, kiriku patrooni surma läbi, kes oli sündinud Peter-
buris 1798. a, suri Tartus 19. septembril 1846. a soetõppe. 1818 -
46 – vaid 2 aastase katkestusega (1830. a ja 1831. a), mille vältel
sellane Kuremaa omanik E. von Liphart oli kirikueestseisja – oli
ta pidanud selles kihelkonnas kirikueestseisja ametit. Harvaesi-
nev läbinägelikkus, mis lasi tal ära tunda kõik selle, mis häda
tegi, suur vilumus asjaajamisel ja erakordne energia tõstis teda
esile, nii et ta selles nagu ka kõigis oma ametites rõõmustavat
täpsust ja truudust võis osutada: nii alates 1820. aastast kuus
aastat järjest maakohtu assessorina, siis edasi kihelkonnakohtu-
nikuna, maakohtunikuna, kreisideputaadina, maamarssalina ja
lõpuks alates 1842. a maanõunikuna. Ühtlasi olid tal Visusti, ka
Luua ja Kuremaa pärus- ning Kudina, Roela, Tarakvere, Torma,
Kõnnu ja Tõikvere rendiomandiks ja ta ostis sinna juurde veel
Vaimastvere mõisa. Sellegipoolest leidis ta alati aega ka Pala-
muse kiriku ja pastoraadi jaoks järelejätmatut truud hoolitsust
üles näidata ning ta hoolitses koos oma kolleegi, kirikueestseisja
(alates 1821. a) mereväeleitnant G. von Mölleri ja Kassinurmest
kõikide hädaliste ehitiste ja kulude, samuti ka Palamuse
kirikuteede parandamise eest. Tema viimane töö oli Wetter-
strandi surmaga vabaks saanud vaimuliku koha täitmine ning ta
kutsus, kooskõlas teiste mõisnike ja talupojakoguduse esindaja-
tega Põide pastori Saaremaalt, Paul Eduard Hirschi.²⁰⁸

²⁰⁸ EAA 1261-1-30 L 8p-9.

Luterliku kiriku organisatsioon ja juhtimine

Kiriku elu argipäeva ja kirikukroonikas kajastatud sündmuste mõistmiseks on vajalik anda põgus ülevaade ka sel ajal valitsenud kirikukorraldusest.

Kroonika põhiosas käsitletaval perioodil (1847-1909) reglementeeris kiriku tegevust 1832. aastal vastu võetud ja 1834. aasta algusest jõustunud Venemaa Evangeelse Luteriusu kiriku seadus.²⁰⁹ Suures osas jäid siiski kehtima senise kirikukorralduse üldpõhimõtted.²¹⁰ Seadus oli vastu võetud eesmärgiga allutada luterlik kirik tihedamini vene riigivõimude kontrollile (see ilmnas väga selgelt "vene usku mineku" perioodil, 1840. aastatel). Seadus sätestas kirikuasutuste struktuuri, nende ametite täitmise ja asjaajamise korra, aga samuti näiteks kirikuraamatutele ning kirikuarhiividele esitatud nõuded.

Vaimulike haridustee ja neile esitatavad nõuded

Vaimulikuks saamiseks ei piisanud üksnes usuteaduskonna lõpetamisest ühes Vene impeeriumi ülikoolidest. Lisaks sellele oli vaja sooritada mõne Vene impeeriumi evangeelse-luterliku konsistooriumi juures kaks eksamit: esimese eksami läbimine andis kandidaadile ainult õiguse jutlustada (*pro venia concionandi*), teine aga õiguse saada koguduse pastoriks (*pro ministerio*). Selle puhul väljaantava tunnistuse peal pidi olema kindlasti märgitud, kas kandidaat näitas eksamil üles suurepäraseid, häid või ainult rahuldavaid teadmisi.²¹¹

Kandidaadil, kellel oli konsistooriumi tunnistus (mis oli kehtiv kogu konsistooriumi piirkonnas) selle kohta, et tal on luba

²⁰⁹ Ülevaade on koostatud Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland Hrsg. R. v. Freymann. põhjal (edaspidi Gesetz).

²¹⁰ Selle kohta vaata lähemalt A. Andresen. Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710-1832. Magistritöö Juhendaja prof emer S Vahre. Tartu 1997 Käsikiri TÜ raamatukogus.

²¹¹ Gesetz. § 387.

jutlustada, võis iga evangeelne-luterlik pastor lubada oma kirikus seda teha.²¹²

Pärast teise eksami sooritamist (see andis kandidaadile õiguse olla valitud või kutsutud igasse kogudusse, mis asus tema konsistooriumi piirkonnas) väljaantavale tunnistusele pidi konsistoorium samuti märkima kandidaadi teadmiste taseme. See oli oluline, kuna kandidaadil oli selline õigus ainult piiratud aja jooksul: need, kelle teadmised olid suurepärased, oli see õigus kolme aasta jooksul, heade tulemuste juures oli aeg kaks aastat ning rahuldavate tulemuste puhul mitte kauem kui üks aasta.²¹³

Need, kes olid eksamid sooritanud ühe konsistooriumi juures, aga pastoriks tahtsid hakata mõne teise konsistooriumi piirkonnas, pidid astuma selle konsistooriumi komisjoni ette ja esitama mõlemal eksamil (*pro venia concionandi* ja *pro ministerio*) kirjutatud tööd. Ka komisjoni poolt väljaantud tunnistusel pidi olema märgitud kandidaadi teadmiste tase.²¹⁴

Pärast mõlema eksami sooritamist andis konsistoorium välja vastava tunnistuse. Ilma selleta ei tohtinud uhtki kandidaati pastoriks või abipastoriks võtta, valida, kutsuda või kinnitada.²¹⁵

Tartu Ülikooli teoloogiaprofessorid ei tohtinud samuti ilma konsistooriumi vastava tunnistuseta *pro venia concionandi* jutlustada; selleks et saada jutlustamisõigust, kutsuti nemadki konsistooriumi plenaaristungil kompetentse komisjoni ette.²¹⁶

Ka ülikooli teoloogiaüliõpilastel oli lubatud oma viimase ülikooliaasta jooksul vajalike ülesannete sooritamise järel jutlustamine ükskõik millises koguduses tingimusel, et koguduse pastor enne jutluse sisu läbi vaatas.²¹⁷

Pastoriks ei võinud ükski kandidaat saada enne 25. eluaastat. Erandid sellest reeglist olid lubatud ainult erilistel juhtudel siseministeeriumi loal.²¹⁸

²¹² Gesetz. § 392.

²¹³ Gesetz. § 396-397.

²¹⁴ Gesetz. § 397.

²¹⁵ Gesetz § 399

²¹⁶ Gesetz. § 400.

²¹⁷ Gesetz. § 401.

²¹⁸ Gesetz. § 404.

Pastori kohustused

Pastori tähtsaimaks ülesandeks oli oma koguduse religioosne kasvatamine, eelkõige igapäevaste jutlustega kihelkonna kirikus. Pastor pidi oma ametit pidama kohusetunde ja truudusega, "pidevalt ja igal võimalusel püüdlema Jumala riigi laiendamisele maa peal." Ta pidi toetama oma koguduse liikmeid, ergutama neid jumalakartlikule, kombelisele ja aulisele käitumisele mitte manitsuste, vaid isikliku eeskujuga. Pastor ei tohtinud endale mitte kunagi lubada väljendada või levitada vaateid, mis mingil viisil oleksid kiriku õpetusega vastuollu läinud.²¹⁹

Tähtsa osa pastori tegevusest moodustas kiriklike kombetalituste täitmine. Need saatsid inimese elu kõiki tähtsamaid hetki. Inimese sünnile järgnes ristimine, täisealiseks tunnistamisele eelnes leeriopetus. Korralik kristlane käis aeg-ajalt armulaua (kroonikast võime lugeda, et armulaua mittekäijaid nimetati sakramendipõlgajateks ning nad asetati samale astmele joodikute ja varastega). Kristlik abielu algas laulatusega (abieluvälised suhted oli patt ja nagu edaspidi kirikukroonikast näeme, loeti vallaslaste rohkust kihelkonna moraalse languse tähtsaks indikaatoriks). Inimese maise elutee lõppemisele järgnes kiriklik matus. Avalik ateism ei tulnud 19. sajandi külaühiskonnas veel tõsiselt kõne alla ja seetõttu oli pastor (kuni vene usu pealetungini) tihedas kokkupuutes kogu oma piirkonna rahvaga. Ajaloolaste jaoks on oluline see, et kõik nimetatud kiriklikud talitused tuli kanda vastavatesse meetrikaraamatutesse (mis on meie ajaloolise demograafia tähtsaks allikaks).

Kirikuseaduses oli veel üks ja meie teema seisukohalt vaadatuna eriti oluline punkt – pastor oli kohustatud muude kirikuraamatute kõrval pidama ka kiriku ja koguduse kroonikat ja seal üles tähendama kõik vähegi märkimisväärsed juhtumid oma kirikus ja koguduses.²²⁰

²¹⁹ Gesetz. § 432.

²²⁰ Gesetz. § 463.

Pastor pidi ka oma perekonnaelus ja majapidamises pida-
ma ranget korda, kasvatama oma lapsi ranges jumalakartlikkuses,
õhutama kõiki oma kodakondseid kohusetundlikule kristlike ko-
hustuste täitmisele ja olema ka selles oma koguduseliikmetele
eeskujuks.²²¹

Lisaks sellele pidi ta õpetuse ja eeskuju abil selgitama
oma koguduseliikmetele, kui tähtsad on kristliku armastuse teod.
Seadus rõhutab, et nende hulka kuulus esmajärjekorras haigete
eest hoolitsemine. Nakkushaiguste levides, nagu ka muu ohu pu-
hul, ei tohtinud pastor oma kogudust maha jätta ega lahti ütelda
oma kohustustest haigeid külastada ja neile armulauda anda. Pas-
tor oli ka kohustatud oma koguduse vaeste eest hoolitsema ja nei-
le vajadusel abi andma.²²²

Kuni venestusreformini olid rahvakoolid kiriku juhtimise
ja kontrolli all. Igas vallas pidi olema mõisa- või vallakool, kiriku
juures aga kihelkonna- ehk köstrikskool, mida juhatas "teine mees
kihelkonnas", köster. Tema ülesandeks oli ühtlasi hoolitseda ko-
guduse lauluoskuse eest. Seetõttu võis köstriks saada mees, kes
oskas nii lugeda, kirjutada kui ka koraale laulda.²²³

Pastori ülesannete hulka kuulus maakoolide külastamine
ning laste ja noorte religioosse arengu järgi valvamine nii kooli-
des kui koguduses. Vajadusel pidi ta külastama koguduseliikmeid
nende kodudes, et kontrollida nende usulisi teadmisi.

Ametis olev pastor ei tohtinud vastu võtta tema seisusega
mitte kooskõlas olevaid ameteid, ei tohtinud tegeleda ei kauban-
duse, tööstuse ega muu äriaga, mis vaimuliku elukutsega kokku ei
sobinud või pastorikohustuste täitmist oleksid takistanud.²²⁴

Pastor ei tohtinud tegeleda kohtuasjadega, mis tema isi-
kut või tema perekonda otseselt ei puudutanud.²²⁵

Pastor allus kõiges, mis tema ametit puudutas, ainult vai-
mulikule ametivõimule.²²⁶

²²¹ Gesetz. § 433.

²²² Gesetz. §§ 434-435.

²²³ Gesetz. § 506

²²⁴ Gesetz. § 444

²²⁵ Gesetz. § 445.

²²⁶ Gesetz. § 447.

Kirikueestseisjad ja kirikuvöörmündrid

Pastor oli kihelkonna vaimulik, hingekarjane, kes ei pidanud tegelema koguduse majandusasjadega või politseiliste kohustustega. Selleks olid igas kihelkonnas kirikueestseisjad, kellele oli usaldatud otsene järelvalve kirikuvarade puutumatuse üle, kiriku majandusasjade eest hoolitsemine. Nõupidamiseks koguduse tähtsamate kiriklike asjade üle pidid kirikueestseisjad kaks korda aastas (tavaliselt kevadel ja sügisel) kokku kutsuma kirikukonvendi. Ühtlasi pidid nad hea seisma selle otsuste elluviimise eest, kaasates selleks vastavalt vajadusele kõrgemat võimu, koostama eelarveid, koguma koguduseliikmetelt vajalikke summasid kirikuehitusteks ja parandamiseks. Kirikueestseisjate ülesandeks oli ka kontroll nende ehituste ja paranduste üle, hoolitsemine kogudusse kuuluvate vaeste ja kerjaste eest ning järelevalve koguduse kalmistute ja kirikuteede korrashoiu üle. Lisaks pidid nad jumalateenistuse ajal valvama korra ja väärikuse säilitamist ning kontrollima üldse kogu kirikupolitsei tegevust. Kirikueestseisjad andsid igal aastal aru nende käes olevate rahasummade sissetulekutest ja väljaminekutest.²²⁷

Kihelkonna kirikueestseisjaks oli üks kohalikest mõisnikest, kuid kirikuelu korraldamisse olid kaasatud ka talupoegade esindajad. Kirikueestseisjatele valiti usaldusväärsete talupoegade hulgast abiks kirikuvöörmündrid. Läänemerekubernangudes valiti kirikuvöörmündrid koguduse taluperemeeste ja mõisnike poolt või pandi pastori nõusolekul paika kirikueestseisjate poolt. Valitud nimesid tehti teatavaks tervele kogudusele. Kirikuvöörmündrite arv sõltus koguduse ja selle alla kuuluvate mõisate või külade suurusest.²²⁸

Kirikuvöörmündri ametiülesanded oli paika pandud juba 1686. a kirikuseadusega ning 1832. a seaduses neid ainult kinnitati. Kirikuvöörmündri ülesandeks oli jälgida, et kiriku juures valitseks kord, et jumalateenistuse ajal ja enne seda ei müüduks kiriku

²²⁷ Gesetz. § 742.

²²⁸ Gesetz. § 743

lähedal alkoholi.²²⁹ Ta pidi ka ette kandma karistusväärsetest süütegudest ja üleastumistest, tema otsese järelvalve all seisid küla-koolid, mille kohta ta pidi pastorile ja mõisale tegema regulaarselt ettekandeid ja vaatama laste koolikohustuse täitmise järgi. Surmajuhtumite korral vaatas vöörmünder, et surnukehaga seadusevastaselt ümber ei käidaks ja teda liiga vara maha ei maetaks. Pulmade puhul jälgis, et ei tekiks liigset pillerkaaritamist.²³⁰

Kirikuvöörmündri ametiajaks oli kolm aastat. Selle tähtaja möödudes võis teda ja tagasi valida. Sobimatuse korral võis kirikueestseisja teda igal ajal vallandada.²³¹

Praostkond. Praost

Praostkonnad koosnesid Vene impeeriumis, arvestades kohalikke tingimusi, suuremast või väiksemast arvust evangeelsetest-luterlikest kogudustest. Seaduse järgi jagunesid praostkonnad järgmiselt: kolm Peterburi kubermangus, kümme Liivimaa kubermangus,²³² kaheksa Eestimaa kubermangus, seitse Kuramaa kubermangus, üks Vilniuse kubermangus, kaks Saraatovi kubermangus ja kaks saksa kolooniates Lõunas (Kaukaasias).²³³

Kõigi vastava piirkonna pastorite vaimulikuks ülemuseks oli praost – üks praostkonna vanematest ja autoriteetsematest pastoritest. Praost allus kindralsuperintendendile. Ta pidi oma piirkonna pastoritele teatama kõigist vaimuliku võimu määrustest, säilitas nende aruanded esitamiseks kõrgemale ametkonnale ning oli pastori nõuandja ja järelevaataja tema õpetuse, moraalse käitumise ja täpsuse üle ametiasjus. Praost esitas igal aastal kindral-

²²⁹ J. Kõpp. Kirikuvalitsemisõpetus Lk 70.

²³⁰ J. Kõpp. Laiuse kihelkonna ajalugu Lk 263

²³¹ Gesetz. § 744.

²³² Liivimaa konsistooriumi alla kuulus 107 kihelkonda. St Jakobi kiriku kogudus Riias, Jaani kiriku ja ülikooli kiriku kogudused Tartus ning St Nikolai kiriku kogudus Pärnus allusid otse konsistooriumile, ülejäänud jagunesid praostkondadesse. (W. Lenz. Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte S 119) 1840 a aadress-raamatu järgi oli Liivimaal üheksa praostkonda. Riia, Valmiera, Võnnu, Valga, Tartu, Võru, Pärnu ja Viljandi praostkonnad ning Riia patrimoniaal-ringkond (Allgemeines Adreß-Buch. S 90-95)

²³³ Gesetz. § 511.

superintendentide enda ja talle alluvate pastorite teenistuslehed, samuti tema piirkonda kuuluvate pastori ameti kandidaatide teenistuslehed vastavalt etteantud formularile.²³⁴

Praosti surma või tema ametit segava raske haiguse korral asus tema asemele kuni uue praosti nimetamiseni piirkonna vanim teenistuses olev või mõni teine konsistooriumi poolt valitud pastor.²³⁵

Kui mõni praostikoht oli täitmata, kutsus konsistoorium kõik sellesse praostkonda kuuluvad pastorid kokku, et valida täitmata kohale kaks kandidaati. Konsistoorium esitas need kandidaadid omapoolse arvamusega ülemkonsistooriumi kaudu sise-ministeeriumile, et see ühe kandidaatidest praostiks määraks.²³⁶

Praost oli kohustatud vähemalt kord kolme aasta jooksul tegema visitatsioone (võimalusel koos naaberkihelkondade pastorigega) kõigisse oma ringkonda kuuluvatesse kirikutesse.²³⁷

Visitatsioon pidi (kui võimalik) toimuma pühapäeval ja sellest tuli iga kord vähemalt nädal aega pastorile ette teatada, et ta selle kantslist kogudusele teatavaks saaks teha. Praost omalt poolt pidi kavatselt visitatsioonist informeerima patrooni ja kirikueestseisjaid.²³⁸

Visitatsioon algas alati piduliku jumalateenistusega. Koguduse pastor pidas jutluse praosti poolt antud kirjasõna (*Text*) põhjal; pärast seda pidas ta kogunenud noortele lühikese katehisisatsiooni, et näidata oma õpetamismeetodit. Siis kontrollis praost ise noorte ja kui ta seda vajalikuks pidas, ka teiste koguduseliikmete usulisi teadmisi. Seejärel küsis praost pastorilt, kas tal on midagi öelda üldiselt oma koguduse olukorra kohta. Pärast seda lahkus pastor kirikust ja praost pöördus sellesama küsimusega koguduse liikmete poole, kirjutas vastuse üles ja lasi nad vabaks, eelnevalt olukorraga sobiva manitsuse utelnud. Need, kes olid teatanud, et neil on talle midagi erilist esitada, kutsus ta tagasi.

²³⁴ Gesetz. § 515

²³⁵ Gesetz. § 513.

²³⁶ Gesetz. § 514

²³⁷ Gesetz. § 517

²³⁸ Gesetz. § 518

Pärast seda soovis praost pastorilt, kirikuteenritelt²³⁹ ja võõrmundritelt põhjalikku ja täpset aruannet nende ametisoleku, nende ja koguduse suhete, koguduse religioosse ja kõlbelise olukorra, koolide, koguduses asuvate pastorikandidaatide arvu ja õpetamise, pühapäeval ja pühadel peetavate pidustuste, jumalateenistuse korra ja sakramendi jagamise, matuste ja uleüldse kõige kohta, mis kirikut puudutab. Ta soovis ka infot, kas pastorile ja kirikuteenritele makstavaid makse õigesti tasutakse; seejärel kontrollis ta kirikuraamatuid, kirikukroonikat, arhiivi ja pastori käes olevaid kirikuriistu.²⁴⁰

Praost võis, kui ta selle vajaliku leidis olevat, nõuda pastorilt tema jutluste kontsepte või kavasid.²⁴¹

Praost oli kohustatud aitama nõu ja manitsustega kõrvaldada visitatsiooni käigus avastatud puudusi ja korratusi; nendest aga, mis sellisel viisil parandatavad või kõrvaldatavad ei olnud, pidi ta teatama konsistooriumile.²⁴²

Praost pidi pidama protokolli kõige kohta, mis visitatsioonil toimus. See protokoll kirjutati alla tema, pastori ja visitatsiooni juures viibinud kirikueestseisjate või teiste isikute kui tunnistajate poolt. Protokoll jäi kiriku arhiivi ja oli aluseks järgmisele visitatsioonile; ära kirja sellest ja pastori poolt visitatsiooni ajal peetud jutluse kontsepti esitas praost konsistooriumile.²⁴³ Ajaloolaste jaoks on kirikuvisitatsioonide protokollid väga hinnaliseks allikmaterjaliks.

Kaebused praosti poolt pastori kohta ja pastori poolt praosti kohta pidi lahendatama sõbralikult kindralsuperintendendi poolt. Kui see ei õnnestunud, esitas ta tülisja konsistooriumile.²⁴⁴

Kui koguduseliikmed, patroon või kirikueestseisjad praosti korraldustega rahul ei olnud või tundsid, et kirikuvõim

²³⁹ Kirikuteenrid olid köster, kellamees ja organist, kes ei kuulunud vaimulikku seisusesse ja said oma töö eest tasu

²⁴⁰ Gesetz. § 519

²⁴¹ Gesetz. § 520.

²⁴² Gesetz. § 521.

²⁴³ Gesetz. § 522.

²⁴⁴ Gesetz. § 525

neid nende õigustes oli riivanud, siis võisid nad oma sellekohaste kaebustega konsistooriumi poole pöörduda.²⁴⁵

Ülemkirikueestseisja-amet

Ülemkirikueestseisja-ameti (neid oli Eestimaal neli ja Põhja-Liivimaal kolm)²⁴⁶ koosseisu kuulusid presidendina ülemkirikueestseisja, üks ilmalik ja üks vaimulik (ringkonna vanim praost) liige. President ja ilmalik liige valiti rüütelkonna poolt, esimene maanõunike, teine aadlike hulgast. Ülemkirikueestseisja kinnitas ametisse kubermanguvalitsus.²⁴⁷

Ülemkirikueestseisja-amet kontrollis kirikueestseisjaid ning kõiki kiriku välise korraldusega seotud küsimusi, muuhulgas valvas ka selle järele, et kiriku kõrvale ei ehitataks selliseid hooned, mis oleksid kirikule tuleohtlikud või segaksid jumalateenistust.²⁴⁸

Ülemkirikueestseisja-ameti ülesandeks oli revideerida oma ringkonna kirikuhooneid ja -inventari.²⁴⁹

Ülemkirikueestseisja-ameti järelvalve alla kuulus ka kirikupolitsei, kes pidi eriti hoolt kandma kiriku juurde viivate teede korrasoleku eest.²⁵⁰

Kindralsuperintendent

Kõrgemaks vaimulikuks ülemuseks praostidele ja teistele evangeelsetele-luterlikele vaimulikele, nagu ka pastori ameti kandidaatidele Liivi-, Eesti-, Kuramaa ja Peterburi ning Moskva konsistoriaalpiirkonnas olid kindralsuperintendendid. (Eestimaa vaimulikkonna kindralsuperintendent oli alati ühtlasi Tallinna Toomkiriku pastor.)²⁵¹

²⁴⁵ Gesetz. § 526

²⁴⁶ J. Kõpp. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 87.

²⁴⁷ Gesetz. §§ 750-751.

²⁴⁸ Gesetz. § 753.

²⁴⁹ Gesetz. § 754.

²⁵⁰ Gesetz. § 755.

²⁵¹ Gesetz. § 528.

Kindralsuperintendent valiti kahe rüütelkonna poolt esitatud kandidaadi seast. Kandidaadid esitati kuberner ja Siseministeeriumi poolt tsaarile. Ministeerium lisas ülemkonsistoriumi arvamuse nende kandidaatide kohta.²⁵²

Kindralsuperintendent oli ka konsistoriumi vaimulik viitsepresident.²⁵³

Kindralsuperintendent oli kohustatud kõikide tema käsutuses olevate vahenditega jälgima vaimuliku ametkonna määruste punktipealset täitmist talle alluva vaimulikkonna poolt ning teostama järelvalvet piirkonna kiriklike asjade õige kulgemise üle. Ta pidi valvama, et pastorite õpetus oleks kogu ulatuses kooskõlas pühakirjaga, et kõik vaimulikud peaksid oma ametit nõuetekohaselt, ergutaksid koguduseliikmeid eeskujuga moraalses käitumises, täiendaksid end pidevalt oma ametis hädavajalike teadmistega ning ei kalduks omavoliliselt kõrvale vaimulike ja jumalateenistuslike toimetuste juures kirikuagenda²⁵⁴ ettekirjutustest. Ta pidi püüdma viivitamatult kõrvaldada või parandada kõike, mis tema alluvusse antud vaimulikkonna käitumises ja ametitegevuses kirikuseaduse või agenda eeskirjadega vastuollu läheb. Ta oli ka kohustatud sellistest juhtudest, kui tema jõud ei suutnud korratust kõrvaldada, nagu ka üldiselt kõigist tema hoolde usaldatud piirkonnas olulistest tähelepanekutest konsistoriumile teatama.²⁵⁵

Kindralsuperintendent oli kohustatud vähemalt üks kord kuue aasta jooksul korraldama kõigis praostkondades visitatsiooni, kus aga praosti polnud, kulastama kõiki piirkonna kogudusi. Visitatsiooni juures pidi ta jälgima neidsamu reegleid, mis kehtisid praostivisitatsiooni puhul ja eriti pöörama tähelepanu praostide omavahelistele suhetele ning nende suhetele oma ringkondade pastoritega. Ta oli kohustatud kontrollima hoolega praosti arhiivi ja tal oli õigus, kui ta seda vajalikuks pidas, viibida ka praostivisitatsioonide juures.²⁵⁶

²⁵² Gesetz. § 529.

²⁵³ Gesetz. § 545

²⁵⁴ Jumalateenistuse jt kirikutegevuste korda sätestav käsiraamat

²⁵⁵ Gesetz § 531

²⁵⁶ Gesetz. § 535

Lisaks neile tavalistele visitatsioonidele võis ta kas konsistooriumi korraldusel või oma äranägemise järgi korraldada aeg-ajalt ootamatuid visitatsioone mistahes kogudusse. Sellisel juhul pidi ta enne konsistooriumi sellest teavitama.²⁵⁷

Selles koguduses, kus kindralsuperintendent ise pastori ametit pidas, korraldati samuti visitatsioone vähemalt üks kord kuue aasta jooksul. Selle viis läbi eriline konsistooriumi poolt nimetatud komisjon.²⁵⁸

Konsistoorium

Kõrgemaks kiriklikuks organiks vastavas konsistoriaalringkonnas oli evangeelne-luterlik konsistoorium. Balti kubermangudes kattus konsistoriaalringkond kubermanguga (Eesti-, Liivi- ja Kuramaa konsistooriumid). Neile lisandus Saaremaa provintsiaalkonsistoorium ning Tallinna ja Riia linnakonsistooriumid.

Konsistoorium koosnes ilmalikust presidendist, vaimulikust viitsepresidendist, kes oli ka konsistooriumi piirkonna kindralsuperintendent ning võrdsest arvust ilmalikest ja vaimulikest kaasistujatest. Eesti- ja Liivimaa konsistooriumide ilmalik president ning ilmalikud kaasistujad esitati kohalike rüütelkondade poolt. Enesestmõistetavalt pidid konsistooriumi kõik liikmed kuuluma evangeelsesse-luterlikku konfessiooni. Peterburi, Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa konsistooriumitel oli igaühel kaks ilmalikku ja kaks vaimulikku, Moskva omal aga üks ilmalik ja üks vaimulik kaasistuja.²⁵⁹

Konsistoriaalringkonna sinod

Sinod oli iga-aastane üleüldine vaimulik nõupidamine, mille aja ja koha määras ning kutsus kokku kindralsuperintendent. Sellest võtsid osa konsistoriaalringkonna praostid ja pas-

²⁵⁷ Gesetz. § 536

²⁵⁸ Gesetz. § 537

²⁵⁹ Gesetz. § 545

torid. Sinodi korraldamise põhjus oli enesetäiendamine – igaüks tegi teatavaks oma vaated ja teadmised religioossetes asjades. Räägiti pastori kohustustest, selle juures ette tulevatest takistustest ning nende kõrvaldamisest.²⁶⁰

Sinodist osavõtt oli kohustuslik, välja arvatud neile vaimulikele, kelle elukoht oli kogunemiskohast kaugel eemal või hoopis väljaspool selle kubermangu piire, kus sinod toimus.²⁶¹

Sinodit juhatas kindralsuperintendent. Tema pidi ka kohalikele tsiviilvõimudele teatama sinodi toimumisest, avas sinodi piduliku jumalateenistusega ja lõpetas selle palve ja õnnistusega. Sinodi istungid ei kestnud kauem kui kaheksa päeva.²⁶²

Sinodi pädevusse kuulunud teemad olid: 1. igakülgset teated ja uudised puhtalt vaimulikust seisukohast, koguduse olukord hingelises mõttes, katehhisatsiooni saavutused, erilised ja üldse tähtsad juhused pastorige ametis jne. 2. läbiraakimised õpetatud vaimulike teemade ümber: sinodil osalejad kandsid ette enda koostatud uurimusi teoreetilisest ja praktilisest teoloogiast, vahetasid märkusi ja refereerisid uusimaid teoloogilisi kirjutisi jne. 3. nõupidamised kiriku majandusajade üle, leskede-kassa jne. 4. nõupidamine, et leida vahendeid, millega parandada kiriku olukorda oma piirkonnas.²⁶³

Palamuse kirikukroonikas on põhjalikumalt juttu 1866. a Tartus aset leidnud Võru piirkonna sinodist. Nagu selgub, oli sinodil käsitletav temaatika seaduses määratust laiem. Riigivõimude poolt mahitatud apostliku õigeusu pealetungi tingimustes omandas sinod poliitilise alatoon: arutati, kuidas luterliku kiriku õigusi ja traditsioone võimalikult paremini kaitsta.

Patronaadiõigus

Vastavalt Balti provintside tavaõigusele ja 1832. a kiriku-seadusele võis üks või teine mõis omada kohaliku kirikukoguduse

²⁶⁰ Gesetz. § 691.

²⁶¹ Gesetz. § 692.

²⁶² Gesetz. § 694.

²⁶³ Gesetz. § 695.

elus erilisi eesõigusi. Patronaadiõigus kuulus ruutlimõisa juurde. Patrooni üheks olulisemaks õiguseks oli vakantsi tekkimise korral uue pastorikandidaadi välja valimine ja ametisse kutsumine. Eesti alal oli seaduse järgi 78 kogudust (Põhja-Eestis 47, Lõuna-Eestis 31), mille patronaadi omajale see õigus kuulus.²⁶⁴

Patronaadiõigust oli võimalik omandada:

- 1) tasuta maatüki andmisel kiriku ja selle juurde kuuluvate pastoraadihoonete taastamiseks;
- 2) oma kuludega kiriku ülesehitamisel;
- 3) pastoraadi püstitamisel ja pastorile toetuse andmisel piisava maana või kapitalina;
- 4) lagunenud kiriku, kus enam jumalateenistust pidada ei saa, täielikul ülesehitamisel.²⁶⁵

Patronaadiõigus ei olnud päritav juhul, kui ta polnud seotud mõne maatükiga; igal juhul sai see kuuluda ainult kristliku usu tunnistajale.²⁶⁶

Koos mõisa üleandmise või müümisega käis kaasas ka patronaadiõigus. Sama reegel kehtis ka kroonumõisate eramõisateks muutumise korral; kui aga kroonumõis oli antud ainult eluajaks või teatud aastateks, siis jäi patronaadiõigus riigile.²⁶⁷

Kui patronaadiõigusega mõis läks jagamisele, siis jäi õigus ainult ühele jagajatest koos kõigi sellega kaasaskäivate kohustuste ja õigustega.²⁶⁸

Kui see, kellele kuulus patronaadiõigus, ei saanud oma kohustusi taita alaealisuse või hullumeelsuse tõttu või oli mõnel teisel põhjusel vara haldamisest eemal, siis käsutas seda õigust tema eestkostja või kuraator. Konkursi jooksul vara üle, mille omandusse kuulus ka patronaadiõigus, asus konsistoorium patrooni kohale.²⁶⁹

²⁶⁴ J. Kõpp. Kirikuvalitsemisõpetus. Lk 89.

²⁶⁵ Gesetz. § 767

²⁶⁶ Gesetz. § 769

²⁶⁷ Gesetz. § 770

²⁶⁸ Gesetz. § 771

²⁶⁹ Gesetz. § 772.

Samaaegselt patronaadiõigusega läksid üle ka sellega seotud õigused (*Ehrenrechte*) ja erilised kohustused.²⁷⁰

Patroon kaotas patronaadiõiguse juhul, kui:

- 1) tehti kindlaks, et ta oli pastori valinud raha eest või teistel lubamatutel omakasupüüdlikel põhjustel;
- 2) tehti kindlaks, et ta oli ettekavatsetult omandanud kiriku varasid või rikkunud mingil muul viisil kiriku õigust;
- 3) ta ei kasutanud rohkem kui kolm korda järjest mitte eemalviibimise, vaid hooletuse tõttu oma patronaadiõigust;
- 4) kirik, mille eest hoolitsemine tal lasus, oli nii lagunenud, et seal jumalateenistust pidada ei saanud.

Esimesel kolmel juhul läks patronaadiõigus patrooni eluajaks kogudusele, pärast tema surma aga tema seaduslikele pärijatele; viimasel juhul aga sellele, kes lagunenud kiriku oma kulu-dega üles ehitas.²⁷¹

Olles kirjeldanud Palamuse kihelkonna mõisaid ja kirikuõpetajaid ning jutustanud kirikukorraldusest 19. sajandil, on antud vajalik teadmiste pagas selleks, et lugeda kroonikat ennast, mis siinkohal järgneb.

²⁷⁰ Gesetz. § 773.

²⁷¹ Gesetz. § 774.

II osa. Palamuse kihelkond pastor Paul Eduard Hirschi ajal

Proloog: Palamuse kirik ja kogudus

"Lind on ju enesele ja pääsuke enesele pesa leidnud, kuhu ta paneb oma pojad: Sinu altarid, Jehoova Sebaot, mu kuningas ja mu Jumal." L. 84,4

Siinne kirik kannab apostel Bartholomeuse nime, kes kuulutas india-lastele evangeeliumit ja jättis neile Matteuse heebrea keeles – nagu teatab Pantaïos 2. sajandil, Euseb. Hist. eccl. V,10 ja Hieronymus de vir ill. c. 36 jär-gi.²⁷² See nimi moonutati tõenäoliselt eestlaste poolt, kes selles suhtes ka praegu silma paistavad, Pallameuseks või Pallamuseks, millist nime kannab kirik praegu eesti keeles.²⁷³ Sellest tehti Lõvima revisjoniraamatus 1627.

²⁷² Bartholomeust on mainitud ainult apostlite nimekirjades (vt nt Mt 10,3, Mk 3,18); samastatakse Idas 9 sajandist, Läänes 11 sajandist Naataniga Kaanast Galileas (Jh) "üks õige israeliit ilma valeta" Nimi on arameakeelne ja tähendab Tolmai poega, vagudeajajat Nathanael oli järelikult apostli pärisnimi. Apok-riifalise B -evangeeliumi järgi oli B Hierocratese aednik. Tema tegevusraadius evangeeliumi kuulutajana ei ole mitme erineva traditsiooni tõttu mitte lõpuni sel-ge ta olevat teinud 6 reisi Indias olevat ta loonud kristliku koguduse enne 2 saj lõppu. B. olevat jutlustanud heebreakeelset Matteuse evangeeliumit B on karjaste, talupoegade, parkalite, krohvivate, raamatukõitjate, kingseppade, rat-sepate, viinamarjakasvatajate, kaevurite, pagarite ning Firenze õli-, soola- ja juustukaupmeeste kaitsepühak. B. on muuhulgas ka Bethun'i, Frankfurt am Main'i, Pilseni (Plzen) ja Maastrichti linnade kaitsepühak Teda palutakse närvihaiguste korral ja ilma paremaks muutmiseks Tema atribuudid on kirjarull või raamat, nülgimisnuga (tuleneb tema martüüriumist, milleks oli elusalt nülgimine), lipp, palveränduri sau või ristisau kui evangeeliumi kuulutaja tunnus (**Lexikon** der christlichen Ikonographie. Spalte 320-334).

²⁷³ On rühm nimesid, mille esikomponente on häälikulise sarnasuse alusel või-dud vaid kahtlemisi võrrelda mõne apellatiiviga, sest oletatav atribuut koos determinandiga ei tundu andvat kohanime lähtekohaks küllalt mõtestatud jär-jendit (näit. Vilajärv, Lümat). Tõenäoliselt on selliste nimede tekkega seotud asjaolud, mis pole seletatavad praeguse nimekuju ja sellega võrdluskõlblike apellatiivide nüüdistähenduse varal (V. Pall. Põhja-Tartumaa kohanimed Lk 153). Ka Palamuse kuulub nende kohanimed hulk, mille etümoloogiat ei ole suudetud tuvastada Kiriku nime kohta julgeb käesoleva töö autor omalt poolt välja pakkuda järgmise hüpoteesi – kuna Palamuse kohanimi keskajal kohalikus (eesti) keeles oli Pallamal, Pallamehs vms, siis siia tulnud katoliiklased püüdsid, sarnaselt katoliiklike pühade "paganatele" mõistetavaks ja omaseks tegemisega kirikule just sellise pühaku nime anda, mis eestikeelsele nimele võimalikult

aastast 5. osas Pallamahe ja teises kohas Pallamehs või Pallamois. Teist vaadet esindab 1823. a kirikuraamatus²⁷⁴ tolleaegne pastor Kolbe, kes arvab, et Palamuse kirik on alles Põhjasõja ajal, mil ta paljaks rööviti, saanud eesti nime Palla- või Põlle-mois – “ära põlenud kiriku mõis.”²⁷⁵

Pole võimalik kindlaks teha, millal kirik ehitati.²⁷⁶ Teenekas kroonika-kirjutaja ja muinsusteuuriija Eduard Philipp Körber, Võnnu pastor,²⁷⁷ tõendab tema väga varast päritolu, oletades, et see on rajatud juba esimese Tartu piiskopi ajal, kes valitses 1224-1246;²⁷⁸ kuna see on – Läti Henriku kroonika § 8 järgi – “ka preestreid enesega Ugandisse sisse seadnud, neile kirikuid lääniks andnud ning neile allutanud rikkalikud metsad ja põllumaad.”

Olgu sellega nüüd kuis tahes, igal juhul on aga Palamuse kirik üks vanemaid maakonnas, nagu ilmneb ühest ürikust aastast 1380, mis vastandina siinsele mainib 1380. a uut kirikut Maarjas (Maarja Magdaleena),²⁷⁹ mis oli Palamuse abikirik. Ka ehitusviis viitab ehituskunsti õitseajale, kuna kivid pole liivast ja lubjast segatud kitiga üksteise peale kokkuseatud, vaid liivakivi asemel on võetud tahutud graniitkivid, millega ehitisi sai ebatavalise tugevuse.²⁸⁰ Müürid, mille paksus ulatub kolme jalani, õigustasid end ka juba Rootsi - Vene sõja ajal 18. sajandi alguses,²⁸¹ milles rüüstajad hävitasid täielikult ülejäänud kiriku koos pastoraadihoonetega.

Katoliiklikul ajal kuulus Palamuse kiriku juurde ka Püha Johannese kabel ning Poola perioodil²⁸² on peetud seal kui pühas ja religioosses paigas Tartus elutsenud jesuiitide poolt nende jumalateenistusi. Kabelit peeti üleval ühe adramaa sissetulekute arvel. Küsimusele, kas siin on abikirik või kabel, vastati

sarnane ja seeläbi kohalikule rahvale omane tunduks. Kirik sai nime koha järgi, mitte vastupidi. See seletaks ka, miks mõnedel kaartidel on küla nimi Pallames, kirik aga seal kõrval St. Bartholomäi. Allpool ära toodud nimevorm St. Palmes on nende kahe süntees.

²⁷⁴ EAA 1261-3-4 L 361.

²⁷⁵ Tundub, et Kolbe eksib siinkohal, kuna juba 1472. a on kihelkonna nimeks öeldud St. Palmes (LG. Art. 485). Sama kordub ka 1479. a (LG. Art. 529).

²⁷⁶ Selle kohta vt käesoleva töö sissejuhatavast osast.

²⁷⁷ E. Ph. Körber oli Võnnu pastor aastatel 1796-1846.

²⁷⁸ Piiskop Alberti vend Hermanus, kellest piiskopina sai Hermann I

²⁷⁹ Maarja-Magdaleena kihelkond on Palamusest kagus asuv naaberkihelkond. Siin äratoodud aastaarvu loetakse Maarja-Magdaleena (tol ajal Puha Maarja) kiriku esmamainimise aastaks. Lahutati Palamusest iseseisvaks kihelkonnaks 1641. aastal

²⁸⁰ Vt ka EAA 1261-3-4 L 360.

²⁸¹ Põhjasõda (1700-1721).

²⁸² Poola riigivõimu periood Eestis oli aastatel 1582-1629.

1680. a. kirikuvisitatsiooni komissaridele: "1½ miili²⁸³ siit eemal on Jaani kabel (*Jahncoll*),²⁸⁴ selle juures on peetud aga suurt ebajumalateenistust jaaniõhtul ohvrite, vaha ja muuga, et haigusi välja ajada. Seal on ainult tühi paik ning mõned suured puud, ehitus täiesti purustatud."²⁸⁵
[---]²⁸⁶

Foto 8. Paul Eduard Hirsch

Paul Eduard Hirsch sündis Simunas Eestimaal 9. aprillil 1812. a, käis Tartu gümnaasiumis *quintast primani*²⁸⁷ 1827.-1832. a. Viimati nimetatud aasta juunis astus ta *testimonio naturitatis*ega²⁸⁸ ülikooli, õppis kroonustipendiaadina 1832.-1836. a. Sooritatud lõpueksamite järel sai ta koduõpetajaks Lätis ja siis Saaremaal, kus teda konsistooriumi poolt *pro venia*²⁸⁹ ja *pro ministerio*²⁹⁰ eksamineeriti. 7. septembril 1840. a Liivimaa Provintsiaal-konsistooriumi kandidaatide hulka võetuna määrati ta peale kolleegiumi Riias 15. detsembril 1840. a abipastoriks Torma-Lohusuule. Ülemkonsistoorium esitas ta 1841. a vakantsele vaimulikukohale Pöides, ta valiti seal pastoriks ja peale edukat kinnitamist herra siseministri poolt õnnistati ametisse 29. märtsil 1842. a. 11. augustil 1846. a sai ta kutse külalisjutlusele Palamusele ning kuna ta valitsevate kiriklike segaduste tõttu oma kogudust ei

²⁸³ Ilmselt on siin tegu geograafilise e saksa miiliga. 1 miil=7,4204 km.

²⁸⁴ A. Westrén-Dolli arvates tuleb nimi "Jahncoll" ladinakeelsest "St. Johannis in colle" - "puha Johannes mäel" (A. Westrén-Doll. Beiträge. Lk 174)

²⁸⁵ Vt ka EAA 1261-1-31 L 3p-4

²⁸⁶ Vt ülevaadet mõisate ja pastorite kohta käesoleva töö sissejuhatavas osas

²⁸⁷ Gümnaasiumiklasside nimetused, kusjuures *quinta* (viies) on gümnaasiumi esimene klass ja *prima* (esimene) viimane klass.

²⁸⁸ Gümnaasiumitunnistus

²⁸⁹ Eksam, pärast mida oli pastoril õigus jutlustada. Vt käesoleva töö peatükki *Luterliku kiriku organisatsioon ja juhtumine*.

²⁹⁰ Eksam, pärast mida oli pastoril õigus olla koguduse juurde kinnitatud.

tahtnud maha jätta, andis Liivimaa konsistoorium 20. septembril vormilise kutse ka ilma eelneva esitlusjutlusest ja juba 2. detsembril kinnituse ning korraldas kutsutud pastori viivitamatu sisseõnnistamise; aga lahkumine kroonuametist Pöides õnnestus alles veebruarikuu lõpuks aastal 1847 ja pärast seda kui ta 23. veebruarist ametit siin pidas, sai ta alles 6. aprillil praost Assmuthi, oma äia poolt ametisse õnnistatud.

Õnnistuse aasta 1847

Eesti kogudus ilmutab rõõmustavat himu Jumala sõna järele, paastuaja jumala-teenistusi külastatakse arvukalt ning kaugelt tulnud jutlustaja tunneb end peagi siin üsna koduselt. *Kreeka*²⁹¹ vanemate luterlikud lapsed, nagu ka *kreeka* pere-meeste juures elavad ja vaesed toetust vajavad lapsed ei käi osalt üldse koolis, osalt väga korrapäratult, teised hästi.

1846. a valitud kirkueestseisja, kihelkonnakohtunik *dr. juris* Aug. von Oettingen ja sillakohtu adjunkt Ernst von Brasch Kaareperest astusid oma ametisse.

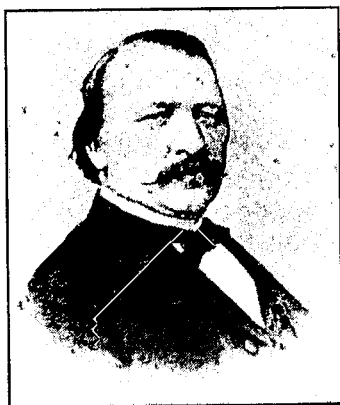

Foto 9. Ernst von Brasch

[---]²⁹²

Sellel aastal tabas meie maad õnnetus, mis eriti vaesematele rahvakihtidele üsna rõhuvaks pidi saama – kartulihaigus.

[---]²⁹³ Sündinute läbilõikeline arv viimasel kolmel aastal oli 133, surnuid oli 174 3/4. Sajandi eest sündis keskeltläbi 116 (1745-47). Kogudusel näib nagu naabritelgi Tormas ja Maarjas mitte olevat kasvutendentsi, mis võib küll ühelt poolt sellest tulla, et siin puuduvad uued asundused metsas ja võsamaal, teiselt poolt aga ka sellest, et paljude soode tõttu nõuab soetõbi igal aastal oma ohvreid. [---]²⁹⁴

²⁹¹ St vene õigeusu

²⁹² Märkused kirikukonventide kohta.

²⁹³ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

²⁹⁴ Andmed ristitute ja leeritatute kohta. Vt tabel 1

26. veebruaril said Liivimaa pastorid Kõrgeauliselt Liivimaa Evangeelselt Luterlikult Konsistooriumilt härra Siseministri esildise peale sügavalt kurvastava korralduse otsekohe järgnevale ringkirjale alla kirjutada ja taas see ringi käima saata:

"Mina, allakirjutanu, kinnitan sellega, et ei luba ühtegi ebaseaduslikku sekkumist asjadesse, mis puudutavad üleminekut kreeka ortodoksse kirikusse ning ei söanda selles suhtes Kõigekõrgema poolt kindlaks määratud korda eirata ja silmist lasta seaduskoodeksi § 97 XIV osa kuriteo vältimise ja ärahoidmise kohta. Sellega vastuollu minemise korral saan vastutusele võetud."

Selles § 97 aga nimetatakse: "Teise usu tunnistajatele, kes tahavad ühineda õigeuskliku religiooniga, ei tohi keegi mingil ettekäändel takistust selle soovi täitmiseks teele asetada."

Millise kohustuse võtan ma selle avaldusega? Millises mõttes on mainitud, et pastorid ei tohi lubada segamist ortodoksi kreeka kirikusse üleminekut puudutavatesse asjadesse? Kuidas peab seda: "Ühtki takistust teele asetada" § 97-s mõistma? Kas ei pea hoiatama Jumala kaotanuid ja usuasjades kergemeelseid, ei tohi juba üleminekuks kirjapanduid Jumala sõnast manitseda? Nende jt. mõtete tõttu saatis kohalik pastor konsistooriumile kuulekaima palve, et see võiks härra ministrit paluda, et ta suvatseks anda rahuldava selgituse, kuidas selle avaldusega Evangeelselt Luterlikku Jutlus- ja Hingehooldusametit [Konsistooriumit] ühelgi viisil ei piirataks, vaimulikud saaks pigem neile südamelähedasi hingesid, nagu varem sõna ja sakramendiga – kirkuseadusele ja antud pühale ametivandele vastavalt – nende usus kinnitada, neid iga kergemeelse lahtiütlemise ees manitseda ning igas kiusatuses ja ohus õpetusega Jumala sõnast nende kõrval seista.

Kas konsistoorium tegi selle ning sarnased paljudelt vaimulikelt tulnud palvekirjad härra ministrile teatavaks, pole teada; aga korraldusega 24. märtsist nõuti allkirja uuele, vormilt kviitungina koostatud avaldusele, mille sisuks:

"Mina, allakirjutanu, tõendan siinjuures, et Keiserlik Liivimaa Evangeelne Luterlik Konsistoorium on mind Keiserlikult Evangeelselt Luterlikult Ülemkonsistooriumilt talle 9. veebr. teatatud esildises Tema Ekstsellentsilt Siseministrilt manitsenud, et Liivimaa pastorid ei tohi endale üleüldse lubada ebaseaduslikku segamist sellistesse asjadesse, nagu ristimistunnistuste äravõtmine luterlike vaimulike poolt ning ei või söandada sellega seoses Kõigekõrgema poolt kindlaks määratud korda rikkuda, ning § 97, jne (eelnevaga sarnaselt)." ~

Allakirjutus kõlas siin: "Sellega, et ma ülalnimetatut kinnitan, töotan ma mitte ära võtta kavaluse või vägivallaga ühtegi ristimistunnistust, ka mitte neid, mis ort. kr. kirikusse üleminemiseks on koostatud ja vältida sekkumist ainult ort. kr. kirikut puudutavatesse asjadesse; vaid et ma, nagu seni, nii ka tulevikus, püüan ainult vastavalt minu pühale Kolmainu Jumalale antud vandeale ning kõigekõrgemalt kehtestatud instruksioonile kirikuseaduse § 1 - 3 ja selle § 43 juurde, jutlustada truult Evang. Luterliku kiriku usutunnistust, ning – 1 Tim. 4,2,5; Tit. 5,2; Hes. 33,8 jne järgi – kõiki tegelikult minu kogudusse kuulujaid manitseda ja eksinuid nende hulgas Jumala sõnaga õigele teele juhtida."

Palamuse, 24. aprillil 1848. a.

P. E. Hirsch, Palamuse pastor

Siiski nõudis kiriklik maa-ametkond [st konsistoorium] puhtalt allkirja ja tagandas 28 vaimulikku, kes kirjutasid alla reservatsiooniga, mille selgitus oli avaldusele saatekirjas 26. maist nr 1469, kus öeldi, et allkirjad ei vabasta mitte mingil viisil mitte ainult ametivandes kinnitatud kohustuste kõige truumast täitmisest, vaid ka nendest, mis kirikuseaduses kinnitatud õigusi osaliselt kitsendamaks peaks, ja ka konsistooriumit oma ametikohustusi täitvaid vaimulikke vastu võtmast. Sellejärel kirjutas kohalik pastor alla, sellal kui ta saatekirjas veelkord oli öelnud, millises ulatuses ta ennast avaldusega seotuks peab ning seda härja ministriale kuulekaimalt teatada palunud.

Kooliasjadel oli sellel aastal võrdlemisi hea edenemine; ka kihelkonnakool avati taas, mille järel mõisad kihelkonna koolmeistrile köster Nyländerile omalt poolt 35 vakka rukist aastas ja kogudus 35 vakka otra tasuna olid võimaldanud.

*Pastor emeritus*²⁹⁵ Kolbele kuuluv vankrikuur osteti ära kihelkonna pastoraadi jaoks; ehitati uus jääkelder ja kiriku ning pastoraadi katus kaeti uuesti õlgedega.

6. novembril pidi konsistooriumi juures arutatama kaebust selle üle, et *kreeka* kirikusse üle läinud Kaarepere talupoeg Jaak Luts oli laulatatud Tartus *kreeka* vaimuliku poolt oma esimesest mehest mitte lahutatud luterliku usutunnistusega naise Liso Somega ilma eelneva mahakuulutamiseta, samuti ilma teatamata Palamusel. Peale seda, kui ka vallakohtu protokoll selle kohta esitati, pole asjas meie teada midagi edasi järgnenud. [---]²⁹⁶

²⁹⁵ Pensionile läinud pastor

²⁹⁶ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

Koguduse kõlbelise olukorra suhtes peab nüüd veel märkima, et 20 meest loobus vabatahtlikult viinajoomisest: sealhulgas Kassinurmest 15, Kaareperest neli ja Roelast üks.²⁹⁷

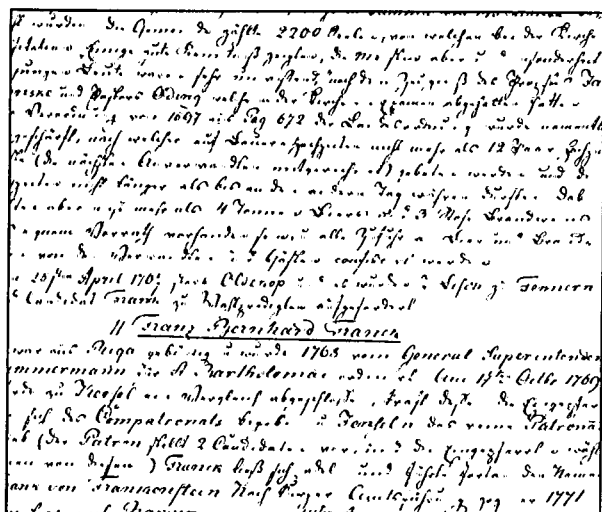

Foto 10. Paul Eduard Hirschi käekirja näidis

Õnnistuse aasta 1849

A. Mis järgnevalt kirikuehitistesse puutub, siis polnud sellel aastal ehitused või parandused vajalikud, kuna kõik oli heas korras. Eesti kogudus hakkab ainult kirikuoreli järgi igatsema, nagu naaberkirikutel need juba olid ning sellel eesmärgil anti siinse pastori kätte väikesed annetused, mis kokku moodustasid algul 5 rbl. 66 kop. hõbedas. Pastoraadis ehitati uus hobusetall vankrikuiuri juurde.

B. Kooliasjandus paistis alles nüüd jälle nii heas korras olevat, nagu enne segadusi 1845/46, milleks eriti see palju kaasa aitas, et kirikueestseisja von Oettingen asja kogu tõsidusega võttis ning kaks mõisaomanikku, G. von Oettingen Kuremaalt ja F. von Liphart Roelast osalt vaeste toetamisega, osalt usina koolide külastamisega kooliskäimist väga edendasid. Aga peagi haaras

²⁹⁷ 1838. aastal otsustati Liivimaa sinodil võidelda joomise vastu sel teel, et võetakse koguduselükkmetelt karskuse pidamise töötusi (O. Sild. Eesti kirikulugu Lk 199.) Nii võib ka sünnikohal arvata, et 20 meest andsid karskustöötuse.

griip ja halvaloomuline soetõbi tervet kogudust ning aheldas ka paljud lapsed nädalateks haigevoodisse.

C. Koguduse kiriklik elu oli üldiselt üsna rõõmustav; kirikus käidi pühapäeviti arvukalt ning armulaualiste arv ületab kogu koguduse hingedearvu rohkem kui ühe viiendiku võrra.

D. Mis puudutab kõlbelist elu, siis on selles koguduses praegu pigem ahnus kui upsakus ja lihahimu inimesi rikkumas, kuna äärmiselt harva pidi koguduse liiget joomise pärast manitsema (16 loobus joomisest vormiliselt), aga igapäevane on lepitada tülisid, mis tekivad "minu ja sinu asja" pärast, isegi abikaasade vahel, ning mõned on ka rängalt VII käsu²⁹⁸ vastu patustanud, nagu näiteks kaks vabadikku Luualt, kes valevõtmetega mõisaaita sisse murdsid, kellest üks, pärast seda kui teine oli kinni võetud, hirmust karistuse ees endalt ise elu võttis. Peale selle oli üks sulane samast kandist hobusevarguse pärast uurimise all ja teine saadeti asumisele,²⁹⁹ kui ta juba mitmeid vargusi sooritanult ühe lese juurde sisse oli tunginud ja sealt vilja varastanud.

E. Siinne abipiibliselt sai sellel aastal oma liikmete annetustena 36 rbl. 9½ kop. hõbedas ja jagas laiali 18 Piiblit ja 63 Uut Testamenti. [---]³⁰⁰

F. Vennastekogudusel oli selles kihelkonnas palvemaja Navas, mida külastasid inimesed Palamusest, Äksist ja Kursist: Palamuse omad ei andnud üldiselt eriliseks rahutuseks põhjust, vaid elasid enamasti sündsat elu kirikliku sõna ja sakramendi järgi.

G. Eriosa: 1. 27. jaanuaril tuli nr. 562 all otsus Liivimaa kubermanguvalitsusest, et Liivimaa *kreeka* vaimulike juhatuselt kätte saadud järelepärimise järgi ilmneb, et Jaan Lambakahhar Keraverest oli 22. oktoobril 1845. a konfirmeeritud, järelikult peab Jakob Lambakahharit Kaareperest vaatlema *kreek-lasena*. Seevastu takistati veelkord Jakob Lambakahharit konfirmeeritu erineva risti-, perekonna- ja talunime tõttu.

2. Kirikueestseisja ametisse valiti E. von Braschi asemele, kes oli Kaarepere müünud rentnik Gerstfeldile 19. mail F. von Liphart Roelast.

3. *Pastor emeritus* Kolbe suri ja seetõttu lakkas talle pensionimaksmine kihelkonna poolt.

²⁹⁸ "Sina ei tohi varastada".

²⁹⁹ Talupoegade kogukondadel oli õigus hulkurite, kõlvatute jt inimeste esitamine nekrutiks või saata asumisele (**E. Ella**. Nekrutikohustusest Eestis Lk 26)

³⁰⁰ Statistika piiblite ja UT-de kohta.

[---]³⁰¹ Surnud on muuhulgas üks peremees, kes suri metsas puuraiumise juures ajurabandusse; üks peremees, kes uppus tiiki, kuhu tema saan oli paiskunud; ning üks perenaine, kes leidis oma surma välgust süüdatud elumajas.
[---]³⁰²

Õnnistuse aasta 1850

Mis möödunud aastal tähtede A ja C all kiriklikest ehitistest ja koguduse kiriklikust elust öeldud sai, kehtib ka selle aasta kohta. Koolist puudusid paljud lapsed esimestel kuudel soetõve tõttu, aga koolmeistrid ilmutasid suuremalt osalt tõelist innukust, nii et koolivisitatsiooni tulemus näitas rõõmustavat edu. Kihelkonnakoolis ja 14 külakoolis oskasid lapsed:

aasta	1849	1850
laste üldarv	660	674
lug. halvasti	158	110
lug. keskmiselt	155	157
lug. korralikult	271	239
lug. arusaamisega	76	168
noodi järgi laulda	36	55
kirjutada	28	54
arvutada	24	28
katekismust:		
aasta	1849	1850
pähe õppinud halvasti	351	195
pähe õppinud hästi	251	350
mõistsid piisavalt	46	73
mõistsid hästi	12	56

231 lapse kodust õpetust kontrollisid kord kuus külakoolmeistrid.

Puudutades koguduse kõlbelist elu, siis häbistati 1849. a au seeläbi, et 1850. a sündis kuus vallaslast. Viinast loobus kaheksa inimest: Kaareperest viis, Kuremaalt kaks ja Luualt üks. Armulaua käinute arv ulatus 5261-ni. 12

³⁰¹ Statistika sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³⁰² Statistika ristitute ja leeritute kohta. Vt tabel 1.

koguduseliiget ei käinud sel aastal armulaua, teised seevastu kolm ja ka neli korda.

Suremus oli aasta esimesel veerandil erakordselt suur, kuna kahel kuul, märtsis ja aprillis, suri 1/70 osa kogudusest ja 1. jaanuarist 30. aprillini maeti 13 surnut rohkem kui kogu 1849. aastal. Ka pastorit haaras 18. märtsil soetõbi, millele lisandus kopsupõletik, nii et ta alles teisel ülestõusmispühäl 24. aprillil oli taas võimeline pidama jutlust oma armsas kirikus. [---]³⁰³

Samuti juhtusid mõned kahetsusväärsed õnnetused. Uusaastapäeval kukkus üks 25-aastane Luua sulane Eerikvere külast lakast alla surnuks. Teine Luua sulane, 39 aastat vana, leidis oma surma talle peale vajunud viljakoorma all. Üks noor saksa rahvusest mees (köstri poeg) tahtis roostetanud jahipüssi puhastada ja puhus sellesse, sellal kui ta süüteaava valguses hoidis. Sealjuures sai ta läbi roostetanud osa laengu kõrri, mille tagajärjel ta Tartu kliinikus 17 aasta vanuselt suri.

Enesetapjatena surid üks noor peremees Kuremaalt, kes end elutüdimusest üles poos, ja üks vabadiik Imukverest, kes oli eluohtlikult haige ning et oma pikale kannatusele lõpp teha, tekitas endale palavikuhoos haava rinda.

Palamuse abipiibliselt jagas sellel aastal välja 15 Piiblit, 82 Uut Testamenti, 21 kirikulauluraamatut, 64 Masingu piiblitloo eksemplari ja ühe psaltri.³⁰⁴ [---]³⁰⁵

Siinse luterliku koguduse liikmete arv ulatus IX hingerevisjoni ajal, mis sellel aastal aset leidis: 4319 hinge, 1991 mees- ja 2328 naisisikut.

Vennastekogudus käis siin takistamatult oma teed sellega, et pastor vaid leeriopetuses nende eksimusi ja väärkombeid esile tõstis, jutluses piirdus aga [ainult] tõe teoreetilise teatavakstegemisega. Nende peamised eeslugejad olid vanad koolmeistrid Imukverest ja Patjalast Mart Velling ja Mart Lambakahar ning Kassinurme koolmeister August Reiback, kes nagu siinsed herrnhuutlased üldse, mingil viisil kaebusteks põhjust ei andnud. Ühe "venna" järgnev ütlus võiks lisaks siin omal kohal olla: *Need kaks vanad, olgu mis nemad on, ei püüa ometi kõrvale minna; aga neist ei peeta ka lugu, sest et nemad vaesed on. Teised, teolised ja vellitsed, peavad enesest suurt lugu, ei hooli teise inimese vaevast, ja püüavad aga teiste oma enese poole kiskuda.*³⁰⁶ Seda tõendati nimelt näidetega Luua kandist, kus terve vallakohus ka ainult herrnhuutlas-

³⁰³ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

³⁰⁴ Psalmide kogu

³⁰⁵ Aruanne piiblikassa rahade kohta

³⁰⁶ Kursiivis tekst on originaalis kirjutatud eesti keeles.

test koosneb. Need nurjasid detsembrikonvendil heategevuse kauni väärtuse, milles kõik mõisaomanikud sõbralikult osaleda tahtsid. Maikonvendil oli nimelt otsustatud 3/4 versta kirikust, Kaarepere maal, vaestemaja 20-30 vaeslapsel ehitada, milleks Kaarepere oli pakkunud 5 vakamaad maad ja 10 vakamaad heinamaad kasutada, milles siis Järvepere küla lapsed vaeslastega koos kooliõpetust pidid saama. Ehitusmaterjali tahtsid mõisad 409 hõberubla maksvaks ehituseks välja vedada lasta. Nimetatud inimesed astusid nüüd aga selle plaani vastu, põhjendusel, nagu oleks materjalide kohalevedu kogudusele liiga suur koormus ja nagu lapsed vaestemajas liiga hea eluga ära hellitataks, ning keeldusid oma kaasabist. Kuna teised koguduse eestsersjad, keda juba vaadeldud, kõhklesid, jäi vaestemaja ehitamine ära.

Von Brasch valiti Kuremaa rendiomanikuna jälle teiseks kirikueestseisjaks, pärast seda kui A. von Oettingen Luuast, oma elupaiga ülevõimise tõttu Riiga, suure truuduse ja haruldase innuga peetud esimese kirikueestseisja ameti maha oli pannud.

Peab vaid märkima veel, et meil oli suvel 1850. a küll erakordselt hea ilm, kuid meid rõõmustasid vaid väga keskpärased saagid: kartulihaigus ilmus kõrgemal kraadil jälle välja, samuti oli heinamaade ja põldude saak nii vähene, et mõni vaene talupoeg oli juba enne jõule ilma leivata ja oli karta üldist loomasaadoda puudust. Õled maksid siin 4 kop. leisikast või osteti odavamalt Eesti-maalt.

Õnnistuse aasta 1851

A. Senine kabinet [pastoraadis], kus koguduseliikmed oma soovidega hingehooldaja poole pöördusid või ka pattude tõttu manitsetud said, asus köögi ja sahvri vahel ning seal ei puudunud mõningad häirimised. Ka pidi see, kel pastoriga rääkida oli, läbi elutoa ja köögi minema. Et nüüd neid vigu kõrvaldada, otsustati moodunud aasta detsembrikonvendil mõningaid muudatusi ja parandusi ette võtta. Need viidi läbi selle suve jooksul: kolm astet madalamal kui teised toad asuv sahver tehti kõrgemaks ja muudeti kabinetiks omaenda sissepääsuga, vana suitsuköök seevastu muudeti võlvitud sahvriks, kolm ahju paigutati ümber ja mõlema külalistetoa kahest ahjust tehti üks; samuti parandati põhjalikult elumaja katust, nagu ka kiriku ja aida oma ja maja valgendati.

B. Puudutades kirklikku elu, peab tänuga Issanda vastu märkima, et nälg Jumala sõna järgi, mis selle suve raskel tööajal materiaalsete huvide poolt oli tagasi tõrjutud, võttis enti leeripühapäevaga (18. novembril), mil 43 poissi ja 43 tüdrukut leeritati ning advendiajaga uue puhangu. Mitte ainult püha-

päevadel ja pühadel, vaid ka jõuluõhtul ja vanaaastaõhtul, mil valgustatud kirikus jumalateenistusi peeti, oli kirik väga täis. Ka armulaualisi oli 188 võrra rohkem kui aastal 1850. Märgiti üles nimelt 5449 armulaualist (1000 rohkem kui kihelkonna hingede koguarv). Ainult üheksa koguduse liiget ei käinud sellel aastal üldse armulaul (Luualt üks rauk ja üks joodik naisega; Kaareperest üks vaene ja väga vilets abielupaar; Imukverest üks varas oma naisega; ja Roelast üks abielupaar, kes viibis Torma kihelkonnas).

Kuna aga koduseid jumalateenistusi ainult vähestes kodudes ette tuleb ja Jumala sõna vaid umbes 70 majas laupäeviti ja pühapäeviti loetakse, teistel päevadel aga üldse mitte, siis jätab

C. Koguduse kõlbeline elu palju enamat soovida. Hingehooldaja teadmiseks on toodud palju skandaale ning tema poolt on sellel aastal manitsetud nimelt: kaks ropendajat, kolm valetunnistajat, kolm pühapäeviti puudumise eest, 14 tülinorijat ja riuhimulist, seitse joodikut, 26 liiderdajat ja abielurikkujat ning 17 varast (enamikus Luua kandist). VI käsust³⁰⁷ üleastumine võtab võimust eriti ühes vallas, millel on oma mõisas halb eeskuju silme ees. Aga Issandale tänu, kes pimeduses tehtud patud valgusesse toonud! Talle olgu tänu, et ta kohtus oma õigust ja armu ka 1851. a meie hulgas tunnistamata ei jätanud: see on haaranud mõne tõsisele kavatsusele pöördumiseks oma halvalt teelt ja andnud juhatust; pärast seda kui kaks viinaarmastajat (üks Kudinast, teine Kassinurmest) kõrtsiteel oma surma leidsid, loobusid kaks peremeest Kaareperest ja vennastekoguduse eeslugeja Imukverest viinast; üks vanem mees Roelast, kes põlgas armulauda, oli härgadega heinamaale sõitnud ja külmus tagasiteel; üks Luua tüdruk leidis surma suures augus ja üks Luua peremees võttis endalt ise elu, ilma et loomulik põhjus endast märku oleks andnud.

D. [---]³⁰⁸

E. Kooliasjadel oli hea edenemine. 14 külakooli juurde tuli veel üks Roniveres, ilmus uus koolikorraldus, mis määras kooliaja kindlaks kuuele kuuele aastas ja seati sisse kihelkonna koolikomisjon. Külakoolides õpetati 737 last, nende hulgas luges halvasti 103, keskmiselt 173, korralikult 236 ja mõistmisega 225. Katekismust olid õppinud puudulikult 212, hästi 359, mõistsid küllaltki 133 ja hästi 33. Kaheksas koolis õpiti neljahäälseid koraaliviise, noodi järgi õppisid laulma 89, kirjutama õppisid 90 ja arvutama 32. Areng oli niisiis ilmne.

³⁰⁷ "Sina ei tohi rikkuda abielu."

³⁰⁸ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

F. Palamuse abipiibliselt [---]³⁰⁹ jagas välja viis Piiblit, 42 Uut Testamenti, 28 lauluraamatut ning 51 Vana Testamendi piibililoo eksemplari. Rõõmustav oli esiteks, et kaks last Ännkül last olid värava avamise eest saadud raha hoolikalt kogunud, et endale Uut Testamenti osta; ja teiseks, kui ühe mõisa valitsejale, eestlasele, oli osaks saanud õnnetus, et rehepeksumasin ta jalga tugevalt vigastas, kirjutas ta pastorile: "Kuna ta juba kaks pühapäeva kehalises hädas, Issanda käe all, pole kirikut külastada saanud, siis palub ta juurdelisatud raha eest kallist andi, mille eest keegi ei saa maksta selle täit hinda – Piiblit, kuna aaret, mis sisaldub selles raamatus, pole tuhat maailma suutelised haarama." Kirjale oli lisatud viis hõberubla.

G. Vennastekogudusest on mõned pastorile suurt muret valmistanud oma leppimatus, suure ahnuse ja kurja keelepeksuga, nii näiteks üks vana lesknaine Kuremaalt, kes on alati kaevanud kurja "maailma" üle, aga ise elab riius oma naabritega, käib kohut oma pojaga mehe päranduse pärast ja kes ühegi kohtuliku maajagamise otsusega rahule ei jää; üks lepitamatu ja omakasupüüdlilik perenaine Kudinast; üks kõrtsmik Luualt, kes juba ka eespalujana tegutses, elas vaenus ühe vabadikunaisega, keda ta tahtis oma majast välja ajada, enne veel kui see oli uue peavarju leidnud. Olles seetõttu pastoraadis noomitud, lasi ta kiriku võõrmündri kaudu öelda: tal pole mingit tegemist pastoriga; seetõttu pole ta nagu teised inimesed, ta pole hooraja ega varas. Vallakohtu poolt ilmuma kohustatud, tuli ta lõpuks üks päev pärast talle selleks seatud tähtaega, kolmandal nädalal peale tema esimest noomimist ning kui ta pastorit oma toas ei leidnud, siis võttis ta selle tagasitulekul jalutuskäigult vastu etteheitega: "Õpetaja, ma olen pidanud teid kaua ootama!"

Pärast seda, kui talle oli selgitatud IV ja V käsku³¹⁰ ja teda manitsetud neid sudamega võtma, lasti ta vabaks. See kõrtsmik on kahe Luua kohtuniku naisevend ja see viis need inimesed selleni, et nad tagandasid kirikuvõõrmündri, kes juba varem oli vennastekoguduse liikmeid pastori juurde manitsemiseks viinud, ja ka tema poja, kes on koolmeister, et neid asendada inimestega nende sugulaste ja kaabakate hulgast. Selleks astusid need kaks Luua kohtunikku (herrnhuutlased) konvendil 22. septembril s. a ules süüdistustega, et koolmeister elab oma võõrasemaga (kirikuvõõrmündri teise naise) juba aastaid lubamatus vahekorras; nemad olevat juba tunnistajaid üle kuulanud ja protokollis asja üle alustanud. Siis kuulas pastor juba mainitud tunnistajad samuti üle ja nende tunnistused ei sisaldanud midagi, mida taoliselt

³⁰⁹ Piibliseltsi kassa aruanne

³¹⁰ "Sina pead austama oma isa ja ema" ja "Sina ei tohi tappa".

kurjategijalt pidanuks ootama; ka olid juba needsamad süüdistajad aasta eest nõudnud koolmeistri ja kirikuvõõrmündri mahavõtmist, sest poeg võõrasemaga tülis elas; nii anti asi üle kihelkonnakohtule ning tunnistajate kuulamine seal selgitas, et süüdistused olid ainult pahatahtlik laim ja ka vallakohtu protokoll on vale. Ja siiski olid mainitud kohtunikud oma süüdistust ette tuues vandunud Jumala Sõnal, oma ametivande ja ametikohuse nimel valla eeskõnelejatena. Lõpetuseks veel vaid järgnev siinse vennastekoguduse iseloomustamiseks: Kui siinsele pastorile tehti konsistoriumi poolt ülesandeks järelevalve Nava palvemaja üle, nõudis ta ühelt eeslugejalt ühingu liikmete nimekirja. Too viivitas sellega kaua ja pastor lasi koolmeistritel nimed igast koolipiirkonnast üles anda, mille peale eeslugeja palvemajast teatas, et ta on pastori nõudmistele vastu seisnud, aga nüüd siiski need nimed talle annab. Vennastekoguduse liikmete arv selles kihelkonnas ulatus saadud nimekirjade järgi 429, niisiis umbes 1/10 kihelkonna hingede koguarvust.

H. Aprillist septembrini oli meil palju vihma ja vähe sooje päevi; seetõttu oli viljasaak keskpärane, samuti kahjustas haigus jälle kartuleid. Septembris olid erakordselt ilusad päevad, aga 7. oktoobrist kuni aasta lõpuni vaheldusid sügistormid, vihm ja lumi, vähesed külmad ja sulailmad.

Õnnistuse aasta 1852

A. [---]³¹¹

B. Koguduse kiriklik elu on, nagu paistab, jäänud muutumatuks. Vaid kiriklikku katehhisatsiooni silmas pidades peab märkima, et see toimus vahelduvalt armulauapühadega aprillist oktoobrini igal teisel pühapäeval kirikus ning kogudus võtab sellest arvukalt osa, sellest ajast peale, kui seda peetakse pärast jutlust ja enne lõpulturgiat. Katehhiseariti möödunud aasta leeritatud, järgmisena leerilapsed ja vanemad koolilapsed, eriti esimesena nimetatud, et neid ühtlasi uuesti ergutada hästi usu eest võitlema, milleks nad on õnnistamisega pidulikult kohustatud.

C. Kõlbelse elu osas tuleb kurta suurt langust, kuna patud VI käsu vastu olid arvukamad kui varem, eriti küll mõisa juures antud halvast eeskujust esile kutsutuna. Sündis seitse vallaslast ja peale nende vanemate pidi manitsema veel mõnda teist ebakõlbelse elu tõttu. Edasi manitseti kümmet tülitsejat teiste halva kohtlemise tõttu, kümmet varast – nende hulgas viis Luualt – ja kolme joodikut. Viinast loobus üks koolmeister.

³¹¹ Andmed sündide ja surmade kohta Vt tabel 1.

D. Kooliasjadel oli rõõmustav edasimineku. Kihelkonna koolikomisjon, mis koosneb neljast liikmest: kirikueestseisja Fr. v. Liphart, pastor P. E. Hirsch, kihelkonnakooli õpetaja Michael H. Nyländer ja kihelkonna koolivanem Otto Lambakahhar, pidas kaks istungit, avaldas ringkirju, mis leidsid järgimist, seadis Roniveres ametisse koolmeistri ning taotles koolikonvendilt preemiate määramist silmapaistnud koolmeistritele. Konvent eraldas selleks otstarbeks kolme aasta peale 15 hõberubla.

E. Palamuse abipiiblisel sil oli rõõm näha, et ristivanemad,³¹² pidades meeles oma kohust, ostsid Piibleid ja Uusi Testamente ristimiskingitusteks, et lapsed teenisid endale üht-teist marjakorjamisega või kirjakandmisega Uue Testamendi omanikuks saamiseks ja et mõni majaperemees ja kaks noort abielumeest ostsid Piibli koduseks tarvitamiseks, kuna puhakiri varem suuremalt osalt vaid lastele lugemisraamatuks soetati. [---]³¹³

F. Vennastekogudus pidas end ülal rahulikult. Diakon Windekilde³¹⁴ külastas jälle kord Nava palvemaja ja pastor pidi vaid keelama eeslugejatel, nagu see viimasel ajal juhtunud, oma heaksarvamise järgi teisi eespalujatena tegutseda lasta. Herrnhuutlaste ülehindamine rahvuslaste poolt ja selle institutsiooni hinge ohtlikud eksimused teevad vajalikuks neist leerilastele rääkimise. Ka kohalik pastor sai põhjuse rääkida koosolekutel koolmeistrite ja võõrmündritega, kes peavad olema tema abilised ja kellest enamus kuulub vennastekogudusse, osalt herrnhuudi sinodi otsuse põhjal aastast 1848, osalt lähtudes Jumala sõnast ja kolmandast usuartiklist, herrnhuudi liikumise vaate vigasusest kristliku kiriku ja pühade koguduse kohta, samuti laialt levinud valest lootusest õndsusele jumalateenistuse töödest. Algul ei tahtnud keegi midagi vastata. Hiljem väljendasid eriti Hindrik Kohl, koolmeister Maardlas ja eeslugeja August Reibach, Kassinurme koolmeister, avameelselt oma vastuseisu. Kõduküla koolmeister Mart Reinheller tegi seda koguni suure ärritusega. Eraviisiliselt, mitte veel avalikult, jäid Hindr. Kohl, siis selle vend Eerikvere kool-

³¹² Ristivanemad e. vaderid on lapse ristimistalituse juures olevad tunnistajad. Vaderiks võib olla iga ristitud ja leeritatud isik. Harilikult võetakse ristivanemateks kaks lapsega samast soost ja üks vastassoost isik.

³¹³ Piiblisel sil kassa aruanne.

³¹⁴ Marcus Heinrich Windekilde, sündinud 16 veebr. 1792. a Schleswigis. Töötas vennastekoguduse hoolekandjana, asus Tartusse 1827. a, oli agar karskusteemalise kirjanduse muretses ja levitaja. Oli ka ise karskusteemaliste kirjutiste autor Suri Herrnhutus 1861. a (R. Põldmäe. Eesti vennastekoguduse. Lk 290)

meister Tõnu Kohl, ning kiriku vöörmünder Otto Lambakahhar järk-järgult minuga nõusse.

G. Kuigi 1852. a ei ehitatud ühtegi kiriklikku ehitist, polnud kihelkonna annetused kirikumõisale sugugi tähtsusetud. Nendest maksti kinni rohkem kui 50 hõberubla maksev köstrimaja katuse ehitus ja kirikuteede uus mõõtmine ja jaotamine.

H. Ka sellel aastal tuli õnnetusjuhtumeid ette. Üks Roela kandi noor abielumees leidis surma suures augus, mis tema peale kokku varises; üks Kuremaa sulane uppus hobuste ujutamise koha juures Idassula ojas, ning kolm last muljuti nende emade poolt surnuks.³¹⁵

I. Jaanuarist kuni aprilli keskpaigani oli meil palju tuisku, vähe tugevat külma, seejärel tuli jõgi esiteks 21. aprillil jää alt välja ja kaer külvati 2.-10 maini maha. Suvel oli vaid mõõdukalt sooja ja harva äikest. Juba 28. septembril külmus maa, pärast seda kui juba kaks öökülma olid olnud, ja ei sulanud enam lahti, mistõttu jäid lõpetamata mõned sügistööd, nagu koplikünnimine, kevadel haritavate kaerapõldude äestamine ning mõnes kohas kartulivõtt, mis üldiselt sellel aastal, Jumal tänatud! jälle edenes. Oktoobrist alates oli olemas talitee, mida aga tihti lumepuuduse tõttu kasutada ei saanud. Saagid, eriti talvilja osas, olid üldiselt õige head, suvivili oli paljudes kohtades kogu augusti püsinud põua tõttu ikaldunud.

J. Meie maakonda tabas kahe truu jutlustaja ja hingehooldaja kaotus, kui Lossius Kodaverest järgis kutset Võrru³¹⁶ ja praost Assmuth Tormast³¹⁷ oma nõrgeneva tervise tõttu vaimulikuameti maha pani, et elama asuda Tartusse. Nende kohtadele astusid pastor Carlblom Bessaraabiast³¹⁸ ja ase-

³¹⁵ See oli kahjuks usna tavaline imiku surma põhjus 19 sajandil. Ema võttis lapse enda kõrvale voodisse magama, raskes unes aga keeras ennast lapsele peale ja lämmatas ta tahtmatult ära. Selle eest sai ema kirikuõpetaja käest avalikult noomida (M. Martna. Külast. Lk 104).

³¹⁶ Eduard Friedrich Lossius (1811-70). Õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1830-33, 1837-52 oli Kodavere pastor ja 1852-69 pastor Võrus (Die evangelische Prediger Nr. 1094).

³¹⁷ Eduard Johann Assmuth (1792-1853). Õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1810-12, Jenas 1815/16. 1819-52 Torma-Lohusuu pastor, 1844-52 Tartu piirkonna praost (Die evangelische Prediger Nr. 41).

³¹⁸ Wilhelm Gustav Johann Carlblom (1820-75). Õppis 1838-43 Tartus õigusteadust, filoloogiat ja usuteadust. 1847-52 pastor Arcises (Bessaraabias). 1853-63 Kodavere-Alatskivi pastor. 1872 Dr. theol. h.c. Tartu ülikoolis (Die evangelische Prediger. Nr. 264).

õpetaja Tormas Landesén,³¹⁹ nii et kõik, kellele kristlus ja tema kirik armsad, pidid ainult rõõmustama ja võisid Issandat tänada, kes ka siin jälle kõik nii hästi teinud. Niisamuti oleme me talle tänu võlgu, et ta juhtis valikut nii, et pärast seda kui Tartu teoloogiaprofessor Philipp³²⁰ oli vastu võtnud kutse Rostockisse, sai tema järeltulijaks pastor Christiani Rõngust.³²¹

Seekordne nekrutivõtmine põhjustas mõnes kihelkonnas palju kurbust ja valu, kui abielus vabadikud, kes uue talurahvaseaduse järgi 1849. a viivitamatult arvele võeti, nekrutiteks värvati. Palamusel ei tulnud, Jumal tänatud! selliseid vägivaldseid abielulõhkumisi ette, aga oli kaks abita perekonda, kelle ainuke ülalpidaja ära võeti, kuna kohtunik nekrutivõtmiskomisjonist kohustas kogudust mahajäänuid ülal pidama. Kuna aga lubadus ja sellest kinnipidamine, eriti meie eestlaste juures, on kaks eri asja, mis satuvad kokku ainult erandina, siis ei jää mahajäetule rohkem kui et nad oma "olge terve lubamast" öelda tohivad.

Kui me heidame nüüd veel pilgu kogu möödaläinud aastale, siis peame paljukordse tänu, aga ka lakkamatu palve juures end ergutatuna tundma: Isa! andesta meile meie patud, ära juhi meid ka uuel aastal kiusatusse, vaid lase Sinu riik tulla meile ja Sinu tahe toimida meis ja meie läbi, Jeesus Kristuse läbi. Aamen.

Õnnistuse aasta 1853

A. Esimene sõna, mida Issand sellel uuel armuaastal meie armsas kirikus meile kõneles, oli märgitud Gl 3,26 ja 27: "Te kõik olete Jumala lapsed usu läbi Kristus Jeesusesse. Sest nii paljus kui teid on Kristusesse ristitud, olete Kristusega riietatud." Esimene tegu aga, millest selles koguduses kuulda oli, oli hirmus häbitegu, mis sooritati epifaaniapäeval [st Kolmekuningapäeval] Ilmjärve kandis. Üks Tartu veterinaariakooli kasvandik (kõrtsmik nimetab teda

³¹⁹ Carl Selmar Landesén (1826-98). Õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1845-49. 1851-53 aseõpetaja ja 1853-95 õpetaja Torma-Lohusuu koguduses. Etteruttavalt mainitagu siin ka, et 1893. a pandi ta 7 kuuks ametikeelu alla, kuna ta oli viinud rekonvertitudidega läbi luterlikke usutalitusi (Die evangelische Prediger. Nr 1008).

³²⁰ Adolph Philipp (1809-82) oli dogmaatika ja teoloogilise moraali professor Tartu ülikoolis aastatel 1841-52

³²¹ Arnold Friedrich Christiani (1807-86) 1838-53 Rõngu õpetaja, 1850-53 Võru piirkonna praost, 1853-65 praktilise teoloogia professor Tartu ülikoolis, 1853-56 ülikooli vaimulik ja 1856-65 ülikooli koguduse õpetaja. 1865-81 Liivimaa kindralsuperintendent ja Liivimaa konsistooriumi viitsepresident (Die evangelische Prediger. Nr. 282).

Dorber) keeras nimelt oma reisil Piibelt Tartusse nimetatud päeva õhtul Ilmjärvele sisse ning nõudis kõrtsmiku naiselt teenijatüdrukut, et sellega kõlvatust toime panna. Kui talle sellest keelduti, andis ta kohalviibivatele joodikutele raha ja üks nendest, *uuskreeklane* Pärtel Mörrusk³²² tõi teenijatüdruku Mai Some Navast pettusega tema juurde, ettekäändega, et üks tema sugulastest soovib temaga kõrtsi juures rääkida. Pärtli poolt magamast äratatud pererahvas soovitas ise oma teenijatüdrukule, et ta võiks siiski ainult kaasa minna, kusjuures nad arvasid, et talle tahetakse võib-olla uut teenistust pakkuda. Kõrtsi juurde kohale tulnud tüdruk märkas pettust, püüti aga Pärtli, Jaan Laursohni ja teiste poolt kinni, kui ta ära tahtis joosta ning anti üle reisijale vägistamiseks.

Et sellist kuritegu enam ei sooritataks ja kõrtsirahvast tõsiselt hoiatataks, mitte ühtegi joomingut või taolist häbitegu pühadeõhtul enda juures sallida, tegi pastor eespool toodust kihelkonnakohtule esildise.

1. juunil teatas kihelkonnakohtunik nr 747 all pastorile, et asetleidnud uurimise järgi osutus ainult, et Pärtel Mörrusk on Mai Some pettuse teel Ilmjärve kõrtsi toonud ja peab siis ka – samuti nagu Jaan Laursohn ja Mart Kok õhtuse prassingu tõttu – kehaliselt karistatud saama. Kõrtsmik Müllerit peab tõsiselt hoiatama, et ta tulevikus nii kõrtsi sees kui juures toimuvale enam tahelepanu osutaks.

Siin olgu ühtlasi märgitud, et siinsel vaimulikul paluti sama aasta oktoobris saata sarnane kaebus kihelkonnakohtusse ühe Luua mõisa kirjutaja kohta. 1853. a vastust ei järgnenud (selleaegne kihelkonnakohtunik oli parun Pahlen Kivijärvelt).

B. Juba varem märgitud koguduse kiriklikust meelsusest andsid ka sellel aastal teada arvukad kirikukülastused (ka vesprijumalateenistustel³²³) ja sagedane armulaua käimine; siiski tuli esile ka üha selgemalt vaid väliselt ja sirimiks kirikliku korraga leppiv herrnhuutluse vaim.

Et viimase aasta leeritatutega veel pikemalt hingehoolduslikku suhtesse jääda ja neile pihhisalikul mõjuda, võeti nendega viiel üksteisele järgneval kiriklikul katehhisatsioonis läbi viis katekismuse peatükki.

C. Puudutades koguduse kõlbelist elu tuleb märkida, et ette tuli vähem tülisid ja skandaale kui 1852. aastal.

D. Kihelkonnakooli õpilased tegid vaid väliseid edusamme, kuna ka õpetajal vajalikud teadmised puudusid. 713st külakoolilapsest luges 441 hästi

³²² Nimekuju ka Pertel Merosk. Õigeusku läinud oktoobris 1845 Vt ka EAA 1261-1-208 L 17.

³²³ Õhtune jumalateenistus.

ja neist 222 mõistmisega, katekismust olid 481 hästi õppinud ja 160 näitasid üles selle mõistmist; kirjutama õppis 99 ja arvutama 34. Ainult ühes koolis, kus õpetajal puudub kuulmine, ei õpetatud neljahäälset laulu.

E. Palamuse abipiibliselt [---]³²⁴ on sellel aastal levitanud 50 Piiblit, 75 Uut Testamenti, 52 lauluraamatut ja 35 *Piibli luggu*. Külakoolid said inventarina ühe kvart-Piibli.

F. Herrnhuutlaste õpetuse ja korralduse läbiarutamine abikonverentsidel oli mõne kõrgelseisva vennastekoguduse liikme poolt väga vastumeelselt vastu võetud, siiski oli kõik rahulik, kuni ühe septembrikuu pühapäevani, mil 20 kvartlehekülje pikkune kiri jõudis pastori kabinetti, milles talle teatati ja kinnitati, et ta selle Valga sinodil ette loeks.

*Säge jutlus*³²⁵ on kirjutis pealkirjastatud ja seal lubatakse Palamuse pastorile õndsust, kui ta selle ette loeb ning ei häbene taevariigi kirja kurja vastu viia. Taevariigi või nagu ta seda allpool rõhutab *tõelise kristliku kiriku* all mõistab aga koostaja Herrnhuti, mida ta samastab apostellikes kirjades nimetatud *armsate vendadega*, kuna vaenlane, maailm ja luterlik kirik tal ühte mõistesse kokku langevad. Teksti rajab ta Mt 11,25-30, kus Jeesus Isa ülistab, et Ta ennast lastele ilmutanud on ja 1Kor 1, kus Paulus õpetab, et Jumal on selle maailma tarkuse häbiks teinud ja teeb õndsaks nõmeda jutu läbi. Sinodile pöördub ta seejärel samuti Gl 1,6j.: *Ma panen imeks, et teie sellest, kes teid on kutsunud Kristuse armu läbi, lasete ennast niipea ära pöörata teise armu läbi, mis on rikkamast ja suuremast soost sündimine, suurest koolist kõige tarkuse kättesaamine, ristikoguduse üle valitsemine*. Pastorit nimetatakse *aus õpetajahärra*, aga kes seda nime enestele on tellinud, *need ei ole elades au Issandat tundnud, kui nemad Jh 13,1-15 oleksid tundnud, ei siis seda, miska teda uuesti risti löövad, salliks*. Vaimulikeks tehakse vaid sellised, kes on õppinud, aga õppimine on kümme korda kindlamalt trepp pörgusse kui taevasse. Ta ise on üliõpilasi jultunult ja jumalakartuseta kümnest käsust üle astuvat näinud. Nii on ka vaimulikel oma jumalad, nt *a, suurem kihelkonna härra ja tema taskud, b, selle härra rumalus ja tarkus ja c, õpetaja oma koolitatud süda, need on Brahma, Shiva ja Vishnu neil, aga 30,000,000 jäägu paberi kasinuse pärast nimetamata*. Paljud raamatud on ainult raha pärast kirjutatud *lori täis ja Jumala püha nimi hulgas*. Mitu õpetajat on Jumala nime ülekohtu protsessimisse kirja

³²⁴ Piibliseltsi kassa aruanne.

³²⁵ Originaalis esinev eestikeelne tekst on siinkohal ära toodud kursivkirjas Vt selle kohta ka H. Kruus. Huvitav kild

pannud ja seega kinnitanud, mis vale. Mitu tudeeritud meest on pühapäeval kaarte löönud ehk teist püssiga maha lasknud ehk soolikaid välja löönud jne.

Kus see on kirjutatud, et tudeeritud uksi peavad kulutama? Aga et kõik võivad koguduses õpetada, loeme 1Kor 14,29. Sa oled kirja õppinud, aga kurat teab õigest usust enam kui sina. Edasi räägib ta oma pastorile niiviisi: Kust on teil see julgus, et mõnda sõna kurjemalt seletada kui kohus on, nii kui Õnnistegija sõna umbrohist ja tema kitkumisest, mis vastu vendade kogudust ilma jumalakartmata seletate. Umbrohi, mis maast välja tõmmatakse, heidetakse sõnnikusse, inimest kabelisse. Keda siis on vendade kogudus tapnud, teie Jumala sõna ümberpööratud koolitatud tarkusega! Sa sõge! tee silmad lahti ja mõista sa, vaimulike asjade seletaja, et ilmalike asjade seletajad vene riigi sees on palju targemini seda seletanud ja kurjade surmamise (umbrohu ärakitkumise) ära kaotanud. Miks õpetaja seda puuseintega palvemaja põlgab? Talupoja-sigade hulgas saab kuub mullaseks. Kodavere ja Põltsamaa on oma suure tarkusega oma vana pesa nõnda ära pasandanud, et nemad kumbki ei võinud seista omas pesas. Palamuse õpetaja ütelnud, et kui ta viimast korda Naval käis, siis kõik kohkusid; aga kui tudeeritud mees palvemajja tuleb, siis peab Jumala auks ja vendadekoguduse kasuks õpetaja ees kui põrguhundi ees hirmu tundma ja häda pärast temale au andma. Nemad on ju sinu ees jõledad Kristuse pärast. Pange aga tähele, et teie amet ei saa ära naerdud ja vene papid oma heldeid töotusi vendadele ei hakka lubama, kusjuures luteri õpetajate leib läheb; vaid võtke vendadega Jehoovat teenida kartusega, et mitte see, kes taevas istub, teid ei naera. Maarja õpetaja³²⁶ on ju nõnda teinud mitu aastat, et teda pimedadki juba naeravad; (ja nüüd räägitakse temast väga kohatuid lugu-
sid) Kolbe oli uhke oma preestri nime peale, aga kogudus jäi ja Kolbe kadus ja tema sugust ei ole jumalakartlikku meest üle jäänud. "Saatan seisku tema paremal käel; tema suguvõsa saagu pärast teda ära kaotatud" – Laul 109. Et tudeeritud oma seltsiga koos on kui talitsemata metselajad, seda olen mina kaks korda Vasula kõrtsis näinud. Kuidas need siis kiriku peale saavad, kohe pühad, puhtamad kui kogudus, ausamad kui inglid, kõrgemad kui Jumal ise on? Ma ütlen julgesti: neist ei saa enne õpetajaid, kui nad 10 ehk 15 aastat oleks enne talupoja teomehed olnud. Ma ütlen Paulusega: teie valitsete kui kuningad ilma meieta ja Jumal andku, et teie valitseks kui kuningad, et ka kogudus teiega saaks valitseda. Aga olgu peale, meie oleme talupoja-sead, aga teie suurt sugu saksad, meie oleme jõledad Kristuse pärast, teie aga ausad ja meie autumad. Meil peab see vana koguduse viis jääma, olgu teil viis missugune tahes, sest

³²⁶ Woldemar v. Mickwitz.

igal õpetajal on oma ise viis. Kus on teil nüüd see meel, mis teil vene usu kiusajate ajal oli, teil ja kõigil õpetajatel? Paluti Saksamaa vendade kogudust, et pidi head nõu andma meie rahvale ja nõnda teid aitama. Kes on nüüd teid keelanud tõe sõna kuulmast? Kas kardate, et vendade kogudus teie leiva võtab? Kartke enam seda, kes ihu ja hinge võib rikkuda põrgus.

Palvemajas saab mõni kõva süda soojaks, sest see kiriku palve on kõigil lapsest saadik peas, läheb siis ka kui üks libe surnukas kanga lõngade vahelt läbi ega ei tee katki ühtegi, aga kui üks uus ja pealegi hõõveldamata (tudeerimata) surnukas läbi kanga aetakse, see peab mitu katki tegema, teised kõik nihub karvaseks. See on tõesti tõsi.

Paulus ütleb Timoteusele, et koguduse käsiliseks peab ka lesknaist valitama, kes on 60 aastat vana ja usku ausasti hoidnud; kus siis neid peab tudeeritama? Nüüd on ometigi ots peal, et ka vendadekogudusel kirja põhi on. Ei ole ka vendade kogudus 100 aastat vana, vaid 100 aastat Luteri ülevõtmine õigesse usku. Vendade koguduse alustus sai vaga Husi sõpradest seatud, kes 100 aastat enne Luterit ära põletati, kes ka ütles Luterit tulema kui luik kõrgelt lennates, ega ole selle kahe nime vahel muud vahet, kui see alandliku ja kõrge targa meele vahel, ja kui keegi selle õpetuse poole ei hoia, mis saadab heaga Jumalat kartma, see olgu ära neetud, maranata! Ega seepärast, et teie koolmeistritega vendade koguduse asjade pärast kisute, veel vendade kogudus ot-sa ei saa. Need koolmeistrid, kes truud ei ole Õnnistegija pärast lükkavad nemad välja.

Kogudusel peab see viis jääma, et Jeesuse armuõpetust ilma palgata kuulutavad, teie aga ärge võtke muidu sulgegi näpu vahele, kui mustakuu-mehel ei ole kross näpu vahel. Nõnda kui ma õpetajast kirjutasin, et nad on mõisnike püksitaskus, nõnda on ka koolmeistrid teie püksitaskus; kus tohib siis üks Baali preester Baali vastu üles tõusta? Eks Baali keha pole raske üles tõsta: tema on ju seest soo ja pealt vask. Viimne kirjatunnistus. Häda maailmale pahanduste pärast. Ja Paulus käsib nõtradele piima anda ja mitte kõva rooga – see on protsessimised pühakirja sõnadega, mis läbi üks lühikese teadmise-ga inimene põrgu poole saab saadetud. Kui üks hing sel ajal sureb, kui õpetaja kangesti vendadega kiusleb ja tema omast peast ei tea, mis õige ehk mis vale, siis sureb ta ilma et ta kellegi peale oma usu lootust ei toeta ja läheb õpetaja kaela peale põrgu.

Lõpetuseks: Nüüd annan ma jõleda jutluse selle seadusega teile, et teie omale sest üksi tarkust ei õpi, vaid kui teie Valga linnas koos olete, siis kõigile ette loete. Selle käsu annan ma Jumala käe all teile, et kui teie seda ei tee,

siis langeb see pahatöö teie kaela, tuleb viimisel päeval, mil õpetajad eksivad, teile.

Pühapäeval pärast selle kirjutise kättesaamist otsis sinne pastor kirikus anonüümset kirjakirjutajat, et see õhtuks pastoraati kohale ilmuks saadule vastust võtma. Lootus kirjutajat paremaks õpetada nurjus aga sellega, et ta ei ilmunud välja. Kuna mitmed sisemised asjaolud rääkisid selle kasuks, et vahemalt üks koolmeister asjast teadis, esitati ja loeti kiri ette kuu aega hiljem koolmeistrite konverentsil.

Ükski neist ei tahtnud kirja koostajast midagi teada, siiski leidsid mõned, kes moonutatud käekirjast ja ka sisust kahtlustasid Kõduküla koolmeistrit Mart Reinhellerit, Palamuse herrnhuutlaste vabade vendade koorieestseisjat. Tema aga eitas seda väga otsustavalt, Jumalat tunnistajaks kutsudes. Kuna ta seepeale teatas end tulevat Pühale õhtusöömaajale, manitses sinne pastor teda ja palus teda Jeessuse nimel, et ta siiski mitte teadliku valega, eesmärgiga patust kindlaks jääda, samuti kõlbmatult ei tahaks Issanda ihu ja verd vastu võtta ning andis talle 14 päeva mõtlemisaega. 14 päeva pärast ilmus ta jälle, kinnitas pisarais, et ta tahab selle kohta vannet anda, et ta asjast midagi ei tea ning sai armulauale. Siiski teatas ta pastorile juba nädal aega hiljem pihisaladusena, pärast jutlust manitsussõnade üle "seepärast heidetakse valed kõrvale" – milles nimelt ka Jh 8,44 selgitati – et see "on teda jutluses kuradi lapseks nimetanud" ja et ta on kirjakirjutaja. Kas pidi nüüd sellele salajasele tunnistusele rohkem usku kinkima kui tema eelmistele, vastupidist kinnitavatele kenadele väidetele? Seetõttu vastas sinne pastor järgmisel abikonverentsil küsimusele, kas ta kedagi kirja koostajaist nimetada teab ning andis, kuna küsimus oli nimeliselt Mart Reinhelleri pihta suunatud, ainult kahemõttelise vastuse: mul pole rohkem midagi öelda, kui see, mida ma "kooliõpetajale" juba öelnud. Alles siis kui Reinhellerile teatati, et kuna paljud seadused räägivad tema vastu, antakse ta maakohtule üle (sest kirjutis sisaldab nii mõningat laimu nimepidi nimetatud pastorite vastu ja karme süüdistusi köster Nylanderi vastu) – tunnistas ta end kirja autoriks ning talle andestati kõik isiklikud teotused. Detsembrikonvendil tagandati ta siiski oma koolmeistriametist, kuna ta näitas oma põlgust luteri kiriku vastu nii avalikult päeva ajal, astus rängalt üle IV käsust ja oli rüvetanud altarisakramenti. Vahepeal usaldati see amet tema vanale isale, esialgu üheks aastaks.

G. Kõstri majapidamises ehitati sellel aastal talli juurde vankrikuur ja pastoraadi viljapuuaiaks üks külg varustati kihelkonna poolt pihtaiaga.

H. Äkilistest ja vägivaldsetest surmajuhtumitest pole sellel aastal, Jumal tänatud! midagi teatada, aga kihelkonda ründasid jälle, nagu 1845. a, dü-

senteeria ja sarlakid, mis eriti palju lapsi maha niitsid. Üksi düsenteeriasse ja koolera-taolisse haigusse suri 85 koguduseliiget; nii et surnute arv ületas sündinute oma 41 võrra (sündinud 160, surnud 201).

I. Tartu maakond kandis asendamatu kaotuse väga armastatud ja üldiselt austatud praost E. Assmuthi surma läbi. Laiusel aset leidnud uue praosti valimisel sai pastor Mickwitz Maarjast neli esimest ning pastor Hirsch Palamuselt kaks esimest ja neli teist häält. Kinnituse sai W. Mickwitz.

J. Talv oli püsimatu, enamasti pehme; tugevaimad külmad esinesid esimesel märtsinädalal (-17 kuni -22°), 4. mail oli veel -2° ja 9. skp. 0°. Siis aga võttis soe võimust: 14.-17. mail oli +20° ja 18. mail selle aasta esimene pikne; sellepeale järgnes pöud. Suviviljasaak oli suuremalt jaolt kesine; kartulihaigus näitas end jälle ning viljahinnad tõusid kuni 115 rbl. koorma rukki kohta ja 80 rbl. odra kohta. 7. novembrist alates tulid meile talvekülmad ja lumi, mardipäeval oli jõgi juba jääga kaetud ning kogu detsembrikuu oli märgitav vaid piirides -15° kuni -21°.

K. Kuremaa omanik E. von Oettingen pöördus välismaalt tagasi oma mõisa ja sai kirkueestseisjaks; Luua läks Nikolai von Oettingeni omandusse ja Imukvere ostis literaat Michelson.

Õnnistuse aasta 1854

[---]³²⁷ Kooliskäimine oli, väheste eranditega, hea. Sellele aitasid külaltki palju kaasa külakoolide vanemad, kellele maksti mõisate ja kogukondade poolt kihelkonna koolivalitsuse atestaadi alusel ja konvendi otsuse kohaselt hoolsa ametipidamise puhul lisatasu üks kuni kaks vakka vilja.

Siinse pastori poolt selle aasta aprillis korraldatud koolikatsumine andis järgmise tulemuse: 690 külakooliõpilasest luges (eksamineeriti vaid 10 - 17 aastaseid lapsi) hästi 456, keskmiselt 173, halvasti 61. Arusaamist loetust näitas 281.

Katekismust mõistis hästi 483, keskmiselt 140 ja halvasti 67. Noodi järgi õppis laulma 161. Anult ühes, Änkküla koolis, puudus neljahäälne laul, kuna koolmeistril polnud kuulmist. Piiblitugu oli enamasti "võrdlemisi hästi" õpitud. Kirjutama õppis 118 ja arvutama 63. Piiblikassa sissetulek oli piiblipühäl 34 rbl, millest 8 rbl. kasutati eestikeelse piiblitloo raamatu "Piibli luggud" odavamaks levitamiseks. [---]³²⁸

³²⁷ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

³²⁸ Piibliseltsi kassa aruanne.

Siinsete herrnhuutlaste tegemiste ja nende kurva sõgeduse jätkumine andis ikka jälle uut põhjust herrnhuutlaste-asja Jumala sõna juures vaagida, mis toimus nimelt konventidel külakoolmeistritega. Umbes 45 koguduse liiget said sel aastal taas vennastekogudusse vastu võetud.

Pastoraadis lasi kihelkond sellel suvel pörandad, seinad, ukсед ja aknad maalri poolt üle tõmmata ja pihtaia siinse puuviljaaia juurde püstitada.

Suvi oli väga kuiv ja soe. Ainult varakult külvatud suvivilja saak oli hea, hilisem külvis kuivas suurelt osalt.

Tartu linna elanike arv ulatus 6136 mees- ja 6680 naishingeni. Kokku 12 816, sealhulgas 2082 *kreeklast*.

Õnnistuse aasta 1855

Palamuse kihelkonnas elas sellel aastal isikuid

aadliseisusest: 3 meest, 9 naist

vaimulikust seisusest: sinne pastor perega 4 mees-, 4 naisisikut

kodanikuseisusest: 27 mees-, 19 naisisikut

talupojaseisusest: 1969 mees-, 2259 naisisikut

Kokku 2003 mees-, 2292 naisisikut = 4295.

Peale nende luterlaste elas kihelkonnas umbes 215 *kreeklast*. [---]³²⁹

Vaid kuus ei känud sellel aastal üldse armulaua: üks tülitsev abielupaar Kaareperest, üks varas oma naisega Luualt ja üks joodik Kudinast koos oma naisega.

Koguduse kirikliku ja kõlbelise elu kohta kehtib eelmisel aastal selle kohta öeldu. Suuremad vargused pandi toime mõne inimese poolt Imukvere ja Luua kandist. Imukveres võttis varaste kamba pealik, 1841. a Kursist sisse rännanud mees, endalt ise elu, teine, veel Laiuse kogudusse kuuluv, võeti ära nekrutiks. Luual tehti Raadivere inimeste poolt kaks võtit mõisaaida jaoks ning neli varast võeti kinni, kui nad olid sinna sisse tunginud, varjajatena olid kompromiteeritud paljud.

Türklaste ja nendega ühinenud lääne jõududega peetava sõja teine aasta äratas meie provintsis tõsisid kartusi, kuid inglise-prantsuse laevastik piirdus ebaõnnestunud kallaletungiga Sveaborgile, blokeeris sadamad ja põletas rannasõidukid. Sadamate blokeerimise tagajärjeks oli mõne elatuseks vajaliku tarbe märgatav kallinemine, nii et tünder soola tõusis hinna poolest juba viielt rublalt 18 rublale ja heeringat oli saada veel vaid ühe kaupmehe juures Tartus viie hõbekopika eest tükk. Seevastu oli maarahval palju tähtsaid võite

³²⁹ Andmed sündide, surmade jms kohta Vt tabel I

sõjahädadelt, ning nad teenisid endale palju raha sõitudega Peterburgi ja Riiga. Siiski soovivad ka need inimesed peatset rahu, kuna nad mitte ainult tihti haiguseidu koju kaasa ei too (mõned on juba peale oma tagasipöördumist Peterburist düsenteeriasse surnud) – vaid rändamine hakkab neid ka põlluharimisest võõrutama ja demoraliseerima.

Mis puutub herrnhuutlusse, siis pidi peale diakon Windekilde kuulutamist jälle 24 selle koguduse liiget Navas vastu võetama, aga kaks neist ei olnud end võtta lasknud. Seevastu võeti vastu kaks naist, kelle nimed ei seisa nimekirjas. Manitsuseks pastori juurde kutsutud, laskis enamik end kaua oodata ja neid tuli eriti Luua mõisa abiga selleks mõjutatada.

Kiriku juures võeti sellel aastal ette tähtsaid parandusi. Toetati ukсед, mis juba kahe tolli võrra alla olid vajunud, alumine, laudadega üle löödud osa löödi uuesti laudadega üle. Pingid, kooriosa lagi ja kiriku katus parandati. Selle töö eest maksid mõisnikud ehitusmeistrile 125 rbl. Pastoraadi maade mõõtmiseks ja märgistamiseks ning uue pastoraadi kaardi jaoks maksti seevastu maa mõõtjale 35 rbl 80 kop. hõbedas kirikukassast. Sellele kaardile on ka uus köstri heinamaa võetud, mille Kuremaa mõis heinamaa asemel Sandilaanes köstrile loovutas.

Õpetamisel külakoolides oli edu ja rõõmustavad edusammud ka kõikides teistes koolides kuni kahe kõige väiksemani Roniveres ja Järveperes, mida veel talumajades peetakse. Kuigi ka Kõdukülas ehitati sellel aastal uus koolimaja, hoolitses kirikueestseisja Ed. von Oettingen Kuremaalt selle eest, et uus koolimaja Roniveres samuti talveks valmis saaks ning koolilapsed ja koolmeister sisse kolida võiksid. Ka Navas remonditi koolimaja. [---]³³⁰

Viljasaak tuli sellel aastal väga nõrk, kuna eriti suvivili oli põua tõttu väga ära kuivanud. Juuni esimestest päevadest saadik ei tulnud 11 nädalat järjest üldse vihma.

Õnnistuse aasta 1856

[---]³³¹ Tavatult palju, nimelt viis isikut astusid abiellu *kreeklasega*.

Vaid üks naine Imukverest, kelle vargast mees oli nekrutiks võetud, ei käinud sel aastal armulaul.

Sellel aastal lasid end jälle 17 koguduse liiget Nava palvemajas vennastekogudusse võtta.

³³⁰ Piibliseltsi kassa aruanne.

³³¹ Andmed sundide, surmade jms kohta. Vt tabel 1.

Piibliselt [---]³³² levitas 8 Piiblit, 52 Uut Testamenti ja 45 eesti-keelset piibliugu. Ühe eelmisel aastal peetud sinodi otsuse põhjal ergutati meie provintsi maakogudustes rohkem huvi paganamisjoni vastu misjoniuudiste sagedase teatamisega ja võidi siit ka juba 15 hõberubla aastakingitusena Dresdeni misjonidireksioonile saata. [---]³³³

Pärast väga sagedasi sulailmu saabus jaanuarikuu lõpus ja eriti veebruaris tugev külm. Suvi oli märg ja külm. Põllud kandsid palju vilja, mis aga niiskuses ikaldus ja varase sügiskülma tõttu suurelt osalt küpseks ei saanud.

Mis puudutab selle kihelkonna mõisaid, siis peab veel esile tooma, et Imukvere pärast kuulutati välja oksjon ning et Kuremaa kannatas suurt kahju tugeva rahehoo läbi. Terad olid lähimõõdus poolteist tolli, purustasid umbes 200 aknaruutu ja hävitasid pea kogu rukkisaagi.

Praoste puudutades peab veel vaid märkima, et pastor Akermannile järgnes Äksis pastor Theol, ning millel oli tähtsus kogu provintsi jaoks, ülemkonsistoriaalnõunik dr. Walter, senine ülempastor Volmaris, valiti 1855. a Livi-maa kindralsuperintendendiks, augustis 1856. a presideeris ta sellena neljandat korda provintsiaalsinodil.

Õnnistuse aasta 1857

A. Pärast seda kui maikonvendil 1856. a otsustati meie kiriku oreli ehitus ja orelimeister Schwalbenbergile anti lepinguga üle 800 hõberubla, toodi materjalid orelikooriruumiks talveks kohale ja lõpetati selle ehitus septembris 1857. a. Lepinguga kohustatud härra Schwalbenberg aga, kes pidi oreli selle aasta sügisel üles seadma, polnud detsembrikonvendi ajaks veel midagi teinud, vaid ainult lauad Veneverest kohale toonud. Seetõttu otsustas konvent lepingu üles ütelda ja osta orel Stuttgartist. Kirik valgendati ka seespoolt ning varustati uute aknahingede ja -raamidega.

B. Mis puutub koguduse kiriklikku ellu, siis ei olnud kirikuskäimine muutunud; armulaualisi oli üles tähendatud eesti kogudusest 5340 ja saksa omast 51, kokku 5391.

C. Kõlbeline elu jätab veel palju enamat soovida ja küllap pidid hinge-hooldaja ning kõik usklikud koguduseliikmed palju truudust ja agarust näitama eestpalves: 1) 175 lapsest, kes sündisid, polnud sellel aastal küll rohkem kui kolm väljaspool abielu sündinud, aga nendest oli üks verepatus sigitatud (ühe

³³² Piibliselti kassa aruanne

³³³ Maailmasündmuste ülevaade

Kuremaa kandis surnud peremehe kolmas naine oli elanud koos selle pojaga esimesest abielust).³³⁴

2) 31 abielu sõlmiti luterlaste poolt ja neli isikut astusid jälle *kreeklastega* abielu, kuigi neid tõsiselt manitseti ja neile püüti selgeks teha, et nende lapsed peavad kõik maa seaduste järgi *kreeklasteks* saama.

3) Viinajoomine näib eriti Roelas ja Kassinurmes kasvavat ning üks noor Kaarepere sulane suri talgutel Kassinurmes ülemäärasest viinatarbimisest.

4) Ka mõnda varast pidi manitsema, nagu näiteks üht Kuremaa sulast, kes õhtuse jumalateenistuse ajal jõuluõhtul kirikurahva hobustelt rihmasid varastas.

D. Kooliasjades oli Jumala abiga hea edenemine.

E. Sedasama Piibli levitamisel.

F. Vennastekogudusse sel aastal vastuvõttu ei olnud.

G. Kihelkonna mõisates ei toimunud edasi ühtegi muudatust, kuna Imukveret valitseti krediidisüsteemiga. Kuremaal ja Luual algas talude päriseksostmine.³³⁵

26. juunil oli koos piksega nii tugev torm, et selle järel pidi pastoraadi viljapuuaiaist ära viima viis vankritäit puutüvesid ja oksid.

Tervislik olukord oli hea. [---]³³⁶ Saak oli võrdlemisi rohke, aga teraviljakaubandus jäi seisma.

Õnnistuse aasta 1858

[---]³³⁷ Kaksikuid sündis kuus paari, kaks paari neist tulid ilmale surnutena. Nendest ühe kaksikupaari isal oli ka juba oma esimeselt ja teiselt naiselt, nagu nüüd kolmandalt kaksikud, kes aga elasid ainult lühikest aega. Surnult sündis kuus poissi ja kuus tüdrukut. Ühel Kassinurme perenaisel oli nüüd juba kuues surnult sündinud laps.

³³⁴ Kõdukülas sündis 1857 aasta 10 oktoobri keskpäeval poisslaps, kes ristiti 3. novembril ja sai nimeks Mart. Emanal on märgitud Pärteli lesk Mai ja isana Pärteli poeg esimesest abielust Jaan. (EAA 1261-1-82 L 11p)

³³⁵ Talude päriseksostmine algas Palamuse kihelkonnas 1852. aastal, kui Luua mõisalt osteti 4 talu (Sepa, Pärnu, Preediküla ja Annuka). Suurem päriseksostmine algas 1864. a, kui Kuremaa mõis ja pärast seda ka Luua mõis hakkasid suuremal arvul talusid müüma ja mõne aasta jooksul need ära müüsidki. Teised selle kihelkonna mõisad alustasid 1870. aastatel ja üldiselt oli suurem osa juba 1880 aastate keskpaigaks ostetud. (Tartumaa. Lk 347).

³³⁶ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³³⁷ Andmed sündide ja elanike arvu kohta. Vt tabel 1.

Surnult sündis kuus poissi ja kuus tüdrukut. Ühel Kassinurme perenaisel oli nüüd juba kuues surnult sündinud laps.

[---]³³⁹ Üks tütarlaps abiellus *kreeklasega*.

Armulaualisi märgiti 5969, seega 578 võrra enam, kui 1857. aastal.

[---]³⁴⁰ Annetus luterlikule misjonile Leipzigi ulatus sellel aastal 17 hõberublani.

Herrnhuutlikku vennastekogudusse ei olnud ka sellel aastal vastu võttu ja ühingu vanemate konverents peab liisu ja tehtud otsused meie vaimulike jaoks üle andma. Jumal andku, et see teostamisele tuleks ja mitte sarnast sellele kohale ei seataks!³⁴¹

Kui Stuttgartist meie kiriku jaoks tellitud orel, (kui kõik selle registrid ühendatud olid.) oma tooniga kirikut täitis, lasi niiskuse selle metallkesta peatset roostetamist ja instrumendi kasutamiskõlbmatuks muutumist karta ja peale mõnenädalast prooviks siin seismist viidi orel Tartusse. Seal sai seda kasutada õpetajate seminari või gümnaasiumi jaoks. Palamuse on aga jälle ilma oreli ta.

Pastoraadis ehitati uus elumaja ja küün, mis oli läti tüüpi õlgkatusega. Elumajast niiskuse väljaajamiseks katsetati drenaaži, millel siiski aasta lõpuni edu polnud.

Selle aasta jaanuaris pani härra kihelkonnakohtunik F. von Liphart maha oma ameti siinse kihelkonna kirikueestseisjana ja pastoril oli rõõm, et tema asemele valiti maakohu assessor N. von Oettingen Luualt.

Talude päriksostmine edenes Kuremaa ja Luua kandis ja algas 1859. a ka Kudina kandis.

Talivilja saak oli nii kvaliteeti kui kvantiteeti arvestades hea, aga suviljal oli seevastu väga väike saak, kuna kogu suve jooksul sademeid ei tulnud. Pastoraadis näiteks andis kaer vaid poolteist seemet.

Baromeeter seisis augustis 28" 3"-0" peal, ainult ühe nädala 24" 9"-10" peal.

³³⁹ Andmed surmade ja abiellude kohta. Vt tabel 1.

³⁴⁰ Püübliseltsi kassa aruanne.

³⁴¹ 1857. aastal võeti Herrnhuti sinodil vastu otsused, mis puudutasid palvemajade sisetegevust: 1 tuleb lõpetada liisu tarvitamine vennaste seltsides, 2 lihtsustada tegevust nii, et alles jääb ainult töötaja, 3. ära jätta pidulikkus uute liikmete vastuvõtmisel; 4 lõpetada kinniste koosolekute pidamine, jätkata ainult avalike koosolekute pidamist; 5 hoida head vahekorda kohaliku pastoriga, keda tuleb informeerida kõigest, mis palvemajas toimub, 6. uute liikmete vastuvõtmisel nõutada pastori nõusolek (**K. Veem**. Eesti vaba rahvakirik Lk 70)

Termomeeter näitas esimesel nädalal keskpäeviti 20-21°, teisel 18-21°, kolmandal 15-21°, neljandal 16-17°, esimestel septembripäevadel 17°, viimastel 9-13°, oktoobri alguses 4-10°. 25. oktoobrist saime me saanitee -2° juures ja 19. novembrini oli -6 kuni -12°. Sellejärel vaheldusid kogu talv läbi suladused ja vähesed külmad. Harva langes termomeeter -10°-le.

See oli – Issand Jumal olgu kiidetud ja tänatud – rahuaasta, aga mõnes Eestimaa paigas toimus uue talurahvaseaduse väljakuulutamise puhul, mis oli halvasti eesti keelde tõlgitud, arusaamatusest mõne selle paragrahvi vastu, talurahva ülestõus, mille pidi sõjaväevõimuga maha suruma.³⁴²

Komeet (Donatuse) oli nähtav, tema saba veel pikem ja laiem kui komeedil 1811.³⁴³

Foto 11. Nikolai von Oettingen

Õnnistuse aasta 1859

Sagedaste sulailmadega kadus seni valitsev veepuudus. Peale ühte kuni kahte vähest külmapäeva ja tugevat lumesadu tuli ikka jälle tugeva edela-tuulega sula. 15. veebruaril läks lõpuks jälle külmaks. 18. skp. oli 17° külma (nii madalale polnud termomeeter sellel talvel veel langenud). Rukkikasvu

³⁴² Ajalookirjanduses on see ülestõus tuntud Mahtra sõja nime all.

³⁴³ 1811. aastal ilmunud komeedi pea suurus oli 1 miljon km, saba pikkus 176 miljonit km. Sellel komeedil nime ei olnud. Donatuse komeet ilmus esimest korda 1858. aastal, tema ilmunisperiood on 1950 aastat. Komeedi omapäraks oli see, et tal oli mitu saba (P. Popov jt. Astronoomia. Lk 252, 258, 468). Järgmine kord peaks Donatuse komeet ilmuma 3808. aastal

kahjustasid sagedased sulad kõvasti; sellegipoolest oli selle aasta saak üldiselt hea.

Koguduse hingedearv ulatus aasta lõpuks 4621-ni – 2173 mees- ja 2448 naisisikut.

[---]³⁴⁴ Jumal tänatud! ette tuli vaid ühe tütarlapse segaabieliu *kreek-lasega*.

Üks kaheaastane laps Kudina juurest oli tulles kukkunud ja suri põletushaavadesse; neli last muljuti surnuks nende emade poolt; peale nende hoidis halastaja Issand õnnetusjuhtumitest, nii et Ta kogudust armust suure kuriteo eest hoidis.

Kaarepere mõis läks pandihoidja härra Gerstfeldi käest sillakohtunik parun von Engelhardtile üle 105 000 rbl. eest. Selle aasta novembris ostis härra N. von Klot Imukvere mõisa oksjonil 50 500 hõberubla eest, väga kõrge hind selle mõisa kohta. Pälvigu üha enam tänu Issand, meie Jumal, et Ta mõisa tuntud õiglase ja heatahtliku omaniku kätte üle minna lasi.

Õnnistuse aasta 1860

[---]³⁴⁵

Kirikuraamatu järgi oli 31. detsembril kihelkonnas siia kogudusse kuuluvaid leeritatuid 1272 meest, 1572 naist; leeritamata 875 meest, 880 naist; kokku 2172 meest, 2452 naist. Üleüldse 4599 hinge.

Ühel Kaarepere naisel olid kolmikud – kaks elusat tütar ja üks surnud poeg, aga ka tütreid surid mõne päeva pärast.

Surnute hulgas oli üks Kuremaa vabadik, kes sai 80 3/4 aastat vanaks ja üks Kudina naine, kes oli elanud 84 aastat.

Erinevate õnnetusjuhtumite tõttu surid

- 1) üks Kassinurme 40 aastat vana püttsepp, kelle löi maha hobune;
- 2) üks Roela vabadik, kelle puudumist märgati juba 10. novembril möödunud aastal, leiti 3. aprillil Levala juures jões uppununa;
- 3) üks Imukvere püttsepp, 59 aastat vana, jäi viinanõu alla, mille ta kinni köitma pidi ja suri selle juures saadud vigastuse tagajärjel;
- 4) üks 11-aastane poiss oli Kuremaa mõisas heinakoorma alla jäänud ning ta leiti alles järgmisel päeval selle kõrval surnult;

³⁴⁴ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

³⁴⁵ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

5) Kuremaa vabadik Juhan Vassil, 50 aastat vana, suri Palamuse kandis ülemäärasest viinakogusest. Issand hoia kõiki äkilisest, eriti aga veel sellisest patukahetsusest surmast!

[---]³⁴⁶ Jälle oli ka kolm segaabieli *kreeka* vaimuliku poolt sisseõnnistatud.

[---]³⁴⁷ Kihelkonna vaeste jaoks andis kogudus sellel aastal juurde väljaspool viktuaaliid³⁴⁸ u. 50 rbl. hõbedas ning orelikassasse u. 40 rbl.; kuna orel, mille orelihitaja Kessler Tartust Palamuse kiriku jaoks ehitada on võtnud, pannakse sügisel 1861. a püsti ja peab maksma 1050 rbl., kiriku kapitalist aga ei piisa, et seda maksta.

Koguduse ohvrimeelsus on, nagu nendest arvudest näha, rõõmustaval kombel kasvanud. Selle eest ei kuulu aga ainult Issandale kiitus, et meelsust mõjutanud on, vaid ka heale saagile, mis võimaldas koguduse liikmetel vabatahtlikke annetusi rohkem kui 140 rbl. eest nimetatud headeks otstarveteks tuua.

Kiriklikest ehitistest on aastast 1859 veel tagantjärgi mainida, et kihelkond lasi ehitada pastoraati kivist sauna magamistoale kõrvale ja uue trepi elumaja juurde ning köstrile uue aida. 1860. a kaeti kabel uue katuse ja uue põrandaga ning pastoraadi juurde ehitati uus kivist ait.

Ehitamise ja kiriku eestseisja, Luua ja Visusti omanik Nikolai von Oettingen, kelle sõbralikule kaasabile kirik eelkõige juba mainitud ilusate ja otstarbekate ehitiste eest tänu võlgneb, pani kahjuks! oma ameti selle kihelkonna kirikueestseisjana maha, kuna maapäev valis ta Tartu maakohtunikuks, ning tema kohale astus sillakohtunik parun Engelhardt, Kaarepere omanik.

Sellel aastal oli meie maarahvas jälle suures ärevuses, väljarändamis-soov haaras teda nagu palavik, Samaarasse saadeti välja maakuulajad välja rännata soovijate kulul.³⁴⁹ Alatskivist levis "epideemia" siin esiteks Roela kanti

³⁴⁶ Andmed lecritatute, armulaualiste jms kohta. Vt tabel 1

³⁴⁷ Pübliseltsi kassa aruanne.

³⁴⁸ Raha elutarvete ja toidu jaoks

³⁴⁹ Palamusel sai laiemalt tuntuks Kuremaa valla Anso talu raharentnik Gustav Ottoson, kes kavatses reisida Samaarasse ja Saraatovi maad kuulama. Juba juuni lõpul oli ta Kaareperes ules kirjutanud 11 soovijat, võttes igauhelt pool rubla reisikuludeks. Sillakohtunik parun Engelhardt, kes oli just saanud Kaarepere mõisa omanikuks, lasi ta "valla mässama paneku" eest vahistada ning raha ära võtta. Peagi mees siiski vabastati ja nüüd peeti hoolikalt seadusest kinni – muretseti mõisavalitsuselt luba, et välja rännata soovijad võivad G Ottosoni oma saadikuks valida. Soovijaid oli 86 meest, kes maksid ka raha reisikuludeks ja

ja sealt edasi. Kaareperes, nagu Roelaski ütles mardipäevaks koha üles enamik peremehi. Kui aga kubermanguvalitsusest avaldati korraldus, et loa väljarandamiseks võivad saada vaid need eestlased, kes on tõestanud, et neil on reisiks ja ümberasumiseks vajalikud rahalised vahendid olemas (200-1000 rbl., olenevalt perekonna suurusest), paistis rahvas väljarännuideest loobuvat, vähemalt ei räägitud sellest enam edasi, ning teatati end jälle armulauale nende poolt, kes toreduses arvatava maise õnnelikkuse järele olid unustanud armuvahendeid tarvitada, et küündida taevase kutse Kristuses püstitatud eesmärgini. [---]³⁵⁰

Õnnistuse aasta 1861

Ebatavaliselt külm talv algas juba mardipäeva paiku. Kolmel esimesel jaanuarinädalal pidas külma 16° ja 26° vahel. 23. jaanuarist aga valitsesid sula ja vihm. Jääminek saabus varem kui harilikult. Siiski oli kihelkonnas hoolimata lume suurest hulgast veepuuduse oht, kuna vesi voolas vähehaaval ära. Märtsis oli peaaegu katkematu päikesepaiste ja päeval +2° kuni +7°, öösi 0° kuni +2°.

Suure tähtsusega Venemaa jaoks oli vene talurahva vabakslaskmine, mida enam kui 23 000 000 meie kõikarmulise keisri Aleksander II troonileastumispäeval 19. veebruaril suure juubeli puhul keiserliku manifesti ettelugemisel teada said. Ekstsesse meie teada sellel päeval ette ei tulnud. Issand Jumal, hoia meie juba niigi rahutut maarahvast, et vabakslaskmine ja selle tagajärjed teda ettenägematutele sammudele ei viiks!

[---]³⁵¹ Kirikukülastus oli rõõmustav ja armulaua käis kogudus usinalt, nagu näitab armulaualiste arv, mis ületab kõik eelnevad aastad; aga üks vabadikunaine ei käinud armulaua juba kolmandat aastat ja kaks leske Kaareperest, üks abielupaar Luualt ning kaks Kassinurmest olid 1861. aastast armulauast eemale hoidnud. Ah, et need, kes tulid, ainult tõelise nälja ja januga kohtumõistmisesse Kristuses tulnud oleks! Aga paljud tülid, mida kohalik pastor lepitama pidi, samuti vargused, eriti Imukveres ja ühe Kassinurme sulase patud VI ja teiste käskude vastu räägivad vastupidise poolt.

Kooliasjadel oli hea edenemine, aga sellest peale, kui külad lõhutud ja talud päriks ostetud, pole kooliskäimine siiski enam nii reeglipärane, kui see

Ottoson võis teele asuda (A. Vassar. Uut maad otsimas. Lk 73. Vt ka J. Köpp. Usutunnistuslised liikumised).

³⁵⁰ Maailmasündmuste ülevaade.

³⁵¹ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1

varem oli ja on võimatu külakoolilapsi juba 15. oktoobril kooli tuua, kuna neist suuremal osal on siis veel taluteenistust teha. [---]³⁵²

Õnnistuse aasta 1862

[---]³⁵³ Kuigi sellel aastal on vähesed surnud, on siiski surm, see hirmude kuningas, palju valu ja kurbust põhjustanud. Üks kolmeaastane laps uppus Rahivere veskipaisus, üks kaheaastane lombis Änkküla juures; ühe 8-aastase Kassinurme poisi löi hobune surnuks; kaks üheksanädalast last muljuti nende emade poolt surnuks, üks Roela perenaine poos ennast ise üles, kui teda tabas meelenõrkus; üks 64-aastane Kaarepere mees leidis oma surma puulangetamisel mõisa metsas, kui ta jäi langeva puu alla; kolm ema surid nurgavoodis. Vaimuliku maja, aga ka terve kogudus kandis veel ühe eriti suure kaotuse pastoriproua Ida Hirschi, sünd. Assmuth (sünd 13 aprillil 1822. a, kojuläinud 9. detsembril 1862. a) lahkumisega. Noorusvärskuses ja -jõus oli ta eeskujuliku ja reipa majaprouana oma suurt majapidamist 21 aastat juhatanud, käitunud kui hoolitsev ema ja truu abikaasa, paljusid sadasid haigeid hea nõu ja ravimitega aidanud. Teda nuteti seetõttu paljude poolt taga, eriti aga tema mehe poolt, kelle juurde ta rohkem kui poole elust oli kuulunud, kelle rõõm ta oli olnud, ning vanimate poolt üheksast mahajäänud lapsest (noorim poeg sai alles kaks päeva peale ema surma aasta vanaks). Issandale olgu tänu, kes on teda hoidnud täis patukahetsust usus kuni lõpuni! "Ja õndsad on surnud, kes Issandas surevad, sest nemad puhkavad oma tööst ja nende tegemised tulevad neile järele." Issand, kinnita meie nõrka usku, et me maailma meis ja meie ümber ära võidaks ja siis tule, oh tule Issand Jeesus! et me Sinu labi, Sa meie elude elu ja meie surmade surm, ka viimast vaenlast, surma, võidaksid!

[---]³⁵⁴ Viis koguduseliiget aga sõlmisid kahjuks abielu *kreeklastega*. Misjoni-, nagu ka Piibli- ja kooliasjadel oli oma püsiv edenemine.

[---]³⁵⁵

Kulm saabus sellel sügisel nii vara, et nisu, osaliselt ka suvivilu külmus, siiski oli saak üldiselt hea, kuna aga Soomes puhkes näljahäda.

Novembri lõpus oli enamikel päevadel umbes 20° külma, siis aga saabus pehme ilm ja pärast iga lumesadu alati jälle sulailm

³⁵² Maailmasundmuste ülevaade.

³⁵³ Andmed sündide, surmade jms kohta. Vt tabel 1

³⁵⁴ Andmed leeritavate jms kohta. Vt tabel 1.

³⁵⁵ Maailmasundmuste ülevaade.

Õnnistuse aasta 1863

Jaauari- ja veebruarikuu läbi oli pehme ilm, enamasti sula, tugeva tuulega lõunast ja läänest, mis muutus tihti tormiks. Pärast pehmet talve järgnes ka vaid pisut soojem suvi. Talinisu oli siin peaaegu kõik ikaldunud. Rukksisaak tuli võrdlemisi hea, suviviljasaak, kuna tavaliselt oli sadu, tuli päris rikkalik ning saadi hästi külvata, kuna talv algas võrdlemisi hilja. Oktoobri lõpust kuni aasta lõpuni vaheldusid mõõdukad külmad sulaga. Vaid kaks korda langes termomeeter mõneks tunniks alla -10° .

Tervislik olukord oli sellel aastal õige rõõmustav, nii et vaid 14 haigele ja kuuele vanainimesele anti kodus armulauda

[---]³⁵⁶ Sündinute hulgas oli Jumal tänatud! vaid kolm vallaslast.

Surnute hulgas oli üks noor ema, kes suri nurgavoodis, üks laps, kes oli ema poolt surnuks muljutud, üks 36-aastane Laiuselt sisserännanud naine, kes oli end üles poonud ning ühe lese ainus poeg, kes leiti surnult metsast. Kahjuks meenutab see viimatinimetatud surmajuhtum isemeelseid ja sõnakuulmatuid lapsi ähvardavaid karistusi, kuna ta oli üks selline. Lapsi vanuses alla ühe aasta suri 47 ja üle 60 aasta vanuseid 15 (neist kaks üle 80 aasta, üks mees ja üks naine).

[---]³⁵⁷ Laulatati muuhulgas kaks saksa pruutpaari, ning Jumalale tänu! ette tuli vaid üks segaabieliu.

Ülalöeldust ilmneb juba, et see aasta oli paljus suhtes rikkalikult õnnistatud armuaasta. Juurde lisandub, et Issand Jumal äratas nälga oma sõnade järele ning kirik oli kõigil jumalateenistuse päevadel õige täidetud ja tihti polnud koguduse jaoks piisavalt ruumi; et manitsemissi tehtud pahanduste pärast oli vähe märgata; et kooliasjades oli hea edenemine;³⁵⁸ et kogudus annetas luterliku misjoni heaks 22, toetuskassale 32, piiblikassale 27.89 ja kihelkonna vaeste jaoks u. 50 rbl. Abipiibliselts levis 14 Piiblit ja 56 Uut Testamenti. Orel varustati katusega kaitseks allavariseva tolmu ja krohvi eest ja pastoraadi elumajale püstitati, peale teiste väikeste paranduste, uus katusevil. Kirikueestseisjad olid rüütelkonna laekur E. von Oettingen ja von Klot Imuk-verest.

³⁵⁶ Andmed sündide ja surmade kohta Vt tabel 1

³⁵⁷ Andmed leeritatute, abiellude jms kohta. Vt tabel 1

³⁵⁸ Palamuse kihelkonnas oli 1863 a 11 kooli – Ankkula, Kõdukula, Ronivere, Arukula, Patjala, Mõisamaa, Eerikvere, Kudina, Roela, Kassnurme ja Varbevere (L. Andresen. Eesti rahvakooli minevikust. Lk 42).

[---]³⁵⁹ Lähemalt puudutas meid Poola ülestõus, mille tõttu toimus jaanuaris nekrutivõtmine.

Septembri alguses avas Tema Majesteet Keiser Soome suurvürstina selle maa nelja seisuse esindajate Maapäeva Helsingis. Issand Jumal, kaitse meie armsat keiser Aleksandrit, vabastajat ning saada meile tema läbi ka veel usuvabadus, mille järgi me igatseme!

Õnnistuse aasta 1864

[---]³⁶⁰ Äkiliste surmajuhtumite tõttu peeti sellel aastal rohkem kordi Issanda äratus- ja manitsuskönesid kogudusele. Juba uusaasta päeval oli üks Kaarepere peremees kirikust tagasi koju pöördunud, aga kodus paiskunud aia otsa ja seal surmava haava saanud. Üks Kassinurme peremees leiti ajurabandusse surnult oma reelt. Imukveres lõi masinaratas ühe lapse maha; Navas uppus üks laps tiiki ja üks teine Patjalas saviauku. Ühe Kuremaa lapse muljus ema magamisel surnuks. Üks Luua sulane leidis oma surma tema peale kukkunud heinakoorma all ja üks Kuremaa oma linakoorma all Palamuse veskipaisus.

[---]³⁶¹ Pärast seda kui 118 hinge kihelkonnast koguduse tunnistusega lahkunud olid, kuulusid 31. detsembril Palamuse kogudusse 4869 hinge: 2291 mees-, 2578 naisisikut.

Kirikuskäimine oli hea. Mis puutub kõlbelisse ellu, siis ei tulnud peale juba mainitud pattude VI käsu vastu muid kuritegusid ette. Annetused misjoni jaoks ja toetuskassasse olid jälle pisut kasvanud. Kiriklikest ehitistest on märkida, et tellistest käärkamber ehitati põrandast peale uuesti üles ja jäeti vana sindlikatus. Köstrile ehitati uus tall.

Kirikuringkonnas määrati ametisse kaks uut vaimuliku. Voss³⁶² sai Carlblomi järeltulijaks Kodaveres ja Spraenger³⁶³ suunati teisel advendil kindralsuperintendendi kohust täitva praost Carlblomi poolt Tarvastust Laiusele, praost Mickwitzi ja pastor Hirschi assisteerimise all.

³⁵⁹ Maailmasündmuste ülevaade.

³⁶⁰ Andmed sündide ja surmade kohta Vt tabel 1

³⁶¹ Andmed leeritute, abielude jms. kohta. Vt tabel 1.

³⁶² Immanuel Alexander Voss (1832-99) Õppis Tartus teoloogiat 1851-55 1858/59 õppis Erlangenis. 1861-64 oli abiõpetaja Tartu Maarja kirikus, 1864-99 Kodavere-Alatskivi pastor. Ka siin peab etteruttavalt mainima, et 1891 a oli ta 4 kuud ametikeelu all rekonvertitudelute luterlike kirikutalituste korraldamise tõttu

³⁶³ Johann Aleksander Spraenger oli Laiuse aseõpetaja 1863-64 ja õpetaja 1864-77.

Kreeka asjades oli sellel aastal palju rahutust. Laekusid paljud palvekirjad: paljud 1845. ja 1846. a ärapöördunud soovisid oma evangeelset usku jälle tagasi. Krahv Bobrinski saadeti keisri poolt inimesi kohapeal üle kuulama ja ta andis soodsalt aru.³⁶⁴ Seepeale külastas provintsi peapiiskop Platon. Ka tema ees tegi mõni pöördunu pealepandud usutunnistuse üle nalja. Kui siis aga paljud eestlased ja lätlased soovisid oma sotsiaalse olukorra parandamist, sai peagi kogu liikumine märgistatud sotsiaalpoliitilisena ja lootus südametunnistuse vabaksandmisele ei täitunud. Piiskop Walter nägi end sunnitud olevat peale Maapäeva jutlust tagasi astuma. Peagi pidi ka kindralkuberner Lieven tagasi astuma ja krahv Šuvalov asus tema kohale.

[---]³⁶⁵ Septembrikuu tähtis sündmus oli veel suurvürst troonipärija Nikolai kihlumine printsess Dagmariga, Taani kuninga Kristian IX tütreaga.

Õnnistuse aasta 1865

Järgnevalt püsivad pikaajalised külmad – 19.-30. jaanuarini vahetpidamata -16° kuni -26°, nii ka 5.-15. märtsini -10°-20° – palju haigusi, nimelt sagedasti kopsupõletik ja soetõbi. Palju lapsi suri esimestel kuudel leetritesse ja viimastel sarlakitesse. Suvi oli jahe ja tõi palju vihma, nii et põllu- ja aedviljad ei valminud. 25. septembril tuli esimene lumi ja järgneval mitmel päeval 6°-10° külma. Siis aga kuni jaanuari lõpuni 1866. a peale mõnda päeva kerget külma alati jälle sula, sellest taliteede puudumine.

[---]³⁶⁶ Kogudusel polnud juurdekasvu vastsündinud lastest. [---]³⁶⁷ Sealhulgas on aga ka paljud segaabielludest pärinevad lapsed, kelle vanemad neile olid lasknud luterliku hädaristimise anda. Siiski kasvas rahutus *uuskreeklaste* hulgas üha tugevamaks. Krahv Bobrinski inspeksioonireis oli tõstnud nende lootust, et nad neile võõrast ja seeläbi mitte siduvast *kreeka* kirikust jälle lahkuda võiksid. Peapiiskop Platoni visitatsioonireisi tulemusel suurenes rahutus veelgi. *Uuskreeklaste* palved pastoritele nad luteri kirikusse või siiski ajuti-

³⁶⁴ Keiser Aleksander II saatis 1864 aasta kevadel krahv Vladimir Bobrinski olukorda uurima, et selgusele jõuda tagasipöördumispüüete põhjuste ja ulatuse kohta. Oma 10-päevasel uurimismatkal reisis Bobrinski läbi mõned kohad Viljandi- ja Pärnumaal. See ringreis, mille tulemuseks oli üsna arvustav ja pessimistlik aruanne vene-õigeusu olukorra kohta Liivimaal, osutus kohalikule luteriusu kinkule ja mõisnikele suureks poliitiliseks võiduks (H. Kruus. Eesti ajaloo. Lk 12) Sellest ka kroonika lause "...ta andis soodsalt aru"

³⁶⁵ Maailmasundmuste ülevaade.

³⁶⁶ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³⁶⁷ Andmed rahvaarvu muutuse kohta kihelkonnas.

selt armulauale võtta muutusid üha tungivamateks, nii et Maurach Põltsamaalt³⁶⁸ lõpuks esimesena ja Mickwitz Pilstverest³⁶⁹ järgmisena tundsid end kohustatud olema seda tegema. Mis sellest kohapealsest katsetusest edasi saab, selle kohta oodatakse veel sandarmeeria polkovniku Andrejanovi otsust. Siin olid siiani ainult sega- või *kreeklaste* abielust lapsed, kes saanud hädaristimise, altari juures leeritatud ja mõned noored inimesed leeriõpetust kuulama lastud. Issand Jumal, kuula meie palvet ja saada meile südametunnistuse vabadus!

Venemaa leinas Nizzas surnud troonipärijat, suurvürst Nikolai Aleksandrovitši. Jumala vaim ja õnnistus laskugu nüüd troonipärijaks nimetatud tema nooremale vennale Aleksander Aleksandrovitšile!³⁷⁰

[---]³⁷¹

Õnnistuse aasta 1866

Elmise aasta lõpuks oli enam kui 50 selle kihelkonna *uuskreeklaste* siinse jutlustaja poole pöördunud palvega, et nad jälle luteri kirikusse võetaks või vabastataks *kreeka* kiriku kütetest, kuna nad sattusid sinna vastu oma tahtet oma vanemate süül. Kuna kindralsuperintendent dr. Christiani hoiatas tõsiselt vastuvõtmise eest, mis meie kirikule ainult õnnetust võiks tuua, manitseti neid inimesi valvele ja palvele, Jumala sõna püüdlikule kasutamisele ja kannatlikkusele. See aga pani konfessionaalse surve tugevasti siinse pastori südamele, nagu kõikide pastorite südamele, kelle kihelkonnast rohkem või vähem kõvasti ja tungivalt vaeste *uuskreeklaste* hädakarje kostus. 20. jaanuaril Tartus peetud Võru ringkonna sinodiks ilmus kohale 43 pastorit ja dotsenti kahe teoloogiakandidaadi kõrval, et omavahel selle üle arutada, mida peaks tegema

[---]³⁷² Praost Willigerode ettekanne käsitles õiguslikku seisukohta ja arendas meie provintsidele antud õigusi ja privileege ning pani hääletusele lõpetuseks järgmise ettepaneku konsistooriumile.

³⁶⁸ Carl Peter Ludwig Maurach 1824-1900). 1853-91 Põltsamaa õpetaja. 1866/67 pandi ametikeelu alla 12 kuuks allpool kirjeldatud rekonvertitide probleemi tõttu.

³⁶⁹ Eugenius I von Mickwitz (1806-77). 1835-77 Pilstvere õpetaja 1866/67 pandi 6 kuuks ametikeelu alla sama probleemi tõttu. Tema ja C Maurachi probleemi vt lähemalt lisa 1.

³⁷⁰ Tulevane Aleksander III.

³⁷¹ Maailmasundmuste ülevaade.

³⁷² Järgneb üksikasjalik konverentsi protokoll. Kuna sel pole kihelkonna ajaloo- ga otsest seost, on siinkohal ära toodud ainult mõned momendid

1) Viimased sündmused, nimelt Plistveres ja Põltsamaal, on ümberlükkamatult näidanud, et me asume läbinisti keerulises olukorras, millest me ühel või teisel viisil välja peame tulema.

2) Lõpuks palume me oma härra kindralsuperintendenti kõikide tema käsutuses seisvate vahenditega seda mõjutada, et Konsistoorium praeguse sündamatushädade põhjal ja rüütelkond ajaloolise õiguse põhjal "otsekohe Peterburi poole pöördusid ning kohaselt seigitsaksid, kuidas kirikuseadust 1832. aastast, kus nimelt §§ 389, 390 jne enam kinni ei peeta, muutama peaks" [---]

Pastor Töppfer tegi ettepaneku pastoreid otsustavad konsistooriumit kirjas paluda, et see privileegide ja Nystadti rahu alusel ei jäta kiriku õigusi, samal põhjal ja Jumala sõnal ja sündamatushädade oma süüdistatud vennad õigeks mõista ning ise konfessiooni staatusesse astuda. Vaid nii võiks Jumala, kui ka mitte keisri ja riigi õnnistus kiriku jaoks kasvada.

Oma kindralsuperintendentide eest aga hoolitseksid pastoreid nii, et nende praegune sissetulek ametlikuks saaks [---]

Konverentsi jätkamine 20. jaanuari õhtul prof. A. von Oettingeni majas. Praost Willigerode esitab lühikese resümee, kus ta kannab ette selles asjas alates viimasest provintsiiaalsinodist tehtu ja räägitu. Viimasel sinodil, nagu ka täna, on peaküsimus olnud: Kas peame meie, pastoreid, pöördunud nende nõudmisel vaimulikult teenima, vastu võtma, või peame me nad tagasi lükkama? Viimasel sinodil, nagu ka täna, on olukorda anarhilisena tunnetatud, siiski võidakse paljude nn pöördunud sündamatushädade mitte eirata. Sinod oli otsustanud paluda peasinodit anarhiale lõpp teha ja juhtudel, kui see on sündamatushädade asi, nõudmisele ja meie Jumala sõnaga seotud sündamatushädade tahtele järele anda. Aga millal ja kuidas peab sündamatushädade nõudmisele järgi andma? Kuna seda välja ei öeldud, on ettekirjutus pöördunud kohta nii erinev saanud, ilma et mõni pastor etteheidet selle kohta teha võiks, et ta on sinodi otsuse vastu eksinud. Kindralsuperintendent aga oli sunnitud edasisele tegutsemisele veto panema.

Ennelõunane istung oli iseäranis kaks parteid välja toonud: esiteks need, kes end 1832. a kirikuseaduse põhjal antud vandega seotuna tahtsid igasugused vaimulikud teened pöördunudule tagasi lükata (Hollmann) ja teiseks need, kes end Kirja ja sümboli [st Piibli] peal antud ametivandega kohustatuks pidasid nendele vasturääkiv kirikuseadus murda (Maurach). Viimase suuna juures esinevate ja kaasarääkivate motiivide suure mitmekesisuse tõttu peaks siin kokkuvõtte saama väga mitmekesine. Silmas pidades seda erinevust palub tema (Willigerode) ei peaks eelistama ühte meetodit teisele, vaid tuleks ühineda selleks, mida peaks praeguses asja-seisus tegema.

Diskussiooni jaoks andis ta arutada järgmised kolm punkti, mille all saaks kokku võtta ka esitatud teesid ja hääled.

1. Kirikuseadusel vandunuina peame me nüüd loobuma igast pöördunudule poolt meile pandud nõudmisest, kui võrd me pole eriloaga selleks volitatud (Hollmann, Kauzmann).

2. Pöördunudule vaimulik teenimine eeldab luteri ametikandjate poolset pöördunudule vormilist vastuvõttu luteri kirikusse ja kas see on üldiselt võimalik riigiseadust muutmata? (Maurach, Hörschelmann).

3 Kui kaugele tohib üldse pöördunute vaimulik kohtlemine ulatuda kiriku praeguses seisus? (Töpffen märkus, Lossiuse ettekanne, Willigerode märkused) [---]

Seejärel teatab praost Willigerode, et eilses kindralsuperintendenti kõneluses praostiga ühineti kolme järgneva punkti üle [---]

1) Uusimad sündmused on selgelt esile tõstnud, et oleme läbinisti ebakindlas olukorras, millest me peame ühel või teisel viisil välja tulema

2) Kindralsuperintendenti palutakse selleks, et ta kõikide tema käsutuses seisvate vahenditega mõjutaks, et konsistoorium praeguse südametunnistuse häda ja seisused ajaloolise õiguse põhjal otsekohe Peterburi pöörduks ning selgitaks, kust ja kuidas kirikuseadusest 1832 entsi §§ 389 ja 390 jt enam täidetavad ei ole ja mis sestap peab muudetama

3) Seni, kuni konsistooriumi ja seisuste tehtavate sammude tulemus saab paika pandud, ei lähe meie, pastordid, kaugemale edasi, kui seda nõuab juba kahtlevate hingede õndsus

Kindralsuperintendent on suurima tõsidusega lubanud, et ta ei jäta astumata ühtki võimalikku sammu ja peab nüüd väljaspool seisu pidevalt konkreetseid lubadusi andma, kuna ta veel üldse ei tea, kuidas seatakse asjad järgneval ajal Selle nende lubaduse peale, keda vennad kindlasti usaldavad, usub praost Willigerode, võiksid ka kõik oodata Kui aga kindralsuperintendent teatab, et sammud on tehtud, siis peab ootama nende tulemust. Alles siis, kui ka need sammud on kasutuks osutunud, on jälle olemas südametunnistushäda, milles me peame asuma ennast aitama Ka siis aga võib tegutsema hakata alles peale ühist nõupidamist.³⁷³

Punkt 1 ja 2 võetakse hääletamisega vastu Punkt 3 muudetakse praost Oettingeni ettepanekul selles osas, et toimumisviisi tingimus saab järgneva sõnastuse kui ta peale õndsust janunenud hinge kohusetundlikku ja hoolikat kontrollimist nõuab [---]

Konverents lõpetatakse lauluga "Üks kindel linn ja varjupaik." Ettelugemine psalmist 46 ja praost Willigerode palve.³⁷⁴

[---]³⁷⁵

4. aprillil sooritati St. Peterburgis Suveaia sissekäigu juures atentaat meie üldiselt armastatud keisri Aleksander Nikolajevitši elule, endise Moskva ülikooli vabakuulaja Karakosovi poolt, kes on sünnilt Samaara kubermangust ning kuulub nn nihilistide hulka. Kuritegu takistati Jumala armuga Kostroma talumehe poja, ehitusselli Komisarovi poolt, kes selle eest keisri poolt aadliseisusesse tõsteti, Peterburi ja Kostroma aadlimatriklisse võeti ja Peterburi linna aukodanikuks sai. Siin osteti talle maja, Kostroma kubermangus kingiti mõis ning ta kannab nime Komisarov Kostromski. [---]³⁷⁶

³⁷³ Käekirja muutus.

³⁷⁴ Käekirja muutus, edaspidi taas P. E. Hirschi käekiri.

³⁷⁵ Antud väljalõige käsitleb sugavuti nn Maurach-Mickwitzi probleemi ja on lisatud teksti jälgitavuse huvides publikatsiooni lõppu

³⁷⁶ Maailmasündmuste ülevaade ja andmed sündide, surmade jms kohta Vt tabel 1.

Kiriklikest ehitistest on esile tõsta kihelkonnakoolile juurde ehitatud leerituba.

Õnnistuse aasta 1867

Jaanuaris tuli siia kiri konsistooriumilt, mille järgi see "Tartu Maarja pastori palvel määrab: Tartu Maarja kogudus ringkonna sinodi ja kooli-revisjonide osas Võru [ülemkirikueestseisja-ameti] ringkonda arvata". 14. nov 1866. a nr 1873 konfidentsiaalne kiri kindralsuperintendent dr Christianilt 9. jaanuarist nr 5 "neljale eesti ringkonna praostile Liivimaal" järgneva sisuga:

"Viimase sinodiprotokollil ja sinodilt konsistooriumile tehtud esildise tagajärjel otsustas konsistoorium oma septembri-juriidikas: Oma mõlemad presidendid ministri juurde Peterburi delegeerida, et nad talle kiriklike muresid selgitaksid ja tema abi taotleksid. See otsus teatati rüütelkonnale, et nad võiks omaltpoolt vajalikku silmas pidada. Kuna president põhjustel, mille avamine ei kuulu siia, novembris teatas, et ta ei saa delegatsioonist osa võtta, siis otsustas ametkond mind, viitsepresidenti, üksi delegeerida. Sellele ülesandele vastavalt siirdusin ma Peterburgi, palusin ministri juures audientsi ja see leidis aset 19. detsembril. Tulemus ei vastanud meie soovidele. Praeguseks hetkeks vähemalt pole Peterburis midagi rohkem saavutada, kui on saavutatud juba tuntud allkirjast vabastamine ja selle tagajärjel eeskiri hädarestimiste üle. Mis mul võimalik oli, olen ma teinud ning elan kindlas lootuses, et ametivennad mind usuvad, kui ma ka ülevaate selle kohta pean esitama. [---]³⁷⁷

Silmas pidades asjade seisu, paistab mulle soovitatavam, kui pastori oleksid täiesti passiivsed ja jätaksid rahvale ise oma asju edasi ajada, kuna me pöördunute tahtmise pärast ei tohi siiski meie luterlike koguduste edinemist küsimuse alla panna. Seda me siiski ei tee. Kui rahvas tuleb eneseabiks salaja armulauale ja meie ei saa seda takistada, siis peame me hädaseisu kannatlikult kandma, kuigi me ei tohi ka seda eneseabi viisi mingil moel soodustada. Lastagu meid kannatlikkuses ära oodata, mis Issand asjast teeb, ning tema teed mitte ennetada meie teo läbi. *Dixi, et animam salvavi* (Olen rääkinud ja südant kergendanud).

Pöördunutele, kes minu juurde tulid, selgitasin ma, et ma ei saa neid *kreeka* kirikust vabaks ja luterlaseks teha, juhatasin nad oma palvetega Issanda juurde, kes võib juhtida kuningate südameid nagu veeniresid, ja Peterburgi, kus nad oma hädas palvekirjadega keisri armulikkust paluda võisid. Mind juhtis

³⁷⁷ Arutleb usumuutmise teemal.

seejuures põhimõte, et me peame eeskätt mitte luteri kirikule, vaid Issandale hingi võitma ja hoidma. 1867. aasta jooksul on aga siiski 30 *uuskreeklast* luterlikku armulauda saanud: Juula Vahl Visustist; Leenu Herman Navast; Kadri Paio, Kadri Jürgenson, Mari Lomp, Ello Jakobson Kaareperest ja Helena Koppel Kuremaalt, kes 1866. a leeriõpetusest olid osa võtnud; samuti Tõnno Rand ja Juhan Saar Kuremaalt; Aleksander Kaarli poeg Sastok, kes näitasid välja häid teadmisi ja täiesti rahuldavaid evangeeliumi tundmist; Mihkel Jaani poeg Sepp Kuremaalt rahuldavate, Juhan Jaani poeg Ploom väheste teadmistega; Kadri Tõnno tütar Elken Süvalepast (teadmiste seis hea), Juula Jaani tütar Jakobson Kaareperest (teadmiste seis hea), Kadri Mardi tütar Aug (teadmiste seis keskmine) Kaareperest, kes olid kuus nädalat sellel aastal leeriõpetusele kaasa elanud.

Peale nende, kes olid lakkamatult kolm nädalat koos luterlike leerilastega Jumala sõna kuulanud ja õppinud, tuli Jüri Männik Kaareperest, kes tunnistas: *"Neli aastat on juba saadud paastuda, ei nüüd võinud enam kannatada"*³⁷⁸, Karel Sastok Kaareperest, kes juba 1865. a ütles: *"Küll on südamel vaev ja koorem raske"*, Mart Lemming, sepp Arukülast, kes peale armulaua saamist end vabandas: *"Süda ei leidnud enam rahu; ma tahan ka kõik kannatada, tulgu mis tuleb!"* Jaan Vassil ja abikaasa Ann Kuremaalt, kes olid palju kordi palunud armulauale laskmist ja kahetsesid oma äralangemist evangeelsest usust, arvasid: *"Meie koorem ja vangipõli läks meil liig raskeks."* Sarnaselt väljendusid ka teised armulauda saanud: Juhan Jõgi ja Mari Pärtelpoeg Kuremaalt, Jüri Paat Imukverest, Jaan Pihlak ja Mari Malgo Kaareperest, Mart Aug ja Mikk Lind Kaareperest, kes oli konfirmeerimata ja olla ainult teiste poolt ärahirnutatuna Jõe mõisas armulauale läinud. Ka Juhan Tehvan ja Mihkel Rand Kaareperest ei lasknud end tagasi lükata.

Koguduse kirikliku ja kõlbelise elu kohta võib vaevalt midagi uut märkida. Kirikuskäimine oli hea. Ainult viimastel aastatel kihelkonda sisse rännanud viljandlasi ja pärnakaid nähakse harva kirikus. [---]³⁷⁹

Sündinute ja surnute suhe oli väga soodne, nii soodne, nagu seda vähemalt viimastel aastakümnetel pole ette tulnud. [---]³⁸⁰

Erilistest õnnetusjuhtumitest pole sellel aastal, Jumal tänatud! ühtegi üles tahendada.

³⁷⁸ Kursiivis tekst on originaalis kirjutatud eesti keeles

³⁷⁹ Andmed vallaslaste kohta. Vt tabel 1.

³⁸⁰ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

Laulatati 26 paari. Segaabielusid ette ei tulnud. Segaabieludest lapsed said *kreeka* poole nõudmisel kõik luterliku hädaristimise.

Kogudus ohverdas 1867 Vändra kurtummade kooli jaoks 40 rbl.

[---]³⁸¹

Kooliõpetusel oli hea edenemine.

Eesti kogudusse kuulus 616 10-17 aastast, kes kõik käisid koolis ja 230 last vanuses 7-10 aastat, keda õpetati kodus. Kokku 846. Nendest luges halvasti 171, keskmiselt 216, hästi 459 (nende hulgas arusaamisega 333), katekismust mõistsid halvasti 203, keskmiselt 148, hästi 495; enam või vähema oma sõnast arusaamisega 297. Kirjutama õppisid 498, arvutama 394.

Herrnhuutlaste kogunemisi Navas on pärast seda, kui tagandatud koolmeister Tõnu Kohl sai seal ettelugejaks, hakatud jälle arvukamalt külastama.

Kihelkond lasi pastoraadi põhjalikult remontida, seinad valgendada, kolm ahju ümber seada, kõlbmatud aknahinged ja -raamid uuendada ning kõik aknad ja ukSED said uue õlivärvi.

Suure tähtsusega meie lähema isamaa jaoks oli uue maakogukonna korralduse sisseviimine, millega talupojaseisus sai iseseisvaks ning hakkas ise end juhtima.³⁸² See tõi siin kahjuks kaasa vaid, et volimehed mõtlesid liiga palju kokkuhoidule, kui võimaldasid kihelkonna kooliõpetajale 1866. aastal kaks kopikat hinge kohta, tahtsid siis selle talt jälle ära võtta ja koolmeistrile pearahamaksu peale panna. Nad tahtsid end üsna tähtsaks teha.

[---]³⁸³

Saagid olid meie juures keskmised. Rukkisaak oli kesine, hilja külvatud ja hästi seisva odra võttis külm ära, kartulihaigus levis laialt. Soomes, Ida-Preis, põlistes Vene kubermangudes (Rjazan, Kaluuga jt), Tuneesias, Alžeerias tuli näljahäda. Siin tõusis rukki hind 4 1/2, odral 3, kaeral 166 kopikast kuni 2 rublani vakast. [---]³⁸⁴

³⁸¹ Püübliseltsi kassa aruanne

³⁸² Vastavalt 1867. a Balti kubermangude vallaseadusele sai valla kõrgemaks organiks valla täiskogu, mis koosnes peremeestest ja 1/10 maatameeste esindajatest. Täiskogu valis valla volikogu, vallavanema ja tema abi(d), samuti valla-kohtu. Volikogu pädevuses oli mh ka valla kassade valitsemine ning kohalike maksude kehtestamine ja jagamine.

³⁸³ Maailmasündmuste ülevaade.

³⁸⁴ Statistika elanike arvu kohta kihelkonnas. Vt tabel 1.

Fr. v. Jung-Stillingi statistilisest materjalist Liivimaa talupoegade olukorra valgustamiseks:³⁸⁵

Kogu haritava maa Liivimaal (põllud ja heinamaad) moodustasid 3 512 129 vakamaad ehk 1 194 601 tiinu, millest 69,24% kuulub maksualuse maa hulka, millel leidub 35 699 väikemajapidamist või talupojaseisusele kasutamiseks mõeldud talu. Suurmajapidamisi või mõisasid on 945.

Eramõisatest sõltuva maa koguväärtusest oli 1851/52 talupoegade omandiks 0,07% ja 1867/68 14,26 %.

Keskeltläbi ulatub vallalise sulase aastapalk maal 85 rublani, abielus sulasel 106 rbl. 89 kop., samas kui Preisis maatöölis perekonna sissetulek isikult ulatub keskeltläbi 105 taalri 29 krossini. Kui me mõeldame sissetulekuid rukki hulga järgi, mida seal ja siin on maatööline võimeline ostma, siis on Preisi maatöölise sissetulek 47,60 vakka rukist, Liivimaal 53,44 vakka.

Tõendina meie talupojaseisuse heaolu kohta toob autor välja, et viimasel kümnel aastal pole Liivimaa maksukoja juures ette tulnud talurahva maksuvõlgasid. Seevastu on kogukonnakassad 1849. aastast 199 583 rbl. 41 1/4 kopikalt kasvanud 997 928 rbl. 56 kopikale 1867. aastal, mille järgi tuleb 3 rbl. 40 kop. pea kohta. Kogukonna magasiaida seis on samas ajavahemikus, vaatamata kaheaastasele ikaldusele 585 329 setvertilt viljalt tõusnud 657 313 setvertile. Selle kõrval olid Liivimaa kogukonnad võimelised ikaldusaastatel 1845-1847 tehtud võla 1 315 591 rbl. 50 kop. 1 641 371 rublaga tagasi maksma. Aastatel 1849-1868 talupoegadest ostjate poolt talude eest makstud raha kogusumma ulatus 3 393 765 rbl. 74 kop.

Talurahvakoolide koguarv Liivimaal oli 1851/52 aastal: 639 ja 1866/67 aastal: 844, millest 275 langevad läti ja 569 eesti osale. 1859/60 aastal tuli 818 protestandi ja 1866/67 aastal 780 protestandi kohta üks maa-kool ning läti osas 1435 kohta ja viimasel aastal 1207 kohta, eesti osas 566 ja viimasel aastal 574 kohta. Eesti osas tuleb 287 meeshinge peale üks kool (Palamusel 171 meeshingele üks kool). Würtenbergis tuleb Otto Hausneri võrdleva statistika järgi üks kool 576 elanikule; Saksimaal, Taanis, Baieris, Badenil, Inglismaal ja Preisil üks kool 682 elanikule. Koolipoiste ja -tüdrukute hulk ulatus 1866/67: 15,18% protestantlikest lastest (kaasa arvatud ka veel mitte koolikohuslikud alla seitsmeaastased lapsed). Kui tõmbame koduse õpetuse siia kaasa, õpetatakse protestantlikest lastest läti osas 55,16%, eesti

³⁸⁵ Fr. v. Jung-Stilling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg 1868.

osas 47,92%, ühtekokku 51,57% ning kuna pooled lastest on alla 7 aasta vanad, paistab kõiki Liivimaa kooliealisi lapsi tegelikult õpetatavat.

1866/67 aastal tuleb iga kooli kohta 40 koolilast ja ühe õpetaja kohta 125 õpetatavat. Meie maarahva elatustase on alates 1848. a kahekordistunud. [---]³⁸⁶

Õnnistuse aasta 1869

[---]³⁸⁷ Sellel aastal juhtus õnnetus ühel noorel abielumehel Kassinurmes, kes uppus oma ümberläänud vankri all kraavis ning ühel Kaarepere sulasel, 21 aastat vana, kes pühapäeval viis oma linad leotamisele ja ümberkukkunud koorma all lämbus.

Kirik ning pastoraadi ja köstrihooned said vajaliku remondi, kiriku õu laiendati ja piirati kiviaiaga, kirik sai kunstipärase messingist kroonlühtri, mis tehtud Siebenkeesi poolt Nürnbergis. Selle muretses eesti kogudus maarahva pärisorjusest vabastamise mälestuseks. Kena ilustus. Vabakslaskmise 50 aastast mälestuspäeva tähistati kirklikult ja koolimajades, nagu ka Tartus üldise eesti laulupeoga, millel umbes 700 eesti lauljat oma lippude ümber koondusid. Selle kolm päeva kestnud peo lõpetuseks leidis aset võistulaulmine, millel Palamuse lauljad said III auhinna.

1869. a oli meie juures saak nii hea, et täiesti tühjenenud tagavaramagasinid sai jälle täita. Ka oli see rahu aasta. [---]³⁸⁸

Venemaal jätkas panslavistide partei oma rünnakuid saksluse vastu Läänemereprovintides. Liivimaa pidi kannatama eriti *Golosi* ja Moskva lehe kahtlustusi. Valitsus võttis venestamistöö jälle tõsisemalt sihiks. Provintside iseteadvust ja õigusteadvust aga tugevdas ja äratas Tartu vene ajaloo professori dr Schirreni kirjutis "Liivimaa vastus härra Juri Samarinile". Varsti pärast kolbelise teo ja mehise sõna teatavaks saamist Schirren vallandati.³⁸⁹

Õnnistuse aasta 1870

Suure tähendusega tegu meie lähema isamaa jaoks oli Liivimaa rüütelkonna aadress Tema Majesteet Keisrile.

³⁸⁶ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³⁸⁷ Andmed sündide, surmade jms kohta. Vt tabel 1.

³⁸⁸ Maailmasündmuste ülevaade.

³⁸⁹ Vt Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin von C. Schirren. Leipzig 1869. Vt ka M. Salupere. Kahe kõrge baltisakslasest riigiametniku hoiakud Kleio 4(14)/1995

[---]³⁹⁰

Selle palvekirja peale märkis Tema Majesteet 25. veebruaril: *Kuna riigiseadused, nagu ka provintsiseadused, tulevad oma jõu ainult isevalitsuslikust võimust, siis tuleb selles palvekirjas esitatud Liivimaa rüütelkonna palved otsustavalt tagasi lükata, seda enam, et need ei vasta provintsiaalseaduste koodeksi sissejuhatusele.*

See kõigekõrgem tahteavaldus on siseministri poolt Balti kindral-kubernerile edastamiseks teatatud. Saatkond ei saanud audientsi. Meie maa õigust ei tunnustata.

[---]³⁹¹

Leeriõpetuse kuulamiseks oli kohale ilmunud kaks poissi ja kolm tüdrukut nende *kreeka* kirikusse üleläänud vanemate nõusolekul ja hiljem ka leerilaste hulka segunenud. Üleuldse kestis edasi pöördunute tagasipürgimine luteri kirikusse. Kes armulauda juba korduvalt olid saanud ning ka pidulikult kuulutasid luterlikule usule edasi truuks jääda tahtmist, kui neid ka luterliku altari juurest vägivaldselt ära aetaks, ei lähe nad kunagi *kreeka* kirikusse ja et neil on tungiv nõudmine Jumala armu ja oma pattude andeksandmise järele, need lasti Pühale öhtusöömaajale. Selliseid oli 26 mees- ja 27 naisisikut, kokku 53.

Kogudus pidas end nagu varem Jumala sõna ja sakramendi juures. Varastamine võttis aga nii võimust, et vallast pidi ära saatma rohkem kui muidu vargustöödes kohtu poolt süüdi mõistetud inimesi ja vargaid Kuremaalt, Kudinast, Kaareperest ja Luualt. Teisi kuritegusid ette ei tulnud.

Kirikut valgendati seespoolt ja pastoraadis värviti üle kolm põrandat, neljas toas kaeti seinad tapeediga.

Konvendid jagati kiriku- ja kihelkonnakonventideks ning senise kahe kirikueestseisja asemel valiti üks kiriku- ja üks kihelkonnaeestseisja. Kihelkonna mõisnike ja koguduse saadikute ning vallavanemate valik langes senise kirikueestseisja maakonnasaadik E. von Oettingeni ja rentnik Schultzi peale.

[---]³⁹²

Õnnistuse aasta 1871

[---]³⁹³ Kogudus sai enamsündinute läbi juurdekasvu 97 hinge.

³⁹⁰ Kroonika originaalis oli siinkohal ära toodud aadressi tekst, mis aga publitseerimata jääb, kuna ei oma otsest seost Palamuse kihelkonnaga.

³⁹¹ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³⁹² Maailmasündmuste ülevaade.

³⁹³ Andmed sündide ja surmade kohta Vt tabel 1

Surnute hulgast olid õnnetused ühel abielunaisel ja kahel tüdrukul, kes surid nurgavoodis; üks pea kaheaastane laps uppus saviaugus, teine, sama vana, Sääsküla linaleoaugus; üks Roela sulane, 39 aastat vana, suri põletushaavade tagajärjel Tartu haiglas; üks Visusti mees, 37 aastat vana, kukkus viljakoormalt ja murdis endal kaela.

[---]³⁹⁴ Kirikuskäimine oli üsna rahuldav, ka käidi usinalt armulaual. Vaid üht naist Kuremaalt peab tähendama sakramendipõlgajana ja üks soldat Roelast koos oma naisega pole armulaual käinud, kuigi tema kogudusetunistus on veel siin.

Kõlbeline elu jättis palju soovida. Varastati niisama jultunult, kui aastal 1870 ning vallaslapse sündis kümme. Peale selle leiti talitee kõrvalt, mis viib kirikust Tallinna tee, Raadivere küünist üks surnud vastsündinu.

1845. a ja 1846. a *kreeka* kirikusse äralangenuist või segaabelust sündinuist käis siin armulaual 31 mees- ja 21 naisisikut. Leeriõpetusele ilmus kohale üks umbes 31 aastane mees, kolm 17-21 aastast poissi ja kolm tüdrukut.

Herrnhuudi palvemajas Navas külastati kogunemisi enamasti vaid tagasihoidlikult. [---]³⁹⁵

Õnnistuse aasta 1872

[---]³⁹⁶ Õnnetusjuhtumitesse surid: 1) üks 72 aastane mees Kuremaa linnasekuivatis kukkumise tagajärjel, 2) ühe Kassinurme vabadiku, 50 aastat vana, lõi 28. augustil heinaküünis välk maha, 3) neli last suri põletushaavade tagajärjel: ühe (Kuremaalt) riided olid ahju ees tuld võtnud, kui ta üksinda kodus oli ja kolm (Roelast) olid põrandale pandud keeva vee paja sisse kukkunud.

[---]³⁹⁷ Peale luterlaste oli armulauale lastud 62 inimest, kes olid ristitud *kreeka* riituse järgi, pärast kolmenädalast leeriskäimist sellel aastal või varem, mõned aga ka selle pärast, et nad aastatepikkuselt olid armulauale tulnud, kuna nad seda tungivalt palusid ja selgitasid, et ei võinud nõustuda *kreeka* kirikusse minemisega; pärast nende pattude andeksandmist ja usu tunnistamist.

³⁹⁴ Andmed leeritatute, abielude jms kohta Vt tabel 1

³⁹⁵ Maailmasündmuste ülevaade.

³⁹⁶ Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

³⁹⁷ Andmed leeritatute, abielude jms kohta Vt tabel 1

Rõõmustav oli nõudmine armulaua järele. Paljud tulid sinna kolm kuni neli korda aastas ning jutlusteenistusele oli kogunenud alati arvukas kogudus. Samas peab siiski kahetsema, et maarahva kõlblus on viimastel aastatel väga kannatanud, nagu näitavad selle aasta üheksa vallaslast ja paljud vargused. (Meie üldtuntud vargad pidi pastor armulauasaamisest eemaldama). Sellest ajast kui maarahvas on iseseisvaks saanud ja ennast vabalt tunneb, on paljudel liha valla pääsenud ning pehme kohtumenetlus soodustab seadusest ülestumisi. Siia juurde käib, et paljud talupojad on saanud juba maaomanikeks ja huvi samasuguse õnne juurde jõudmiseks ahvatleb mitmeid ebaõiglasel viisil raha võitma.

Üldiselt ja tervikuna oli 1872 rahu ja rahuliku arengu aasta. [---]³⁹⁸ Kuuldused Tartu ülikooli üleviimisest kummutati ametlikult valitsuslehtedes;³⁹⁹ ülikooli kliiniku eelarvet suurendati.

Kui selle aasta saagid ka mitte kõikjal ja igas suhtes ei õnnestunud, siis ilm oli ometi ebatavaliselt ilus. Juba 11. aprillil läks soojaks, pärast seda kui 10. skp oli müristanud; pastoraadi aias oli juba 20. aprillil hernes tärganud, kartulid põllul 28. skp 30. aprillil olid piibeleht ja *Dyclitra*⁴⁰⁰ puhkenud. 6. oktoobril võis veel verandal einestada. Septembri lõpus tulid nõrgad öökülmad, oktoobris soojad päevad, 19. oktoobril müristas. Novembris sadas lund ja oli mõned päevad 12-16° külma. Detsembri keskelt aasta lõpuni seisis termomeeter enamasti 0° ümber ja vana-aastaõhtuks tuldi vankriga mööda läbiligunenud teed kirikusse. Uusaastapäeval leiti vabast loodusest öitsev võõrasema ja nähti Tartus liblikat.

Napoleon III suri Chislehurstis 28. detsembril.

Õnnistuse aasta 1873

Nagu herra kindralsuperintendent dr Christiani konfidentsiaalse kirjaga 17. veebruarist nr 178 praostile ülesandeks teinud, pidid Liivimaa pastorid saatma ametliku aruande konfessionaalse liikumise astmest ja vastama eriti kaheksandale punktile. Aruanne kõlas: konfessionaalne liikumine selles kihelkonnas kestab ikka veel edasi ja algas lühikese tagasivaatega minevikule:

³⁹⁸ Maailmasündmuste ulevaade.

³⁹⁹ Vt näit. Dörptsche Zeitung 27. detsembril 1872. a (nr 299) - Mõnede ajalehtede poolt levitatud kuuldused, nagu tahetak Tartu ülikool viia Polotskisse, selle asemel, et seal uut ülikooli rajada, on alusetud (*vaba tõlge*).

⁴⁰⁰ Võimalik, et P. E. Hirsch on tähed segi ajanud ja mõelnud selle all *Diclytra* nimelist lille, mille tänapäevane ladinakeelne nimetus on *Dicentra* ja eestikeelne *murtudsüda*.

Sellest ajast kui üks koguduseliige, Jakob Lambakahhar Kaareperest, kes oli küll *kreeka* kirikusse kirja pandud, aga oma ütluse järgi polnud kinnitatud, oli lõpuks saanud loa kuuluda luterlikku kirikusse, peale 12 aastat kohtulikku arutlusi ja ülekuulamisi ilmalike ametiasutuste ning ka *kreeka* konsistoriumi ees Riias 1857. aastal, sügenes ka teistesse lootus lahtisaamisele *kreeka* embusest. Uus lootussäde tuli nendesse inimestesse, kui krahv Bobrinski oli neid vähemalt sõbralikult kuulnud, ning peapiiskop Platonile julgesisid juba paljud seletada, et pole evangeelset usku kunagi jätnud, jäävad selle juurde ka edasi, nüüd aga ei taha end enam lasta sundida *kreeka* kirikusse minema; senini on nad *kreeka* vaimuliku poolsele rekvisitsioonil vallakohtu poolt sunnitud ainult korra aastas *kreeka* kirikusse armulaua olnud.

Need, kes tungivalt ja ikka jälle minult palusid endid tagasi võtta luterlikku kirikusse, tegin ma *kreeka* vaimulikule Laiusel nimepidi teatavaks (sügisel 1865 Juhan Sastok, Juhan Tehvan ja Jaan Saar), siiski ilma vähimagi eduta. Kuna ma end aga tagasipürgijate vastu tõrjuvana hoidsin, kasvas järk-järgult armulauale tungijate arv ja ähvardas lõpuks kogu kiriklikku distsipliini ja korda häirida: *kreeka* kombel ristitud noored inimesed, kes olid koos luterliku noorusega leeriõpetusse lülitunud, segunesid omavoliliselt leerilaste hulka, andsid koos nendega konfirmatsioonitöötuse, nagu nad mulle hiljem tunnistasid ning said armulauda leeri- või mõnel muul pühapäeval, mil oli kokku tulnud suur armulauaosadus. Sellise omavolilise käitumise demoraliseerivus avaldas minu luteri kogudusele juba nii laostavat mõju, et inimesed, keda pidi armulaualt eemaldama, hakkasid seda [eemaldamist] eirama, ning ebakohase [armulaua] saamise hädadoht paistis Issanda laual [altaril], ning isegi üks luteri poiss, keda teadmiste puudulikkuse tõttu ei saanud leeritada, segas end mõne nädala pärast armulaualiste hulka, mille juures ta lootis armulaua saamise tõttu veelkordsest leeriõpetusest pääseda (Hindrik Vahl Kuremaalt). Ma olin seetõttu sunnitud avalikult teatama, et mitte keegi, kellele pole lubatud, ei tohi Issanda laua juurde tulla, ning pidin need, kes end tagasi saata ei lasknud, pärast eelnevat õpetust armulauale lubama, mistõttu salaja tulemine lõppes.

Nüüd nõuavad aga need sõna ja sakramendiga teenitud end täielike luterlike koguduseliikmetena vaadeldes minult ka õndsuseks mitte hädavajalikke vaimulikke teeneid, nagu laulamine ja matmine. Minu südametunnistuse häda kestab seepärast üha edasi ja sellega koos kirklik nõudmine, et kiriklikud segadused ükskord lõppeda võiksid, milleks Issand Jumal aidata ja ka Teie jõupingutusi õnnistada võiks!

Eelkirjutatud kaheksa küsimuse vastamisele üle minnes on mul au konstateerida:

1) Et Püha õhtusöömaajale salaja tulemist siin minu teada pole rohkem ette tulnud.

2) Enne 1865. a sõlmitud segaabielludest sündinuist on alates 1865. a peale luterliku hädarestimise saamist siinsesse ristimisregistrisse kantud 21 last.

3) Enamik segapaare on naabruse *kreeka* vaimulike poolt Mustvees, Jõel ja Kursis ristitud. Metsiku abielu⁴⁰¹ vältimiseks olen laulatanud kuus paari, kus *kreeka* kombel ristitud isik juba paljude aastate eest oli *kreeka* kirikust välja astunud, kuivõrd pruutpaar tahtis niisama vähe üksteisest lahkuda, kui *kreeka* vaimuliku poole pöörduda või oli ka selle poolt tagasi saadetud (nagu Aleksander Sastok Kaareperest).

4) Metsikuid abielusid praegu selles kihelkonnas pole.

5) Alates 1865. a on luterlikule leeriõpetusele tulnud 21 poissi ja meest ning 27 tüdrukut, kokku 48 *kreeka* kombel ristitud või kinnitatud isikut (1865 kolm poissi; 1866 neli tüdrukut; 1867 neli poissi ja viis tüdrukut; 1868 viis tüdrukut; 1869 üks poiss, neli tüdrukut; 1870 kaks meest, kolm naist; 1871 viis meest 2 naist; 1872 viis meest, neli naist) ja ma olen sissejuhatusest nähtuvatel põhjustel olnud sunnitud alates viimastest aastatest õpetusele lubama need, kes ei lasknud end tagasi saata (seekord kõik).

6) Siin viimastel aastatel armulauda saanud luterlusse tagasiastunute arv on 52: 25 mees- ja 27 naisisikut.

7) Siinsetes vallakoolides on jooksva kooliaastal õpetatud 15 poissi ja 11 tüdrukut segaabielludest ning kihelkonnakoolis ühte poissi, kokku 27 last. (Nendest viie vanemad on jäänud *kreeklaste*ks).

8) Selles kihelkonnas pole vene koole. Üks poiss, kes Mustvees selles koolis käis, on viimasel talvel siia luterlikku vallakooli (Vasseveres) tagasi pöördunud, nii et praegu ei käi ükski luterlik laps sellest kihelkonnast vene koolis.

[---]⁴⁰² Sündinud laste hulgas oli segaabielludest viis (poisse kolm, tüdrukuid kaks), Mart Lemmingu laps Kaareperest, Mart Pärtelpoja ja Jaan Tänavala lapsed Imukverest, Jakob Prükkeli laps Luualt ja Juhan Saare laps Kuremaalt; abielludest, kus mõlemad olid *kreeka* kombel ristitud, kolm (üks poiss, kaks tüdrukut): Mihkel Seppal ja Juhan Kesküälal Kuremaalt, Juhan Jõgil Imukverest (Kesküälad on *kreeklaste*ks jäänud, teised tagasi võetud). Peale selle ristiti siin *kreeklase*st lese Allaberti vallaslaps ning vallaslaps Anu Leiarilt,

⁴⁰¹ St vababielu

⁴⁰² Andmed sündide ja surmade kohta. Vt tabel 1.

kelle isa oli *kreeklane*. Kokku ristiti niisiis 10 last nende vanemate nõudmisel luterlikult ja mitte *kreekalikult*.

Puudutades kiriklikku elu, siis peab kiites esile tõstma nagu varemgi head kirikukülastust, nii et koguduse vaevalt 3200 täiskasvanu juures oli armulaualisi 6311. Mõned loobusid aga sakramendist, kuna olid vihanud pastori peale, kes nägi end olevat kohustatud neid nende patuelu pärast armulaualt eemaldama (Mihkel Koll ja ta naine Ann, lisaks nende poeg Kristjan ja Juhan Reimann koos oma naise Mariga, sünd. Koll).

Puudutades koguduse kõlbelist elu, peab nagu alates 1871. a igal aastal eriti noore rahva liiderlikkuse üle kaebust tõstma. Viimasel aastal ristiti siin 13 vallaslast, 1870. a veel neli.

Üleüldse maksab meie maarahvas ajavaimule oma lõivu. Sotsialism kogub üha enam jõudu. Sotsialistlike kõnesid küll meie juures ei kuule, teooria pole tuntud, aga praktilisi sotsialiste ja kommuniste leidub praegu palju. Varatud maarahva hulgas ei taha oma naudingutes varakatest maha jääda ning mõni nendest ei karda enam ühtki vahendit, et samuti varakaks saada. Sellest hirmuäratav patustamise levimine VII käsu⁴⁰³ vastu.

Kreeklaste tagasilikumine luterlasteks kestab püsivalt edasi. Kümme last, keda pidi ristitama *kreeka* moodi, ristiti vanemate nõudmisel luterlikult; leeritati viis *kreekalikult* ristitud last, kaks poissi ja kolm tüdrukut; 35 laulatatud paari hulgas oli kaks, kus üks pool *kreekalikult* ristitud, aga juba luterlikult konfirmeeritud ja armulauale võetud; kolm *kreeklast* maeti nõudmise peale õnnistatud luterlikule kalmistule; armulaualiste nimekirjas esineb 124 tagasi-võetud *kreeklase* nime.

Palvemajas peetakse kogunemisi nagu varem, herrnhuutlikul viisil, ilma et siiski oleks leida palju kaebusi.

Maakoolidel oli hea enenemine.

Puudutades kiriklike ehitiste välist olukorda, peab tunnistama, et kogudus on lasknud teha vajalikke parandusi ja on ehitatud uus köstrikoda koos vajalike ruumidega kihelkonnakooli jaoks.

Õnnistuse aasta 1874

[---]⁴⁰⁴

Uude köstrikotta võidi sisse asuda, aga eakas köster ja kihelkonnakooliõpetaja Michael Nyländer ei saanud uue elamise üle enam rõõmustada: te-

⁴⁰³ "Sina ei tohi varastada."

⁴⁰⁴ Andmed sündide, surmade, leeritute jms kohta. Vt tabel 1.

ma matmispäeval õnnistati maja sisse ning tema poeg Alexander Nyländer sai tema ametijärglaseks. Pastoril ja kogudusel oli suur kaotus, kui kellamehe ettevaatamatuse tõttu, kes oli ühtlasi rehepapp, pastoraadi rehi koos selle kõrval seisva söödaküüniga sai leekide ohvriks.

Õnnistuse aasta 1875

[---]⁴⁰⁵ Lisaks luterlastele lasti armulauale peale lühikest leeriõpetust veel mõned vanemad *uuskreeklased*. [---]⁴⁰⁶

Kihelkonna mõisnike sõbralikkuse tõttu ehitati ühiste kulutustega taas üles eelmisel aastal maha põlenud ehitised – rehi ja heinaküünid.

Õnnistuse aasta 1876

Üks meie kodumaale kindlasti tagajärgederohke otsus, millega olid seotud tõsised kartused, tehti meie Härra Keisri poolt selle aasta alguses: kaotati Balti provintside kindralkubeneri koht. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa esindajatele ütles Tema Majesteet 3. veebruaril: *ma olen Teid, mu härrad, selleks kutsunud, et Te minult isiklikult teada saaksite põhjused, mille jõul olen ma vajalikuks pidanud Teie provintside kindralkubeneri koha kaotada.*

See abinõu, nagu mulle teada, on põhjust andnud paljudele ekslikele arvamustele, milliseid ma pean vajalikuks hajutada. See on ka, mis ajendab mind Teile selgitama, et Te selles abinõus ei või midagi muud näha, kui uut märki minu usaldusest.

Praegusel ajal peetakse kindralkubeneri ametit kohal ainult veel selistes suurtes keskustes, nagu näiteks Moskva, eriti kaugele keskvalitsusest eemaldunud paikkondades või sellistes Venemaa osades, mis eriliste poliitiliste põhjuste tõttu veel normaalses seisus pole. Ühtegi taolist põhjust ei või seoses Balti kubermangudega esinevateks pidada. Nende truudus, nende armastus korra järele on mulle tuntud, kuid nende sarnane olukord riigi teiste osadega kõrvaldab iga erakorralise valitsemismooduse vajaduse seal. Mul on, mu härrad, juba korduvalt olnud põhjust nendele kubermangudele oma heatahtlikust väljendada. Minu tunded pole teiseks saanud ja ma säilitan kõige paremaid mälestusi minu sellesse piirkonda asetleidnud külastustest.

Tema Majesteet suvatses rüütelkondade esindajate ärasaatmisel veel lisada: *Teie kartused on põhjendamatud, kuna mulle Teie heaolu ikka nii süda-*

⁴⁰⁵ Andmed sündide, surmade jms. kohta. Vt tabel 1.

⁴⁰⁶ Andmed leeritatu, abielude jms. kohta. Vt tabel 1.

mele lähedal asub, nagu kõigi mu alamate heaolu. Siin kohaloleval siseministril (Timošev) on kohustus, vastavalt kogu riigi jaoks kehtivale reglemendile, teha mulle teatavaks kõik, mis teie kubermangudele võib kasulik olla ning nende hüvanguks ja arenguks kaasa aidata. ma volitan teid, mu härrad, kõikidele, keda te esindate, kõike kordama, mida te Minult kuulnud. Õelge neile ühtlasi, et te olete minu südamele kallid ka rüütellike vaadete tõttu, mille olete pärinud oma esivanematelt ja tänase päevani püha hoidnud.

Talv 1875 kuni 1876 oli väga ränk. Rukkiorase, kus see polnud lume-ga kaetud, võttis kulm ära. Kevad oli ka ebatavaliselt hiline. Veel 8. mail oli 5° külma ja kuu esimesel kolmandikul polnud lumesadu mitte harv. Ka Lõuna-Venemaal teatasid ajalehed, et Krimmi lõunaranniku elanikud kandsid 8. mail kasukaid ning Simferopolis ja Harkovis on 8. mai paiku 2-3° külma olnud. Külma on ka viljapuud ära võtnud ja lootus puuviljasaagile kadunud. Nelipühade eel, 20. mail tuli lõpuks soe ilm ning vegetatsioon arenes nii kiiresti, et enamik puid nelipühiks, 23. maiks juba alustas roheliseks minemist. Järgnes aga põud, nii et oli karta ka suvivilja soikujäämist. Jaanipäeva nädalal tulnud vihm parandas veel natuke asja.⁴⁰⁷

Pastor Paul Eduard Hirsch suri Palamusel 15. oktoobril 1876. a.

⁴⁰⁷ Siin lõpeb P. E. Hirschi käekiri ja algab B. Sielmanni oma.

III osa. Palamuse kihelkond pastor Burchard Georg Sielmanni ajal

15. oktoobril 1876 suri pastor Paul Hirsch, kes oli siin ametit pidanud alates 3. aprillist 1847, pisut üle 29 aasta. Talle järgnes:

Burchard Georg Sielmann, kes sündis 7. juulil 1838. a Straupe [sk. k. *Roop*]⁴⁰⁸ pastori, praost Woldemar Sielmanni pojana. Alghariduse sai ta kodust. Kui ta sai 10 aastat vanaks, pani isa ta Birkenruh poiste õppeasutusse. Esimeseks õpetajaks oli direktor Hollander.

Pärast selle õppeasutuse lõpetamist astus ta 1858. a II semestril Tartu ülikooli. Esimese aasta oli ta ajalootudeng; alles peale heebrea keele eksami sooritamist läks üle usuteaduskonda. 1864. a mais lahkus ta peale eksameid ülikoolist ja asus koduõpetajakohale Eestimaal, Türi kihelkonnas, perekond Frey juures Türil, kus tal oli kaks kasvandikku. Sinna jäi ta kolmeks aastaks. 1867. a sügisel läks ta Saksamaale, et seal üks aasta Erlangenis õppida ja uuesti tõsisemalt teadusele pühenduda.

See oli paljuütlev aasta! Sielmannil oli võimalus kuulata teoloogias kõmu tekitanud Zeschwitzi, aga ka Hofmanni, Thomasiuse ja Franki⁴⁰⁹ loenguid. 1868. a hilissügisel pöördus ta koju ja siirdus pärast Riias konsistooriumi eksami andmist Vändrasse, et seal pastor Ernst Sokolowski⁴¹⁰ juures eesti keelt õppida ja proovida aasta pidada. Prooviaasta venis väga pikale, kuna tuli õppida täiesti uut keelt. Ta jäi Vändrasse 1872. aasta suveni. See oli rikas õpiaeg, mille jooksul mitmed ülikooliaja tegematajätmised korvatud said.

⁴⁰⁸ Kink ehitati sinna juba 1205. a (vt **T. Lukas**. Tartu piiskopkonna varmulikud. Lk 65).

⁴⁰⁹ Need teoloogid olid nn Erlangeni koolkonna esindajad: ülikooli usuteaduskonna kirkuloolane G. Thomasius, pübliteadlane J. K v Hofmann ja süstemaatik F R. Frank. Koolkond lähtus kristlase usulisest elamusest ja jõudis tolleaegse teaduse rünpakute kiuste tunnistuskirjade ja pühakirja suhtes seisukohtadele, mis olid lähedased ennistusteoloogia põhimõtetele, kus öeldi, et jäädavalt mõõtuandva perioodi teoloogia tuleb uuesti maksma panna, hoolimata vahepeal muutunud teaduse tasemest

⁴¹⁰ Ernst Johann Georg Sokolowski oli Vändra pastor a 1860-1891. Asutas 1866. a Vändras esimese eesti kurtummade kooli ja oli selle juhataja kuni 1871 a 1891. a pagendati Liivimaalt konfessionaalsete ebakõlade tõttu Oli Paldiski pastor oma surmani 1899. a (Die evangelische Prediger. Nr. 1767).

Rahvakoolitöö jaoks oli Vändra väga hea koht. Kuigi sealsed koolid olid alles hiljuti, 1860. aastatel rajatud, oli Vändral teiste Liivimaa kihelkondade ees üks suur eelis: koolide väljakujundamine ja arendamine toimus vastavalt 1872. a avaldatud koolikorralduse meelele ja vaimule ning seega täielikumalt kui paljudes teistes maakihelkondades, mis juba varem olid vajalikul arvul koolidega varustatud. Lisaks oli sellane Vändra pastor E. Sokolowski rahvaharidustööks eriti head eeldustega ja kohane mees. Tema õnn oli seegi, et teda toetasid kaks väga tubli õpetajat: külakoolmeister Kadaka Jüri Jürgenstein ning Vändra kurtummade kooli esimese ja ustavaima õpetajana tuntuks saanud Juhan Eglon.⁴¹¹ Kaks meest, kelle nimed väärivad nimetamist ja meelepsidamist meie rahva ajaloos. Need olid edukad aastad, mil meie rahvast ja tema koole veel ei häirinud venestavad võimukandjad, nagu see hilismatel aastatel nii õnnetult aset leidis. Võis rahus töötada iga üksiku ja ka kõigi laste hinge religioosseks harimiseks.

1872. aasta koolijuhendis nõutud koolitööl ja tegelikul koolitööl, mida vanas vaimus kahjuks enamasti sobilikuks peeti, oli suur vahe. Niinimetatud vanadel headel aegadel ei arvestatud lapsi kui isiksusi. Neid vaadeldi – ütleme – massina ning õpetamise eesmärgiks peeti rohkem teatud asjade meeldejätmist ja vormide kinnitamist. 1872. a koolijuhend soovis eeldas lapse kui isiksuse arvestamist, tema arusaamise ning töö ja mõistmise juhtimist. Õigluse huvides tuleb aga märkida, et koolid olid ülisuureks kasvanud, liiga suure laste arvuga, mis peaaegu välistas iga üksiku lapsega arvestamise. Kuid alati jääb siiski vahe, millises vaimus kogu koolitööd toimetatakse: kas seatakse esiplaanile tuupimine või peetakse esmaseks sihiks isiksuse arvestamist ja arendamist.

Selleks, et meie maa ja tema olude arengut ausalt kirjeldada, peab lisama, kuidas tollal hinnati vana head aega, isade aega, meie rahva ja tema vajaduste seisukohalt. Arvati nimelt, et kohustusi tuleb täita massina ja ütleme *en bloc*⁴¹², umbes tosina- või kuuekümnepiisi ja toimiti sellele vastavalt. [---]⁴¹³

1872. a koolikorraldus, mis arvestas normaalset rahvakooli programmi, kehtis vaid 15 aastat. 60. aastate teisel poolel rajati õhinaga uusi rahva- ehk küla-koole, kus see vajalikuks osutus. Uhke on tunne on meie aadli kohta öelda, et ta andis oma suurest maaomandist rahvakoolide jaoks rikkalikult ja meelsasti maad. Pärnumaal, kus asulaid eraldasid metsad ja sood, oli koole vähem. Siis, juba mainitud 60. aastate teisel poolel, sai seegi koolide jaoks. Ja mis erti tähtis, need olid lihtsalt omaniku poolt kingitud. Nii rajati näiteks kõik 8 kooli kahe mehe poolt!

⁴¹¹ Juhan Eglon oli Vändra kurtummade kooli juhataja 1871-1908

⁴¹² Koos, tervikuna (pr. k)

⁴¹³ Arutleb samal teemal, kordab mõtteid.

Küla- ja kihelkonnakoolid tekkisid seal, kus oli vaja, ka mõisad rajasid koole seal, kus vaja. Mõisakoolid oma töörahva jaoks!

70. aastate alguses rajati eesti rahvakooliõpetajate seminar Tartus ja usaldati pastor Hollmanni sihikindla juhatuse alla.⁴¹⁴ Kõikjal maal oli rahvakoolide osas tunda värskeid tuuli. Kõik justkui teadsid, et see töö nõuab kiiret tegemist, et seni tegematajäätud asjad järgi teha – kes teab, kui kaua evangeelsele-luterlikule rahvakoolile selleks veel aega on antud. Silmapiirile olid kerkinud kõuepilved – marurahvuslik slaavlus Juri Samarini laimukirjadena ning aastatest 1844 ja 45 lakkamatu *kreeka* kiriku propaganda. Keiser Aleksander II hea tahe ja mõned tema õiglasel nõuandjad seisis nagu kindlusemüür läheneva venestamise tormi ees.

Vändras pastor Sokolowski juhtimisel sai B. Sielmann oma tulevaseks ametitööks hea ettevalmistuse.

1872. a suvel kutsuti kandidaat Sielmann Harglasse. Sellest ei tulnud aga midagi välja. Ta lahkus Vändrast ja läks hoopis Pilistverre vana Mickwitzi abiliseks ning ordineeriti 1872. aasta 2. novembril konsistooriumi volitusel Viljandi praosti Krügeri poolt Viljandi-Pärnu ringkonna vikaariks. 1874. a kevadel sai ta Tõstamaa patroonilt kutse seal vabanenud vaimulikukoha täitmiseks, kuhu ta märtsis ka sisse õnnistati. Sama aasta 24. mail laulatas ülikooli vaimulik Lützens pastor B. Sielmanni Tartus Agnes Rinnega.⁴¹⁵

Tõstamaal töötas Sielmann kolm aastat. Kogudus oli kreekluse tõttu kümnendikuni vähenenud – algsest umbes 10 000 koguduseliikmest oli alles vaevalt 1000 hinge! Siin õppis pastor tundma, kui tulutu on püüda jõuda iga üksiku hinge juurde. Innuga alustas ta koolitööd, kuna koolid võidi eelkäija Christianilt tõesti heas olukorras üle võtta. Millest siis esimeses õhinas puudu jäi, selle eest võib tänada Jumala halastust!

1877. a kevadel sai B. Sielmann Kuremaa patroonilt Eduard von Oettingenilt kutse pastor P. Hirchi surma järel vabanenud vaimulikukohale Palamusel. Mai lõpus pidas ta oma esitlusjutluse Palamusel. Parast seda seadis pastor 15. juunil 1877. a kihelkonnale nõudmise: pastori elumaja tuleb tervenisti ümber ehitada; ruumid heledamaks teha. Elumaja oli niiskuse tõttu nii kurikuulus,

⁴¹⁴ Eestikeelne Tartu algkooliõpetajate seminar, tegutses aastatel 1873-87, koolitas selle aja jooksul ligikaudu 140 pedagoogilise eriharidusega koolmeistrit. Seal õpiti kaheaastase õppeaja jooksul usuõpetust, muusikat, eesti, saksa ja vene keelt, loodusõpetust, geograafiat, ajalugu, joonistamist, võimlemist ning pedagoogikat (nii teoorias kui praktikas) (L. Andresen. Eesti kooli ajalugu. Lk 153 Vt ka EAA fondid 407, 408 ja 2292)

⁴¹⁵ Neil oli kolm last – Woldemar, Burchard ja Theodor (EAA 5273-1-87)

et patrooni poolt kutsutud 9 pastorit olid sellepärast kutse tagasi lukanud. B. Sielmann oli kümnes, kelle poole ta pöördus. B. Sielmann oli valmis talle esitatud kutsele järgnema ja kohale asuma. Pärast ametist vabastamist lahkus ta Tõstamaalt ja õnnistati Dom. XX p.Tr. [kahekümnendal pühapäeval pärast Kolmekuningapäeva] 9. oktoobril 1877. a praost Mickwizi⁴¹⁶ poolt Kursi pastori Töpfferi⁴¹⁷ ja Rannu pastori Assmuthi⁴¹⁸ assisteerimisel ametisse.

Sellega algas tema töö Palamusel, mis kestis kuni 4. oktoobri 1909. Pastor B. Sielmannile oli tulnud kutse ka Laiusele, kus pastori koht samal ajal vabaks oli saanud. Kuna tal oli väikese koguduse kogemus, siis teadis ta täpselt, kuhu tuli. Ja ka hiljem pole ta Jumalat küllalt selle valiku eest tänada saanud. Sest mis puutub võimalusse lühikese ajaga kiiresti oma koguduseliikmete juurde jõuda – siin on see ideaalseim kogu Liivimaal! Palamuses asuvad kirik ja pastoraat üsna kihelkonna geograafilises keskpunktis; igas suunas lähevad väga head kirikuteed. Kaugeimaks punktiks on umbes 11 versta kaugusel asuv talu. Nii võib pastor iga päev olla seal, kus vaja. Mõeldagu seejuures näiteks Torma pastorile, kelle kihelkonna kaugeim paik on enam kui 30 versta kaugusel. Kuidas edendab ja kergendab selline lähedus pastori tööd Palamuse koguduses. Aga samavõrd kasvab selliste olude tõttu ka tema vastutus iga üksiku koguduseliikme hingehoolduse üle! Tormas, Viljandis, Püüsi, Põltsamaal peab pastor Jumalat tänama, kui ta suudab täita tema õlule pandud massitöö kohustust ning siis veel ellu jääb! Kui teisiti on siin Palamuses selle väikese kogudusega!

⁴¹⁶ Woldemar von Mickwitz (1813-99), 1834-39 *stud theol* Tartus; 1840-42 koduõpetaja von Lilienfeldi juures Põltsamaal; juuni 1840 Eestimaa konsistooriumi kandidaat; 1842 prooviaasta Põltsamaal; 1842-43 abipastor Torma-Lohusuus, 1843-92 pastor Maarja-Magdaleenas 1853-85 Tartu ringkonna praost (1869. a. sai kuldse risti). Alates 1892. a *emeritus* Tartus (Die evangelische Prediger. Nr. 1211). Ta oli eelpoolmainitud Eugenius I von Mickwizi vend.

⁴¹⁷ Carl August Reinhold Toepffer (1831-87), 1851-54 *stud.theol.* Tartus; 1857 *cand theol* kraad, 1857 Liivimaa konsistooriumi kandidaat, 1857-58 prooviaasta Tarvastus; 1858-59 Tartu, Pärnu ja Viljandi ringkonna vikaar; 1860-87 Kursi pastor; al. 1884 ka Tartu ringkonna praost (Die evangelische Prediger Nr 1890).

⁴¹⁸ Eduard Paul August Assmuth (1837-1916), 1857-61 *stud theol.* Tartus; 1864-65 koduõpetaja, 1866 Liivimaa konsistooriumi kandidaat, 1866 prooviaasta Viljandi linnakoguduses, 1866-69 Tartu, Pärnu ja Viljandi ringkonna vikaar, 1869-71 abipastor Kõpus (Viljandimaal), 1871-1907 Rannu pastor (Die evangelische Prediger. Nr 42)

Enne kui asuda muude sündmuste kirjeldamisele, peatuksime lühidalt ka pastori elamistingimustel pastoraadi ümberehituse perioodil.

Kuna ümberehitustöö lõppemiseni polnud B. Sielmannil pastoraadis elamisväärsed tingimusi, pidi ta algul kusagil mujal elama. Oma perekonna – proua ja esmasündinud poja Woldemari oli ta Tõstamaale tagasi saatnud. Nii võis ta esialgu, kuni oli üksi, köstri majapidamises kostil olla. Kui 1878. a jaanuaris naine ja laps talle järele tulid, määrati talle koduks Luua mõis. Suveks pidi maja vabastatama, sest mõisa omanik proua maanõunik A. von Oettingen veetis sooja aastaaja maal. Nii koliti suveks kogu pere ja varaga tagasi köstri juurde. Talveks ei saanud pastoripere sinna siiski jääda, kuna suvel köstri poolt kasutatavad ruumid olid talvel kooliruumid. Nii pidi pastor oktoobri alguses perega Kaarepere mõisa tõmbuma. See on kirikust niisama kaugel kui Luua. Hirmus kolimine, tülikas ja ebameeldiv, sest 5. aprillil 1878. a oli sündinud pastori teine poeg Burchard Tõesti raske oli see perele väikeste laste ja kõikide asjadega. Siiski, Jumala abiga⁴¹⁹ oli 1879. a maiks tänu selleaegse kirikueestseisja G. von Samsoni (Kassinurme) truule, kohusetundlikule ja heatahtlikule hoolitsusele ning Põltsamaa ehitusmeistri Mühlihauseni heale ja korralikule juhtimisele ümberehitus valmis. 1879. a esimestel juunipäevadel võis ette võtta kolimise Kaareperest pastoraati, mis oli nüüd juba valge ja kuiv ja kõrgete tubadega, ning elumaja sisse õnnistada. Õnnistamisest võtsid osa kihelkonna saksa soost elanikud, konvendisaadikud ja valdade kiriku-voormündrid. Kihelkonna inimeste sõprus oli maja ehtinud mitmesuguste tubade kaunistamiseks mõeldud, aga ka tarvilike asjadega (näiteks laelamp).

Nüüd võis töö pastoraadis takistamatult edasi minna. [---]⁴¹⁹

Pastor ja tema töö koguduses

Tänu tööle koolides, koduste laste külastamisele ja eksamile oli pastor tihedates sidemetes lastevanematega. Pastor võttis oma südameasjaks kasutada sel viisil sõlmitud sidemeid ka hingehooldustöös ja püüdis kirikliku tööga kogudusele lähemale astuda. Suhtlemist raskendas aga talupoegliku iseloomu järjekindel omapära: "mida kaugemal pastor, seda armsam mees" ja üldse üldine inimlik kalduvus hoiduda autoriteetsetest isikutest sobivasse kaugusse. Talupoegade juures on selline omadus eriti tähelepanev. Lisandub veel õnnetu rahvuslik vahe. Nii tuli toimida ettevaatuse ja tarkusega!

Pastori ja koguduse vahel tihedamate sidemete kujunemise uheks takistuseks oli senine armulauale kirjaneku viis. Seda tehti järgneval moel: armulaulised ei tulnud pühapäeva hommikuti end kirja panema mitte pastoraati pas-

⁴¹⁹ Väljalõige on ära toodud tsitaadina töö sissejuhatavas osas.

tori juurde, vaid köstrikotta köstri juurde. Ainult koguduse "musti lambaid" ei tohtinud köster kirja panna, vaid nad pidid pastori palge ette ilmuma, kes siis otsustas nende armulauale võtmise ja nad ise kirja pani. Polnud ime, et sellises olukorras ei tahetudki pühapäeva hommikuti pastori juurde minna – mineja oli teiste silmis siis nagu kahtlane inimene, kellega kõik korras polnud. Kui keegi tuli köstri juurde ja pani oma 2 kopikat lauale, siis oligi kõik. Kes armulauale tuli, oli ja jäi pastorile üsna teadmata. Pealegi põhjustas selline kord armulauapühapäeviti jumalateenistuse alguse hilinemist ja sundis kirikusse kogunenud koguduseliikmeid asjata ootama. Väljakujunenud korra muutmine polnud üldse mitte kerge, kuna muuta tuli rohkem köstri kui pastori juures. Aga vanamoodi ka enam ei saanud.

Et armulauale kirjapanemist enda kätte võtta, pakkus pastor rahvale koolides kirjapaneku võimalust. Ta oli nõus, enamasti kannatus- ja advendiajal ning Roelas ka veel augusti lõpus ja septembri algul palvetunde pidama. Samal eesmärgil sõitis ta veel uhte Kaarepere Aruküla tallu, mille peremees talle selleks otstarbeks ruumi kasutada lubas. Ettevalmistus armulauaks ja siis kirjapanek. Üldiselt oli sellest ettevõtmisest siiski vähe kasu. "Me elame väga kiriku lähedal ja tuleme siis juba sinna." Ainult Roelas, mis rahva arvates kirikust tõesti kaugel asub, leidis algatus poolehoidu – rahvast tuli rohkesti ja nad lasid end ka kirja panna. Räkisin sellest ka avalikult kirikus, et endast teatataks, ning ei lastaks sündida, et pastor ja koguduseliige selle sakramendi nõudmises üksteisest kaugele jäävad. Kui ma seitse aastat nii olin toiminud, kuulutasin ma 1885. aasta sügisel, et uuest aastast alates ei panda [armulauale] kirja mitte enam pühapäeva hommikul kiriku juures ja ka mitte pastoraadis, vaid eelneval nädalal pastori enda juures. Seda juhust koguduseliikmetega kokku saada ei lase ma endalt võtta!

Parem osa kogudusest mõistis seda peagi. Pühapäeva hommikul võisid end kirja panna vaid need, kes elasid väljaspool kihelkonda. Mõned põikpead, kes veel vanaviisi tahtsid hakkama saada, saadeti lihtsalt minema. Vaid ühe korra pidi pastor sellisele koguduseliikmele, kes keelust hoolimata siiski koos teiste armulaualistega altari juurde oli tulnud, avaliku õppetunni andma – temast lihtsalt mööda astuma. See mõjus.

Õiglasel erandid olid võimalikud vaid väga vanade, nõrkade ja enamasti vaeste inimeste puhul, kellele kiriku juurde tulemine raskusi valmistas.

Pastor pani kirja kõigil nädalapäevadel, eriti aga laupäeviti enne armulauapühapäeva. Kui möödunud aja elamustele tagasi vaadata, siis kuuluvadki armulaudadeks kirjapanemised ja koguduserahvaga oma kabinetis kokkusaamised ametiaja rikkaimate ja südantkosutavaimate mälestuste hulka. Nendes inimestes leiab ta rikkaliku hüvituse kõigi nende paljude eest, sest, Jumala armu läbi

leidub ka selliseid nihilistlikke hingi, nagu me kooliasjade juures näha võime. Pastor peab ikka vastu tormi ujuma! Mass tahab kõigil aegadel rahu, mis ei häiriks tema tavapärast mugavust: "ära tule minu juurde – siis lasen ma sind (pastorit) ka rahus olla ja täidan hädapärast kõik vajalikud vormid ja kombed" – see on maailmavaade, mis paljudes pastoraatides kahjuku sõbralikku vastutulekut leiab!

Oleks küll asja ja hingedoio huvides, kui järglane sel viisil armulauale kirjapanemise juurde jääks ja mitte jälle massilist kirjapanemist pühapäeva hommi-kul tulla ei lase. Tänapäeval on rohkem kui vajalik, et pastor võidaks iga üksiku koguduselilme isikliku juhtimise alla. Massid ei järgne meile, nad teenivad nagu alati, eriti peale revolutsioonaaastat, teisi jumalaid. Nad on lahti kõigest, mis on autoriteetne ja seetõttu ka Jumalast. Ainult niivõrd, kui pastor saab hinge juurde astuda ja neid võita, on tal nad olemas! Palamuses on see võimalus antud – seda kasutagu ta truult!

Puudutades palvetunde koolides – *lugemised*⁴²⁰ – tuleb öelda, et see komme on määratud hääbumisele. Mõnes koolis ei leia need pea üldse aset. Tavaline jutt: "kirik on väga lähedal". Samuti peetakse palvetunde peamiselt jõulude ajal koos jõulupuuga, kõige sagedamini Roelas. Nagu üldse maal teada, pole kirikuskäimisel tõusev, vaid langev joon. Evangeeliumi mõju ja sõnad sõltuvad kohast, kus seda kuulutatakse. Jumal andku ainult Jumala Sõna truusi ja jäägitult andunud teenreid, kes mitte oma huvisid, nagu rahva soosing, nende kasu, mugavus – teenivad, vaid võtavad oma toimumise sihiks otseselt Jumala riiki ja huvisid esindada ja Tema tahet täita – siis ei pöördu sõna peale töotust tühjalt tagasi, vaid toimib. Aga puudust kannatava jumalakoja restaureerimine ja taastamine ei anna koguduses valitseva vaimu kohta küll head tunnistust. Seepärast andku Jumal järglasele jõudu nendest elementidest võitu saada, kes on oma sihiks võtnud takistada kiriku ehitust, mis oli juba sama hästi kui otsustatud. Kerge ei saa see olema, aga tehtud peab saama. See peaks olema tema esimene ülesanne!

Töö kiriku juures

Tagasivaade 30 aasta jooksul kiriku korrashoidmiseks tehtud töödele põhjustab vähe rõõmu ning palju valu ja kurbust.

Palamuse kirk kuulub meie maa vanimate hulka. Altari osa dateatakse tsistertslaste aega, kes XIII sajandi lõpus ehitasid Tartu maakonnas kirikuid ja Kärkna kloostri. Tervelt 700 aastat võib kirik juba seista. Ehitis, millel oli selja taga nii pikk iga ja sõjatormid, mida ta oli pidanud taluma, vajab igal juhul väga

⁴²⁰ Kursiivis tekst on originaalis eesti keeles

põhjalikku remonti. Seda ei võinud keegi eitada. Kahjuks ei suutnud konvent otsustada nii, nagu Äksi konvent juba 1877. a tegi: kiideti heaks ja viidi sisse väike enesemaksustamine – ütleme 10 kopikat taalri kohta, et sel viisil vähehaaval luua vajalik kapital sääraseks suureks väljaminekuks, mille maksmine uue korra ajal oleks olnud eriti väikeste mõisate omanikele vaevalt jõukohane. Kahjuks oli sellest Palamusel loobutud ja toimus tragöödia. Hoolimata kõigist katsetest, mida üritati ette võtta kiriku remontimiseks venestusajal, ei andnud see kuni pastori lahkumiseni mingit tulemust.

Oleks võimatu siin kõike üles kirjutada, mis 1877 – 1909/10 kiriku püstitoidmiseks on tehtud:

1878. a muretseti ühiselt uus krutsifiks altari jaoks;

1880. a uus punane altarilina;

1882. a muretseti konvendi poolt suur uushõbedast armulauakarikas;

1883. a, kui tähistati Lutheri 400. sünniaastapäeva, koguti ka siinses kihelkonnas Lutheri fondi ja toetuskassasse umbes 120 rbl. Sellepeale pöördus pastor kirikukantslist koguduse poole oma luterlikust südamest tuleva avaldusega tähistada reformaatori mälestust hädavajaliku remondiga meie kirikus. Kuulati vaikides ja kordagi ei leidnud ettepanek vastuvõtmist ega protokolli kandmist. Mõõtuandvad tegelased ei tahtnud seda. Nii pidi kirik jällegi pisitöödega rahulduma!

1884 toestati torni rõhtpalgiga ja altariruum sai uue põranda;

1885 lükati tagasi mõisa ettepanek kirikuseinad tasandada;

1886 remonditi orel, samuti kirikupõrand; kirikutorn sai uuesti värvitud ja uute lukkudega varustatud.

1891 hakkas pastor raha koguma kantsli ja altari remondi jaoks. Mõlemad on tõelised renessansiajastu kunstitööd.⁴²¹ Kaks näitusmüüki ja korjanduskäiku ning tal õnnestus kokku saada vajalik summa – üle 1500 rubla.⁴²²

Nüüd oleks võinud nende kahe asja remondiga algust teha. Raha saadi sõnaselgelt altari remondiks, koos piltide ja kantsliga, ja mitte muude kiriku

⁴²¹ Juurde kirjutatud – barokk. Altari ehitajaks peetakse Königsbergist pärit ja mõnda aega Tartus tegutsenud Johann Dietrich Neuhausenit (**M. Nirgi**, Palamuse kihelkonna ja koguduse ajalugu. Lk 85)

⁴²² Rahakogumine algas juba 1886. aastal, mille kohta annab teada teiste ajalehtede kõrval ka "Sakala" oma 18. oktoobri lehes: *Palamuse kirikumõisas oli 21. sept. kiriku altari pildi heaks näitemuuk. Asju oli rohkesti ning ka inimesi oli õige palju kokku tulnud, nii et 367 rbl sisse tuli.* Selle kohta, et taoline näitusmüük ehk *bazaar* oleks olnud ka 1891. a, teateid pole. Seetõttu võib arvata, et pastor on taas aastaarvud segi ajanud, sest kui sel aastal oleks taoline üritus toimunud, oleks sellest kindlasti ka ajakirjandust teavitatud.

paranduste kandmiseks. Mainitud summa anti üle kirikueestseisjale, ning kuna ta on juba aastaid seisnud ja protsente kandnud, peaks ta olema üsna märkimisväärselt kasvanud. Pastori järglast palutakse seda jälgida, kui ehituse aeg tuleb. Pastor B. Sielmann leidis oma ametisse astudes ees 100 rubla kapitali, mis oli kogutud selleks otstarbeks eelkäija Hirschi poolt.

1893. a toimus kiriku visiteerimine kindralsuperintendent Fr. Hollmanni poolt, kellele kirikukonvendi esindajate hool ja kiriku remont väga südamesse läks. Nimetati isegi komisjon, mis pidi aitama kirikueestseisjal kiriku juures vajalikud ehitused ette võtta. Juba aasta varem oli vajalik koht kiriku taga planeeritud ja graniidiga täidetud. Komisjon pidas vajalikuks remontida kiriku välismüür. See pidi saama uue värvi ja torn vooderduse.

1893. a õnnestus pastoril saada koguduselt 168 rbl kiriku valgustamiseks liturgilisel jumalateenistusel ja muretseda suured ripplambid kiriku orelikoori laeva jaoks ja 12 seinalampi kolme armatuuriga, nii et valgus on nüüd küllaldane. Samal ajal tulid ka mõisatelt ettepanekud kiriku remondiga algust teha.

1899. a tehti teine ettepanek tasandada kiriku seinad.

1900. a tegi hr. Klot Imukverest ettepaneku enesemaksustamiseks 10 kop taalri ja 8 rbl adramaa kohta ning sel viisil remondiks vajalik raha kokku saada.

1902. a tehti mõisate poolt ettepanek võtta ette kiriku sisemuse põhjalik restaureerimine ja kirik suuremaks ehitada. Pastor on alates 1887. aastast näinud, kui rahvarohke kirik pühapäeviti on. Vaatame taas, mida oleks enesemaksustamine 1908. aastaks andnud: kiriku sisemus oleks uuendatud, selle juurde kavandati ka akende laiendamine ja suurendamine, ümberehitatud seinte tasandamine, uued pingid. Vana kena altariruum oma teravkaarega oleks parandatud, kantslialtar kunstniku poolt restaureeritud – nii oleks kogudus saanud ilusa kiriku, mis vastaks täiesti tema vajadustele ja mahutatuks koguduse ka leeripäevadel ja näiteks uusaastal. Kahjuks ei tulnud ühestki ilusast ettepanekust midagi. Pärast seda, kui Manasseini revisjon 1882. a tõstis loosungi: "lahti sakslaste juhtimisest ja valitsemisest",⁴²³ on see mõte leidnud toetust ka Palamusel valitud saadikute hulgas, näiteks varasema õpetaja Jaan Laursoni poolt, kes on alates 1895. a konvendi

⁴²³ Nikolai Manasseini (1835-95), Vene senaatori (al 1880) ja kohtuministri (1885-94) poolt Liivi- ja Kuramaa kubermangudes läbiviidud revisjon (1882-83) talle saadetud talupoegade palve- ja märgukirjade alusel Neis nõuti balti mõisnike privileegide kärpimist, kubermangu piiride muutmist etniliste põhimõtete alusel, läti ja eesti keele kasutamissoiguse suurendamist, rahvakooli vabastamist mõisnike ja pastore ülemvõimu alt jms. Revisjonil saadud andmete põhjal koostatud aruannet kasutas valitsusvõim oma edaspidises venestuspoliitikas Läänemere mail

liige. Alates 1899. aastast arvavad saadikud, kes varem neis asjus pole suudki lahti teinud: "väljaminekuteest hoiduda". Nad keeldusid otseselt mõisate ettepanekute, kes tahtsid ümberehitust, kiriku suurendamist, altariruumi mahlõhkumist ning rõdu ja altarikoori vahele eraldavat vaheseina, suurt saali, nagu Maarjas ja Tormas, et pastorit võiks altaril igast küljest näha. Ning miks ei püdanuks inimestel selline suur soov olema?!

Mõned rääkisid ka kirikule päris uue torni ehitamisest. Väljapakutud enesemaksustamise vähehaaval raha kogumiseks lükkasid nad aga üsna külmalt tagasi, öeldes: "selle võib maksta ühekorraga!" Ja miks mitte! Kui Aleksander III oli siiski Zinovjevi siia maale kuberneriks saatnud, otsustati, et kirikumaa makse tuleb taas arvestada nagu 1819. aastal. Samuti kui tollal, pidi mõis ise kõike tegema, materjali hankima ja katma kõik kulud, kuna valdadele jai vaid kohalevedu Meistrimehed ütlesid aga mõisale ära! Peale selle võttis kuberner kirikukonventidelt enesemaksustamise õiguse. See õigus kanti üle peremeeste koosolekutele. Nende käes oli otsustamine: kas see, mida konvent otsustanud, viakse ellu või mitte. Miski ei takistanud saadikutel sel juhul uue laiendamise ehk juurdeehituse poolt hääletamast, miski ei takistanud neil täielikku uusehitust nõuda, kuna mõis maksis! Et mõisad taolist kirikuremonti ei tahtnud, seda ei saa neile pahaks panna. Peagi jäi asi soiku.

Enne Manasseini revisjoni, niisiis enne 1883. aastat, oleksid mõisad kindlasti saavutanud nende poolt alles 1899., 1900., 1902. aastal tehtud ettepanekute vastuvõtmise. Tookord oli juhtimine ja valitsus kahtlemata veel nende käes. Ent nüüd oli see võimalus maha mängitud. Talurahvas oli venestamisega kaasa läinud ja rahvuslased astusid süstemaatiliselt sakslaste mõtete-soovide vastu. Juba oli hilja!

Nii tuli aasta 1908.

See oli nädalal peale nelipühi, mil kirikus pidi toimuma laulatus. Seal märgati, et altarikoori kõrged ilusad teravkaared olid kahtlasel viisil vajuma hakanud. Arhitekti poolt kiiresti ette võetud uurimine näitas olukorra ohtlikkust, nii et ainuke pääsetee oli altarikoori madaldamine. Altar nihutati kirikulöövi kantsli kõrvale, nii suruti kirikuruum veel rohkem kokku.

Kõrgem käsi pidi nüüd otsustavalt vahele astuma!

1908. aasta oktoobris toimus kirikueestseisja maanõunik Arved von Oettingeni (Luualt) juhtimisel konvent. Selle tulemus oli, Jumal tänatud, rõõmustav! Kuna ajahammas oli 700 aasta jooksul altarikoori võlvid varisemisohtlikuks muutnud, aktsepteerisid mõisad saadikute vana soovi ehitada vana altarikoori kohale juurdeehitus, mis moodustaks kirikuga ühe ruumi.

Ehitusarved pidi kõik pooleks jaotatama. Möisad kandnuks kulusid, näiteks poole materjalide kohaleveo kuludest. Imukveret olid esindamas väga õiglased inimesed, nende saadik väljendas pastorile üldist suurt rõõmu selle otsuse üle.

Kirikuehitust toetasid ka kõik peremeeste koosolekud, välja arvatud Roelas. Enamik – nagu Kuremaal ja Kudinas, olid üksmeelselt poolt. Vaid Kaareperes puhkes terav vaidlus, kuid hääletusel oli enamik konvendi ettepaneku vastuvõtmise poolt. Roela soovis kohustuste vanal viisil jagamist.

Foto 12. Alexander Nyländer

1909. a esimesel poolel aga järgnesid sündmused, mis Kaarepere ja Kudina peremehed teravalt juba vastuvõetud kinkuremondi idee vastu häälestas. 1908. a kokkulepitud maksismoodus lükati tagasi ja nõuti Zinovjevi poolt kehtestatud korra rakendamist. Luua, Kuremaa, ja Imukvere jäid aga oma 1908. a otsusele truuks. Sellega oli asi jälle seisma pandud!

Kuidas oli see juhtunud? Siin peame küll kõstri ja kihelkonnakooli juurde minema.

Palamusel oli õnnetus omada Aleksander Nyländeri näol tegelast, kelle kohta ka tema parimad sõbrad kinnitada ei võinud, et ta oma ameti jaoks kohane mees oleks. Tema huvid olid üsna väljaspool kutsetöö sfääri ja miski ei kinnitanud tema usaldusväärsust oma ametikohustuste täitmiseks. Peale selle puudus tal komme tõtt

rääkida. See omadus näis temas üsna kaotsi läinud olevat!

Oma ametiaja esimestel aastatel oli ta "üle oma võimaluste elamisega" vähehaaval järjest hullematesse süüdesse ja suhetesse sattunud, nii et seda mitte ainult viisakalt organistiks-olemisena ei saa kirjeldada. Ja kuigi tal ei puudunud muusikaline andekus, tõi ta isegi selles osas rohkem kahju kui kasu – tema äärmiselt pealiskaudse ja otse südametunnistusetult osavõtmatu oreli kasutamise tõttu muutus koguduse laul märgatavalt halvemaks!

Pole vist vaja lähemalt selgitada, et kihelkonnakool tema juhtimise all sugugi ei õitsenud. See oli üldse väga raske ja keeruline asi. Siiski tuli teda kannatada, kuna esialgu oli kihelkonnas vähe häid mehi. Ta oli kõige ebapuhtam hing,

kes nägi oma kutset selles, et igale positiivselt ehitavale tööle ja kavatsusele oponeerida!

Formaalselt ei saanud meest milleski süüdistada. Nii tuli nüüd venestamine ning kuna Nyländer polnud ise võimeline uusi hirmsaid nõudmisi järgima, pakuti talle konvendi poolt abilisi. Kaks tublit abilist, Tamman ja Särg, töötasid õnnetu kihelkonnakooli peagi üles, nii et see sai tõesti heaks kooliks, kus õppisid isegi naaberkihelkondade lapsed, eriti Maarjast! Iseäranis tubliks õpetajaks, kes lastega väga hästi ümber käia oskas, osutus 1906. a teisest semestrist kuni 1907. aasta jõuludeni ametis olnud Särg. Nyländeril polnud küll millestki puudus. Teised töötasid tema jaoks, tema nautis sissetulekuid. Teades oma nõrkust, oli ta koolitööst kõrvale hoidnud ja oleks rahus võinud oma elu lõpuni sel viisil elada. Aga halb iseloom mängis talle halva tembu! Pärast seda, kui ta oli oma tubli abilise Tammani välja söönud, algas ta sama mängu ka Särgi vastu. Särg lahkuski kohalt. Nüüd oli aga ka tema enda mõõt täis. 1907. a oktoobri konvendil nõudis pastor tema kihelkonnakooli õpetaja kohalt lahtilaskmist. Tema kaitseks ei kostnud ühtegi häält. 1907. a detsembris valiti uueks kihelkonnakooli õpetajaks A. Tasso Saaremaalt.

Seepeale võis asuda Nyländeri kõrvaldamisele ka köstriametist. 1908. a oktoobris ütlesid kirikueestseisjad, kelle pädevusse köstri määramine ja vallandamine kuulub, talle köstrikoha üles. Tema järglaseks valiti Juhan Tisler Varalt, kes 27. aprillil 1909 ka ametisse õnnistati. 4. mail tõsteti Nyländer rahukohtu otsusega köstri majapidamisest välja.⁴²⁴

Nyländeri vallandamine tekitas esialgu ärevust. Kui varem polnud isegi tema sõbrad teda õpetajaametis kannatada tahtnud, siis nüüd arvati, et ta oleks võinud hästitasuvasse köstriametisse küll edasi jääda. Negatiivne mõju on ikka tugevam kui positiivne. Kõik pöördus. Nende vastu, kes juhtisid kihelkonna kirikukooli, tekkis opositsioon ja selle juhiks sai kaua aega siin elanud endine köster, kuivõrd köster on ikkagi kihelkonna teine mees. Nii saavutasid need ebapuhtad elemendid Kaareperes, kus elasid Nyländeri peamised sõbrad, et 1909. a kevadel oli enamus siinsetest peremeestest kiriku mistahes ümberehituse vastu ja Kudinas nõuti sellist kulude kandmise moodust, mis niisamuti kui Kaarepere otsus tegi võimatuks mistahes töö kiriku juures. Talupoegade teguviisi üle mõeldes pidi kirikueestseisus pastori arvates sellele otsusele jõudma – *Õpetajale kiusuks*.⁴²⁵ Kui palju Nyländer ise seejuures tegev oli olnud, pole võimalik kunagi lõpuni kindlaks teha. Aga see oli tema sõprade töö, tema mõju!

⁴²⁴ Vt ka EAA 1261-1-396.

⁴²⁵ Kursiivis tekst on originaalis kirjutatud eesti keeles.

Jumal aidaku järglasel sellest halvast mõjust võitu saada ning kogu tema jõud nii kurval viisil lõhutud kirikutöö lõpetamisele suunata. Jumala ja kirikueestseisja energia abiga tuleb see lõpule viia. Praegune 1909/10. a kitsas ruum jääb koguduse vaimuelule liialt väikeseks.

Kirikueestseisjad

Pastor on väga palju tänu võlgu kirikueestseisjate truule ja kohusetundlikule tööle, seepärast peab lühidalt ka nendest rääkima.

Pastori ametisseasumisel oli kirikueestseisjaks hr. Guido von Samson,⁴²⁶ kes pani oma ameti maha 1882, kuna ta valiti Liivimaa Krediidkassa direktoriks ja pidi seepärast Tartusse asuma.

Vaimulik on talle palju tänu võlgu. Tema eestvõttel ja järjekindlal toetusel otsustati 1883. a konvendil kõik kirikumaksud rahasse ümber arvestada. Ühe hobusepäeva väärtuseks hinnati puuda, jalapäeva väärtuseks aga poole puuda rukki hind. See otsus tehti kuue aasta peale, siis tuleb asi järgmise kuue aasta keskmiste järgi ümber arvestada. 1885-91. a maksis puud rukist 3 rubla. 1881-91. a ulatus kirikumaksude summa 2635 rublale, seega tuli puuda hinnaks 2 rubla ja 4 kopikat. 1891-1909. a oli kirikumaksude summa 1830 rubla. Siis tuli tõus, nii et 1909-13. a oli maksude summa 2303 rubla. Kui rukki puud maksab 3 rubla, võib Palamuse pastor ainuüksi kirikumaksudest kenasti ära elada. Suur võit on seegi, et pastor saab nii kõik, mis talle ette nähtud, ilma tülideta kätte, kuna järelevalve maksu tasumise üle pidi jaama vallavanematele. Selle ümberkorralduse eest Palamusel peab tänama G. von Samsoni.

1883. a maist kuni 1891. a detsembrini pidas kirikueestseisja ametit hr von Klot Imukverest, kes hoolega toetas koolide tööd.

1891. ja 1892. a pidas seda ametit ajutiselt maanõunik E. von Oettingen Kuremaalt. Tema ajal kanti surnuaia hauaplatsid vastavasse arvestusraamatusse.

1892. – 1908. a oli kirikueestseisjaks hr Richard von Oettingen Visustist. Ta toetas kirikuelu edendamist suure ja lakkamatu truudusega neil rasketel aastatel, mil konvendilt oli võetud kogu voli ja see vähene, mis veel alles, pere-meeste koosolekutele üle antud. Vaevalt leidis kusagil mujal Liivimaal kohta, kus

⁴²⁶ G. von Samson-Himmelstiern, sündinud 17. aug. 1841. a Õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1860-62, seejärel jätkas õpinguid Heidelbergi ülikoolis Kaagvere mõisa rentnik, seejärel alates 1875. a Kassinurme mõisa omanik. 1865-67 Pärnu-Viljandi ringkonnakohtu assessor, kuni 1875. a kihelkonnakohtunik, 1881-82 Liivimaa Krediidiseltsi eesti distrikti assessor ja alates 1882. a selle direktor (A. Hasselblatt, G. Otto. Album Academicum Lk 522)

kõigil kiriku ehitiste juures vajalikel töödel nii kohusetundlikult silma peal hoiti ja kõik vajalikud tööd ära tehti, nagu see tema ametiajal Palamusel oli. See on truudus väikeses, mida Jumala poolt nii kõrgele seatakse!

1908. aasta oktoobris sai kirikueestseisjaks maanõunik Arved von Oettingen Luualt ja tänu tema teovõimsale energilisele tegevusele tehti lõpp selleaegse kõstri nii halvale mõjule.

Jumal, tugevda tema tahet ja südant toppama jäänud kirikuehituste jätkamiseks!!

Kalmistu

1883. aastal eraldati praeguse kalmistu kirdeosas maa uute matusekohtade jaoks.

1885. a valmis kirikueestseisja von Klotil lõpuks ka kalmistu kasutamise kord. Seni jagas köster hauaplatse oma voli ja inimeste soovide järgi. Sellega tekkis suur korratus ning palju head maad läks kaduma ja jäi kasutamata. See õnnetu olukord pidi kaduma. Kalmistusse märgiti liinid maha, kirikueestseisja lasi hauaplatsid kupitsatega ära märkida ja neile järjekorra numbrid panna, nii et hauaplatside järjekord maal oli paigas. Maeti ainult kindlaksmääratud korra järgi. Keegi ei tohtinud reast kõrvale matta. Nii sai lõpuks surnuaia korda ja ka vajalikud teed paika.

Varsti jäi olemasolev vana Palamuse surnuaed väikeseks, liiga tihti tuli hakata tegema pealematmisi. 1891-97 käisid läbirääkimised kalmistut piiravalt Treiali talult 4 vakamaa juurdeostmiseks. Kahjuks ei jõutud omanikuga aga hinna suhtes kokkulepele.

1892. a kaotati lõpuks niinimetatud vabad platsid, kus peale 25 kopika maksmist võis jälle edasi matta vanale platsile, kus haud juba olemas – niisiis odav üleminek hauaplatsi ostmisele hinnaga 10 kopikat ruutjala kohta. Osta või mata järjekorra järgi!

1892. a. Vaid kaks aastat ametit pidanud kirikueestseisja E. von Oettingen Kuremaalt viis sisse trükitud hauaplatside arvestamise raamatute pidamise.⁴²⁷ Need antakse kätte tasuta ja annavad üheltpoolt ostjale vajaliku ülevaate, teiselt poolt aga lasevad kirikuvalitsusel kontrollida, kui palju ühele inimesele kuulub.

1896. a 12. novembril otsustati: hauaplatse ei tohi jaotada ja ostmise juures peab jälgima maatükkide järjekorda, nagu need 1893 a valmistatud kalmistu plaanil on märgitud. Ühtlasi kinnitati sakslaste jaoks samasugune hauaplatsi hind, 10 kopikat ruutjala kohta, kuna selgus, et Treialilt ei saanud kõrge hinna tõttu maad kalmistu laiendamiseks juurde osta.

⁴²⁷ Vt EAA 1261-1-413

1899. a lasi selleaegne Kuremaa vallavanem Gustav Neufeld oma kulul kabeli lähedale, paplite alla kõrgemale kohale, kindla kivist kantsli ehitada.

1900. a valiti pastoraadi maast, pastoraadist üle tee, välja uus surnuaed, neli vakamaad hinnaga 350 rubla vakamaa kohta, ja ümbritseti see hea kiviaiaga.

1903. a taotleti uue surnuaia avamiseks kõigekõrgema kinnitust.

1904. a otsustati ehitada kalmistukapitali abil (mida vastavalt ülemkonsistooriumi otsusele ei tohi mitte mingiks muuks otstarbeks välja anda), kaks ilusat suurt väravat üksteise vastu, nii vanale kui uuele kalmistule.

1905. a septembris õnnistati uus surnuaed pastor Punga⁴²⁸ poolt sisse.

1907. a sügisel jõudis uute kalmistuvärvade ehitamine lõpule ja need on surnuaiale suureks uhkuseks. Selleks kulus 1340 rubla. Märgiti maha ja kruusutati kalmistu peatee, mis jaotab kirikaia kahte ossa. Peateest vasakule jääv osa sinna istutatud puudega on surnuaia kõige uhkem osa. Selle osa hauaplatsid määras kirikueestseisja R. von Oettingen minu poolt koostatud kaardi alusel. Peale selle ehitati ka vahimaja – kirikumõisa töö, kus elab *kellomees*.⁴²⁹ Surnuaed on korras!

Koguduse elust alates 1877

Juuni 1878. – Ida von Oettingeni vanim tütar laulatati pastori poolt kodus Õisu [mõisast pärit] Sieversiga.

1879. a. Pärast kolimist uude remonditud pastoraati alustas pastor juunis saksa leeriõpetust Erich v. Oettingenile, sellase prorektori Rudolf Oettingeni (Kuremaalt) vanimale pojale ja Moritz v. Engelhardti pojale Roderichile – raske aeg ja töö! Kas külvatud seemnel tuleb juuri?!

1879. a võeti Visusti peremees Jakob Virruver koos oma kurttumma lapsega Vändrasse sõidule kaasa, et teda sealsesse kurttummade kooli õppima panna – kahjuks asjata!

Sama aasta septembris üritas pastor Laiusele kokku kutsuda sügisel ära jäänud pastorite konverentsi. See nurjus sisemiste vastuolude ja mõne vana ametivenna suure umbusalduse tõttu mõnede üksikute inimeste suhtes Laiusel. Väiklus on meie olemuses!

1881. a august – suur eesti konvent Tartus, mis oli kui vesi rahvusliku agitatsiooni veskile. Aleksandrikooli peapööritus! Õpetaja Uus pani oma ameti maha, kuna ta ei tahtnud olla uues mõisakoolis sakslaste teenistuses! Siis tuli tal uus idee – ta varastas teenistusrahad.

⁴²⁸ Gustav Punga (elas 1860-1930) oli 1888-1928 Kursi pastor

⁴²⁹ Kursiisviis toodud sõna on originaalis kirjutatud eesti keeles

Detsembris maeti Kuremaal professor Moritz v. Engelhardt.

Uuesti võeti vastu otsus Roela vaestemaja ehitamiseks. Mõisa omanik pr von Liphard kiõkis vajalikke asju – voodeid, sokke, pesemisasju.

Mais toimus Kursi pastor Toepferi juhtimisel maakonna kooliameti kooli-visitatsioon. Osaliselt 5 kooli kirikus!

1883. a sai kihelkonna-kohtunikuks Arved v. Oettingen. Väga tubli ja osav, loob ja teenib endale lugupidamise ja austuse inimeste juures.

Mais keisri kroonimine.⁴³⁰ Üldine "pidusöök" pastoraadi õues.

Novembris põles kurjast käest süüdatuna maha Imukvere mõisa rehi.

1884. a sai kohalik pastor maakonna koolirevidendiks; koolirevisjonid toimuvad kuni venestamiseni.

Luual tähistas Pemu Hindrik Neufeld kuld-pulmi.

Oktoobris lõid kaks Foto 13. Arved von Oettingen
Kudina mõisa kurikuulsat hobust inimesi, Juhan Karu suri selle tagajärjel.

Suur eesti õpetajate konverents juunis Tartus Hollmanni eesti seminaris. Pastoraat saab teenijate maja 4 perekonna jaoks ja elumaja katus kaetakse laudadega. Tütarlaste õpetus mais.

1885. a. Novembris suri pastoraadi vana Hirschi-aegne kutsar Prits Arstrebane.

⁴³⁰ Aleksander III.

1886. a. Eesti konvendi protokoll. Juunis pidi ette võtma paljusid puudutava Mihkel Teppani ekshumeerimise tema poja pahatahtliku pealekaebuse põhjal! Palju pahandust!⁴³¹

Suri Luua vallavanem Juhan Steinmann. Ta pidi külmaga kirikusse mine-ma, oli läinud kuuma nahaga jala külma kirikusse.

1886. a. Burchard von Oettingeni ja Siegfried von Engelhardti saksa leer. Esimene saksa leer peale seda kui 1882. a Kuremaa Alfred v. Oettingen, Burchard v. Schrenker ja Paul Lakschwitz leeriõpetust said ja juunis leeritati.

Detsembris maeti Kuremaal Luua Hans v. Oettingen.

1887. a. Tartus suleti Eesti rahvakooliõpetajate seminar. Novembris põles välgu-löögist tervenisti maha Laiuse kirik.⁴³²

Aprillis kinnitati sinne pastor ministri poolt ringkonna praostiks!

Sügisel tulevad esimesed leerilapsed Kaarepere Arukülalt, kes pole käi-nud evangeelses koolis, vaid ainult kreeka ortodokses, Kitse Jaan Plümfeldi pojad.

Juunis oli Tartu-Riia raudtee avamine. Sügisel määras Kudina vald tun-tud hobusevarga Juri Karmi Siberisse saatmisele!

⁴³¹ Kroonika on siinkohal napolisõnaline. Taas annavad meile seletust toimunu kohta toleleagssed ajalehed. Postimees kirjutab 1886. aasta 31 mail kõige põhjalikumalt. *Hiljuti kaevati Palamuse surnuaiast üks Jõulu ajal juba maetud vana taadi kõdunenud keha ulesse selle pärast, et pojad kahekesti tulli lainud, ja teine utelnud, et teine olla isa ära tapnud. Kohus on ka tapmise märksid surnu juurest leidnud ja teise poja ja kadunu kaasa ülekuulamise alla võtnud. - Hirmus!*

⁴³² Johan Köpp kirjutab sellest: "Õöl vastu 20. novembrist 1887 a (kl. ½2 homm.) laks Laiusest üle äge ärkesehoog, mida kuuldi laialdasel maa-alal Hirma kargatuse järel, mil kiriku ümbrus olnud tück aega täis elavat tuld, nähti, et kirikutorni tipp oli süttinud põlema; varsti põles kogu torn nagu "määratu suur kuunal". Õnnetusekohale rutanud köster leeripoistega ning kihelkonnakooli-õpetaja oma kasvandikkudega puudsid päästa, mis võimalik; samuti aitasid kaasa teised kokkutulnud koguduselükkmed, kuid võimatu oli tulele takistusi teha, sest ligiduses puudusid igasugused tuletõrjevahendid. Kuremaa mõisa prits osutus liiga väikeseks. Kivijärve oma aga jõudis liiga hilja päralt. Kirikust kanti välja pingid, altar, kantsel, oreliviled, klaviatuur, kõik muu jäi tulle. Kiriku katus ja lagi põlesid tuhaks, kirikusse enesesse laustuli ei pääsenud. Ikkagi jäid kirikust üle tugevad kivimüürid. Kell kõikus tück aega tuleleegis, kukkus siis uleni helendudes alla ja vajus poolenisti maa sisse, kust ta kohe välja kisti, ta leiti terve olevat [---] Varsti aga rauges torm ning hakkas sadama tihedat lund, mis kattis hoonete katused ja kaitses neid tulesädemete eest. Kell 7 hommikul oli kõik möödas: kirikust olid järele jäänud ainult varemed ning mõned sisemised osad enam-vähem purustatud kujul (J. Köpp. Laiuse kihelkonna ajalugu Lk 380-381).

[Pastoraadi] hobusetall sai uue katuse.

1889. a. Suri Võru kaupmees Hendrik Kuusik.

1890. a. Juri Treier mõisteti eelmise aasta jõulude ajal kirikus korra rikkumise eest kolmeks nädalaks vangi.

1891. a. Provintsiaalsinodil otsustati: teenida retsepteerituid edasi nagu varem ja mitte lasta solvata kiriku au!

1892. a. Eraõpetus Jüri Rebasele, Mardi pojale Kuremaalt, kes oli lahkunud koolist. Woldemar Sielmanni ja Hollmanni kahe poja saksa leer.

1895. a. Pöles maha Imukvere mõisa kirikuvöömündri Karel Koppeli elumaja rehi. Tänu abile saab ta uue ilusa ühekordse maja.

1896. a. Palamuse põllumajandusseltsi rajamine, mõisaomanikud ja talupojad ühiselt. Visad rahvuslikud elemendid Luualt provotseerivad 1898. a teise, puht eesti seltsi rajamise. Üsna varsti ei tee see peale ässituskõnede pidamise enam midagi.⁴³³

1895. a. Burchard Sielmanni, Eugen Dangalli, Walter v. Samsoni saksa leer.

Varasem õpetaja ja vallakirjutaja Jaan Laurson valiti kolme ühinenud valla – Kuremaa, Luua ja Imukvere konvendisaadikuks. Kangekaelne opositsioon *par excellence*⁴³⁴ kuni 1909. a, mil ta pidi oma talu, mida enam pidada ei suutnud, maha müüma ja linna tõmbuma.

1895. a. Önnistati sisse uus Kaarepere vallamaja. Kuremaa sai juba 1892. a uue vallamaja. Sisseönnistamise puhul korraldas mõisaomanik piduliku lõunasöögi. Karel Koll oli vallavanem, korralik inimene, pidas korda.

1896. a. Novembris pidi doktor Francken Kuremaa mõisast lahkuma, kuna talle seal korter üles öeldi. Enamik mõisaomanikke tuli Luuale konverentsile, et arutada Palamusele doktorimaja ehitamise võimalusi. Üsna tulemusteta! Talupojad ei

⁴³³ Siinkohal tuleb taas välja taolise kroonikakirjutamise viisi puudulikkus – kroonikakirjutaja ei mäleta enam, millal on midagi juhtunud. Selleaegsed ajalehed annavad toimumust hea ülevaate. Palamuse esimese põllumeeste seltsi (mõisapidajad ja talupojad koos) asutamine toimus 28. veebruaril 1881. a Mooritsa koolimajas. Esimeheks sai A. von Oettingen. Algul taheti seda seltsi liita Saksa Põllumeeste Seltsi külge, aga kuna enamus asutajaliikmeid oli sellele vastu, siis loodi selts eesti seltsina. Teise, puht eesti seltsi rajamine toimus 1899. aastal Kuremaal, esimeheks sai talupidaja Jaan Laurson. Tundub, et J. Laurson on olnud Palamuse kandi üks ärksamatest eesti talumeestest. Seetõttu on ka mõistetatav kirikuõpetaja negatiivne suhtumine.

⁴³⁴ Iseäranis, sõna otseses mõttes (pr. k.).

lasknud midagi läbi. Francken sai ajutise elukoha Luual, kuhu ta jäi paariks aastaks ja tõmbus siis linna.⁴³⁵

1897. a. 8. septembril suri peale lühikest ägedat haigust pastori abikaasa.

1898. a. Jaanuaris oli eraõpetus-leer viie noorega, kes küll piisavalt koolis käinud, aga teadmistelt nii nõrgad, et neid sügisel koos teistega leeri võtta ei saanud. Selline eraldi leer leidis palju vastuseisu! Hiljem peeti vajalikuks sedalaadi ekstra-õpetused keelata, nõrgad noored tuleb õpetuseks sellisel ajal kokku võtta, et leer saaks olla ühiselt. Siis see on neile peaaeg!

Ühel augustikuisel pealelõunal kell 4 põles teadmata põhjustel maha pastoraadi loomalauda vastas üle tee asunud söödaait. Tall küll pääses, kuid tuulega läks tuli rehe katusele. Mõlemad ehitised langesid tuleroaks. Kirikukonvendi otsusega ehitati peagi uued hooned. Kulud kandis kihelkond.

1900. a – senati 29. okt. 1899. a nr. 10928 all antud otsuse järgi, mis seletab väljendit mõis (*Gut*) regulatiivis, nii et selle all peab mõisa (*Hof*) ja talupoegkonda uue ühisusena käsitlema – tüli oli Lätis provotseeritud – on nüüdsest mõisast eraldumise juures õigus maksta pool summast "päeva" eest.

Sel aastal kaotas Kuremaal Jaan Kaddajas oma ostetud ja makstud talu, kuna see oli kinnistusraamatus ikka veel esimese omaniku nimele kirjutatud. Kaddajas oli kolmas taluomanik, kelle juures endine omanik taolist vene ametivõimu formaalsust kasutas. See endine omanik oli Laiusel elav Kiisk. See juhtum küll ei suurendanud sümpaatiat uue seadustiku vastu!

1900. a. Palamusele rajati tuletõrjeühing. Kahjuks vallakirjutaja R. Laursoni juhtimise all, kes ühingut omakasupüüdlikult kuritarvitas ja ära kasutas.

1901. a. leeritas pastor peale eelnevat õpetust Pauline Sauli Kaarepere Arukülas, haigeveodis. Ta tervenesis alles mõne aasta pärast.

Juulis korraldas kirjutaja R. Laurson tuletõrjeühingu 1. aastapäeva pidustuse. See oli suur prassing talle ja tema sõpradele linnast – väikeametnikele, Tartu üliõpilastele – Ausijev, Bolepov.

1902. a oli pastor haigeveodis ja mõisnikud kinkisid talle ametiüubeliks vahendeid, et leida abi areneva südamehaiguse vastu!

⁴³⁵ Ferdinand Gottfried Francken sündis 27. veebruaril 1839 a Viljandimaal Taagepera mõisas, kus tema isa oli valitseja ja rentnik. Käis Viljandi ja Pärnu elementaarkoolides ja Pärnu kõrgemas kreiskoolis 1859. a sooritas sisseastumiseksamid Tartu ülikooli, õppis seal 1859-64 ja 1869-70. Dr.med. 7. detsembril 1870 a. Oli 1871. a pool aastat Tambovis kreisiarst, alates 1872 a jaanuarist erapraksisel Palamuse kihelkonnas, elas esmalt 25 aastat Kuremaal ja siis alates 1897. a Luual. Alates 16. aug. 1903. a erapraksis Tartus (**I. Brennsohn** Die Aerzte Livlands Lk 162)

1903. a. jüripäeval asus W. von Samson Kassinurmesse ja ilmus kirkukonvendile.

Juunis varises Kuremaa vallakirjutaja R. Laursoni hiilgus häbistavalt kokku: tema sahkerdused mürdsid ta kaela. Peale kahelt Kuremaa valla liikmelt suurema rahasumma valjapetmist püüdis ta end põgenemisega karistusest päästa. Ta on tõeline karjerismi ohver eesti rahvuslikkuse ja vene tshinovnikluse pinnal! Talurahvakomissari Mielhardil on selles suur kaassüü, ainult tema egiidi all võis Laurson niimoodi asju ajada. Uue talurahvakomissari tulekuga oli tal lõpp! Naise ja lapse jättis ta ka maha.

1903. a. Oktoober. Eelõpetus meie rasketele leerilastele. Seda tuleb nüüd uha rohkem ette, kuna õppeedukus langeb!

Novembris vapustas kihelkonda kohutav vanemate tapmine – Imukvere kandis lasi perepoeg Gustav Jonuska õhtul kell 5 nende toas maha oma isa ja ema ja tahtis tappa ka oma venda, kes laske kuuldes appi tuli. Ta tulistas tema pihta mitu lasku, aga ainult haavas teda. Tema naise ahnus ja viha ning selle sugulased pidid olema meest sellisele teole pooranud!

Revolutsioon hakkab kuju võtma!

Selle aasta konvendil loeb delegeeritu J. Laurson ette häbematu kirjatüki, mis on kirikuinspeksiooni resultaati (kirikuinspektori poolt oli visitatsiooniks luba antud) ja tuleb järeldusele: taotleda kirikueestseisja vallandamist!

See oli rahvuslik kriitika kirikueestseisja ausaima ja kohusetundlikuima ametipidamise suhtes! Aga omaenda pojalt laseb ta rahulikult varastada ja petta! Need tema sõnad ei avaldanud mõju, sest mees ise oli oma poja pettuse ja põgenemise tõttu märgistatud!

1904. Riiki tabas katastroofi! Jaanuaris algas sõda Jaapani vastu. Järgnevad kaotused.

Juunis abiellus maanõunik A. von Oettingen Luualt Margarete von Oettingeniga Kuremaalt.

Jaanipäeval kutsuti ka siin kihelkonnas reservis olijad väeteenistusse. Rahutus ja nurin rahva hulgas.

1905. a streik linnaraudteel. Sündmused kihelkonnas:

Mai. Taevaminemise püha öösel oli pastoraadis suur vargas – varastati umbes 400 rubla.

November. Järvepera metsas leiti ühel hommikul Kuremaa peremees Mihkel Saar tapetuna – pealuu oli sisse löödud. Kättemaksuks pahategude eest, mida see paha mees varem tegi.

Oktoobrimanifest lubab usuvabadust, riigile rahvaesindust ja muurahvuslikele emakeele kasutamist nende poolt rajatud koolides!

Kaks reservväelast, Juhan Soots (Kuremaa) ja Gustav ..⁴³⁶ (Luua) langevad Mandžuurias. Vaprad noored! Selle peale järgnevad paljud tagasiastumised siinsete diasporaas elavate kreeklaste seas, nagu kirikuraamatuis märgitud.

Jõulupäeval vapustav jumalakohus teenistuse mahajätnud *kellamees*⁴³⁷ Christian Lille üle, kes öösel oma toas ära põles! Ta oli korralik inimlaps ja loomult kombekas inimene, kuid kergemeelne. Jook ja halb seltskond olid ta nii kaugele viinud, et ta peaaegu üldse enam kaine ei olnud. Nii oli ta ka jõuluõhtul raskes joobes koju tulnud – mõned ütlevad, et koos seltsilistega – et pidu pidada. Mis toimus, ei tea keegi! Esimese jõulupüha hommikul kell 6 oli tema magamistuba leekides. Kui sinna jõuti, leiti vaid tugevasti põlenud kondid Jumal olgu talle armuline!

1906. a. Karistusekspeditsioon.

Jüripäeval tähistas maanõunik E. von Oettingen Kuremaal kuldpulma 24. aprilli pärastlõunal põles maha Mooritsa karjamõis koos kõigi ehitustega. Lapsed süütasid tule.

Oktoobris asus Erich von Oettingen Kuremaale.

Maardla juures suri peremees Vaino Gustav Laurson. Selle aumehe nimi tuleb tänutundes mee-les pidada. Kui 1890. aastatel minis-teerumikoole avati, võis Kudina üle rõõmu tunda. Gustav Laursoni hääli oli otsustava tähtsusega. Hoolimata kõigist vene ametnike ähvardustest ja survest jäi ta kindlaks ja ütles: "ei, meil on juba kool külas ja kiriku juures."

1907. a. Oktoobris lasti Kuremaa metsas maha maha jõukas peremees ja kaupmees Jüri Teppan, kes oli laiuselt koju sõitmas. Kolmas mõrv ahnusest!

1908. Ringkonnakohtu poolt mõisteti süüdi Mihkel Saare oletatav tapja 1905. a. Gotlieb Seen, Priisi poeg.

Gustav Murr, peremees Kuremaalt, mõistetakse vaelevande eest 4½ aastaks sunnitööle! Kurjategija Michel Mikhelis sai kaks aastat sunnitööd telefoni lõhkumise eest. Tema on süütu!

16. märtsil asub August Westrén-Doll adjunktina tööle.

1907. a. detsembris öeldakse koht üles kõstrile, kes kihelkonnakooli õpetaja ameti oli üle andnud A. Tassole.

1909. a. 27. apr. seatakse Juhan Tisler kõstrina ametisse!

⁴³⁶ Lünk ka originaalis, ilmselt perekonnanime koha peal

⁴³⁷ Kursiivis tekst on originaalis eesti keeles

Koguduse elust. Venestamine.

Sellest ei saa küll kahju tulla, kui meie järeltulijatele anda lühike kronoloogiline kujutus venestamistööst siinses kihelkonnas!

1882. aastal senaator Manasseini poolt ette võetud maa revisjon ja tema maainstitutsioonid alustasid Aleksander III valitsuse ajal otsustatud maa venestamist. Tema peategevus seisnes tegelikult ainult võimu äravõtmises olemasolevatelt institutsioonidelt, nagu kohtuasutused, ning palvekirjade saatmises tema agentide ja tööriistade – rahvusliku ajakirjanduse poolt – haritud inimeste vastu, keda kõiki see rohkem või vähem tabas. Omandus oma maa, metsa, niitude üle – mis sakslaste käes oli, tuli ära võtta ja neile anda! See oli raske aeg, mil nad vähehaaval õõnestasid sinse korra alustalasid, lõhkusid mõttetult

kohtuid. Alates 1881. a tulid uued löögid kirikute pihta, kuna vallavalitsused said laiemaid õigusi kirikuasjades kaasa rääkida. Maa organid pidasid oma kohuseks nii kaua, kuni nende tegevust kindlalt polnud veel keelatud, neid kindlustada. Seetõttu peeti vankumatult kindlalt iga-aastaselt maakonna kooliameti koolirevisjone, ilmalik revident G. von Samson ja vaimulik B. Sielmann: Tormas, Koda-veres, Äksis, Laiusel, kuni need lõpuks keelati.

Siiski ei saanud nad õnnetust ära hoida, vaid ainult veel mõnel määral korras pidada seda, mis neile maal allus, et korralagedus liiga palju võimust ei võtaks!

Jaanuaris 1886. a allutati rahvakoolid, mis selle ajani siseministri alluvuses olid, rahvahariduse ministeeriumile ja jäeti seega venestamise küüsi!⁴³⁸

Foto 14. (vasakult) August Westrén-Doll ja Burchard Georg Sielmann (osa grupipildist)

⁴³⁸ Maa-rahvakoolid allutati haridusministeeriumile 1886. a ning rahvakoolidirektoritele ja -inspektoritele 1887. a. Ainult usuõpetus jäi kiriku organite järelevalve alla ja praostide visitatsioonid käisid vaid selle aine kohta. Seniseid

Neil aastatel lükkab keiser tagasi aadli petitsiooni rahatrahvi järele. Aleksander II ajal 40. aastatel kirikust äralangenutele pakuti kergendusi, nii et paljud tagasi astuvad – retsepteeritud võetakse tagasi, kuid ametitalitusi nende juures ähvardatakse ränkade trahvidega.⁴³⁹

1886. a on olemas juba kuraator venekeelse õpetuse sisseviimiseks koolides.

Nimetati rahvakooliinspektorid, kes peavad jälgima seaduse läbiviimist.

1886. a juunis Tartus suurvürst Vladimiri kõne, kus teatati maa ja linnade esindajatele keisri otsesel käsul, kõigekõrgema tahteavaldusena maale, et need kolm provintsi peab nüüdsest tihedamalt ja tugevamalt riiki liidetama ning et selleks otstarbeks peab ka vene keel koolis, valitsuses ja justiitsasjades valitsev olema. Aadlilt nõutakse selle jaoks koostööd! Saksa mõju peab välja tõrjutama!

1887. a alustab uus kuberner Zinovjev kallaletunge köstrimaale, ta tahab selle anda kooli jaoks, proovib seda köstrilt ära võtta ja määrata kihelkonnakooli õpetajale. Vaid Tarvastus laks ettepanek läbi, kuna leidis toetust saadikute poolt.

17. mail 1887. a uus rahvakooliseadus – taolise tiitli all, nagu kõiki vene korraldusi revisoorseteks nimetatakse, selle sisseviimine määrab õpetamiskeeleks vene keele.

1888. Eestimaal algas pastor Christopfi tagakiusamine, ta saadeti aastaks administratiivkorras Astrahani.

1888. a aprillis otsustab riiginõukogu anda siseministrile täie voli iga süüdistatud pastori ametist tagandada. *Rigasche Zeitung* rõhutab, et Tartu on nimetatud Jurjeviks.⁴⁴⁰

maakoolivalitsuse organeid ei kaotatud, küll aga suruti nad sel määral tahaplaanile, et nad pidid oma tegevuse seisma jätma 1887. a anti ka määrus, et kõikides koolides peab õppekeeleks olema vene keel (O. Sild. Eesti kirikulugu Lk 216)

⁴³⁹ 1865-85. a kehtis Aleksander II antud määrus, mille alusel lubati segaabiellupaaride laulatamist vene õigeusu kirikus toimetada ilma reversaalita, st kirjaliku kohustuseta, et kõik sellest abiellust sundivad lapsed ristitaks ja kasvatataks vene õigeusu kombe järgi, mis siiani maksev oli olnud. Määruse kehtimise aja jooksul tuli Liivimaal vene õigeusust luterlikku usku tagasi ligi 400 000 endist luterlast või nende last. 1885. a hakkas nimetatud reversaal taas kehtima ja neid, kes olid luteri kirikusse tagasi tulnud, hakati taas kohtlema vene õigeusu kiriku liikmetena. Selle tagajärjeks olid lõpmatud protsessid luteri usu vaimulike vastu – neid vallandati, trahviti, saadeti Siberisse (O. Sild. Eesti kirikulugu Lk 217-218).

⁴⁴⁰ 1888. a ei saanud "Rigasche Zeitung" seda kuidagi teha, sest teatavasti oli Tartu nimeks "Jurjev" aastatel 1893-1917.

Kaks Kaarepere peremeest astusid kirikumaksudest lahtisaamiseks *kreeka* kirikusse üle – Annikvere Karel Luka oma naise mõjul ja Tõngi Karel Graumann enda kibestumisest.

1881. a (1882)⁴⁴¹ sept. kaotatakse sillakohus Tartus.

1889. a. Arusaamatused kaotatud! 28. novembril Vene justiitsreformi juurutamine.

1890. a. Nüüd algas pastorite jälitamine ringkonnas. Wegner Äksist saadeti maalt välja.⁴⁴² Voss Kodaverest tagandati, reas tulid kõik teised, Landesén 1893. aastal, Punga 1900. aastal üheks aastaks tagandatud. Vaid Palamuse Sielmann ja Laiuse Bidder⁴⁴³ jäid puudutamata, mõlemat toetas nende korralik kogudus, kes keeldus nende peale kaebamast!

1891. a kuberner võtab konvendiilt otsustamisõiguse, nende ettepanekud kuuluvad arutamisele peremeeste koosolekutel!

1892. a otsustati Kaarepere-Aruküla *kreeka* kiriku ehitus, 1893. a on see sisse õnnistatud.

1893. a nov. minister Deljanov revideerib mõnda kooli, et oma määruste edene-mises veenduda!

1896. a kirikupitsat venekeelne! Sünni-, surma- ja abielumeetrikad – venekeelsed.

1897. a kihelkonnakoolid allutati rahvaharidusministrile.

1897. a käskis kuraator maakonna Ülem-maakooliametil koolide visiteerimised lõpetada!

1898. a novembris viis minister Bogolepov läbi mõne kooli revisjoni. Puru silma ajamine!

1899. a võeti koguduselt õigus pastorit ametisse panna. Minister tahab isegi usu-õpetustundide sisu määrata.

Koguduse elust. Revolutsiooniaastad 1904 – 05

Liikumine, mis haaras kogu riiki riigivõimu kokkukukkumise ajal kindla kaotuse pärast Jaapani sõjas, sai tuntavaks ka meie provintsis. Rahvuslike ässitajate juhid lootsid nüüd oma aja tulnud olevat – mil nad sakslaste asemel maa

⁴⁴¹ Mõlemad aastaarvud on ekslik. Originaalis on hiljem kõrvale kirjutatud õige aastaarv – 1888

⁴⁴² Emil Ewald Wegener (elas 1832-99). Õppis usuteadust Tartu ülikoolis 1861-65. 1867-92 oli Aks'i pastor. 1892. aastal saadeti Läänemereprovintsidest välja rekonvertitide tõttu 1892-93 Arhangelski ühendatud evangeelse koguduse pastor Maetud Tsarskoje Selosse (Die evangelische Prediger Nr 2014).

⁴⁴³ Paul Roderich Bidder (elas 1850-1908) Laiuse pastor 1877-1908 (Die evangelische Prediger. Nr. 148).

juhtimise endi kätte saada võiksid. Valitsuse destrukttiivne ja seeläbi nii revolutsiooniliselt mõjuv venestamistöö tõstis pingeid ja aitas sellele kaasa.

Nende lapselik lootus ei täitunud – küll aga tõid rahvuslikud vassijad Lätimaal, iseäranis Riias liidus revolutsioonilise propagandaga Venemaalt ning valismaalt, palju häda ja haavasid, kui see aastal 1905 eriti puhkes!

Me piirdume vaid sellega, mis toimus oma kihelkonnas. Siinne kihelkond elas kõik üle võrdlemisi õnnelikult, ilma mingi kahjuta kinnisvarale nagu üleüldse enamik kihelkondi siin maakonnas, väljaarvatud Kursi, kus Laevas ikkagi revolutsioon tekkis, ja Alatskivil, kus see tekkis õieti kohalikel põhjustel. Aeg oli enamasti nii segane, teistes maa osades oli näha nii palju hävingut ja mõisate rüüstamist.

Teravama tempo võttis liikumine ainult Kaareperes ja Kassinurmes, olles kurjasti mõjustatud Visusti seosest Kursi-Laevaga! Märkimisväärsel viisil kõlvatute jõukate peremeeste juhtimise all, kellele oktoobris Tartus peetud miitingutel taevastina ette räägiti, oli kahes piirkonnas selleks alati valmis noorus Pikkjärve kõrtsis kokku kogunenud ja tahtis vallavalitsust laiali saata. Lisaks oli nende peamiseks hoiakuks palju kära ja juttu! Kaareperes oli peamees kõigi nende asjade juures kiriku võõrmünder Arro Kristjan Leppik; rikas peremees, halb inimene, kelle valimisega pastor väga sisse kukkunud oli.

Juba selle aasta (1905) kevadel olid Luua, Kaarepere, Visusti, Kassinurme, Kuremaa mõisate töölised palga tõstmist nõudnud, mis osaliselt rahuldati, hiljem aga jälle natuke madalamaks lasti ning Kuremaal aasta pärast pea täiesti tagasi võeti!

See oli ka kõik – Roela mõis lasi jünipäeval 1905. a kasakatel lõpuks mõisa tulla, kuna väga kärerikas rannarahvas Peipsi äärest Omedust, suurel hulgal naisi ja mehi, mõisa voolasid, et oma nõudmisi läbi viia. Siiski ei juhtunud seal midagi, eriti arvestades sõdurite katset. Vallamajas toimusid ometi kogunemised, mis tõstsid üles väga tormilisi nõudmisi mõisamaa, eriti metsa suhtes ja omastati ka erinevaid raiaimaid, nii et jaanuaris 1906 sinna ilmunud karistussalk leidis alust trahvimiseks. Enamikku karistati viistega – metsa omastajad pidid selle eest kallilt maksma ning peakõnelejatel ja kaasalööjatel, kuid pakkuläinud pärisperemeestel põletati majad maha.

Pöördume tagasi Palamuse enese juurde.

Seal pääses lahti pühapäeva õhtul novembris peale aulakoosolekut Tartus⁴⁴⁴ mõju, mis halva elemendi kokku kogus ja hakati lihtsalt nõukogu

⁴⁴⁴ Siin on ilmselt tegu 27.-29. novembril (vkj) Tartus, ülikooli aulas peetud koosolekutega, mis toimusid H. Pöögelmanni juhtimisel pärast seda, kui

moodustama ning taheti mölder Goldbergi veskisse sisse tungida! Viimasel novembrinädalal ilmusid laupäeval kaks õiendavat hobusevarast – koguduse liiget – pastori juurde, tahtsid talle vabadusvõitluse liidu märki kätte anda ja kui võimalik, pidutseda! Peale 1½ tunnist tulutut vestlust, mil nad väga uue aja eelseid kaitseid, nad lahkusid ja läksid kõrtsi ning jõid õhtu läbi. Pärast seda võtsid nad oma ametile truuks jäädes kõrtsi ees seisva hobuse kaasa.

Sõnum nende külaskäigust pastori juurde levis kulutulena kogu kihelkonnas. Oma tahtel ilmusid kaitseks mainitud härrad, neli meest ja pakkusid end pühapäevaks appi. Selle lükkasin ma pärast järelemõtlemist tagasi. Sest mida võisid nad kaitsta! Meeldiv oli see, et Kuremaa vallavanem nädal hiljem ilmus, vabandas toimunu pärast ja väljendas oma sooja osavõttu. Kahe varga pastorikülastuse mõjul moodustus Palamuse kandis mõistlikest elementidest omakaitse, mis astus paar korda edukalt korrarikkujate vastu välja.

Kirikus ja kiriku juures ei toimunud midagi, hoolimata mitmesugustest ähvardustest. Töö kirikus ja koolis läks segamatult edasi. Novembris kogunesid noored õpetuseks. See oli meeldivaim õpetamine, püsiv ja rahulik!

Korrarikumine Kaareperes leidis aset alles detsembri alguses, siiski oldi nii eraldatud kõigist raudteeliinidest – et eelkõige alles kodus kuuldi, mis veel mujal toimus – rüüstekäik Tallinnast Vändrasse, selle mõrtsukate-põletajate massi tagasipaiskamine omakaitse poolt Kabala juures – Lätimaast rääkimata – mille järel kõik oli läbi!

Kool töötas kihelkonnas rahulikult edasi, ainult üks sõge õpetaja Hugo Kohl – kes selles asjas tundus rumala noorukina – pidas mõttekaaslaste koosoleku, mistõttu ta õnneks inspektori poolt 1906. aasta veebruaris ametist eemaldati. See oli kõik!

Väga korralik ja mõistlik oli Kuremaa vallavanem Karel Saar, kui see lapsik koosolek 1905. a detsembris Kõduküla koolis aset leidis. Ta kutsus nädal hiljem kokku valla koosoleku, kuhu ilmus arvukalt peremehi, sest kooli Kohli juurde oli juhuslikult tulnud üks korralikumaid ja rikkamaid peremehi ja nõudnud noortelt inimestelt laialiminekut, sest kool pole taoliste koosolekute jaoks – ta peksti koosolijate poolt läbi! Selline on niisiis uus vabaduseaeg, et rahulikke inimesi jõhkralt koheldakse!

Kui nüüd maatamehed, eriti mõned saadikud Kuremaalt, väljendasid soovi, et nad tahavad Kuremaa mõisa maad saada ja vallavanem peab nende soovi toetama, selgitas tema neile: kui nad sellise soovi tõstavad, võivad nad ju

Bürgermusse saali kogunenud üle-eestimaalisest rahvaasemike kongressist lõid lahku revolutsiooniliselt meelestatud saadikud.

juhtimise endi kätte saada võiksid. Valitsuse destruktiivne ja seeläbi nii revolutsiooniliselt mõjuv venestamistöö tõstis pingeid ja aitas sellele kaasa.

Nende lapselik lootus ei täitunud – küll aga töid rahvuslikud vassijad Lätimaal, iseäranis Riias liidus revolutsioonilise propagandaga Venemaalt ning välismaalt, palju häda ja haavasid, kui see aastal 1905 eriti puhkes!

Me piirdume vaid sellega, mis toimus oma kihelkonnas. Siinne kihelkond elas kõik üle võrdlemisi õnnelikult, ilma mingi kahjuta kinnisvarale nagu üleüldse enamik kihelkondi siin maakonnas, väljaarvatud Kursi, kus Laevas ikkagi revolutsioon tekkis, ja Alatskivil, kus see tekkis õieti kohalikel põhjustel. Aeg oli enamasti nii segane, teistes maa osades oli näha nii palju hävingut ja mõisate rüüstamist.

Teravama tempo võttis liikumine ainult Kaareperes ja Kassinurmes, olles kurjasti mõjustatud Visusti seosest Kursi-Laevaga! Märkimisväärsel viisil kõlvatute jõukate peremeeste juhtimise all, kellele oktoobris Tartus peetud miitingutel taevastina ette räägiti, oli kahes piirkonnas selleks alati valmis noorus Pikkjärve kõrtsis kokku kogunenud ja tahtis vallavalitsust laiali saata. Lisaks oli nende peamiseks hoiakuks palju kära ja juttu! Kaareperes oli peamees kõigi nende asjade juures kiriku võõrmünder Arro Kristjan Leppik; rikas peremees, halb inimene, kelle valimisega pastor väga sisse kukkunud oli.

Juba selle aasta (1905) kevadel olid Luua, Kaarepere, Visusti, Kassinurme, Kuremaa mõisate töölisel palga tõstmist nõudnud, mis osaliselt rahuldati, hiljem aga jälle natuke madalamaks lasti ning Kuremaal aasta pärast pea täiesti tagasi võeti!

See oli ka kõik – Roela mõis lasi jünripäeval 1905. a kasakatel lõpuks mõisa tulla, kuna väga kärerikas rannarahvas Peipsi äärest Omedust, suurel hulgal naisi ja mehi, mõisa voolasid, et oma nõudmisi labi viia. Siiski ei juhtunud seal midagi, eriti arvestades sõdurite kaitset. Vallamajas toimusid ometi kogunemised, mis tõstsid ules väga tormilisi nõudmisi mõisamaa, eriti metsa suhtes ja omastati ka erinevaid raiemaid, nii et jaanuaris 1906 sinna ilmunud karistussalk leidis alust trahvimiseks. Enamikku karistati vitstega – metsa omastajad pidid selle eest kallilt maksma ning peakõnelejatel ja kaasaloönud, kuid pakkulainud pärisperemeestel põletati majad maha.

Pöördume tagasi Palamuse enese juurde.

Seal pääses lahti puhapäeva õhtul novembris peale aulakoosolekut Tartus⁴⁴⁴ mõju, mis halva elemendi kokku kogus ja hakati lihtsalt nõukogu

⁴⁴⁴ Siin on ilmselt tegu 27.-29. novembril (vkj.) Tartus, ülikooli aulas peetud koosolekuga, mis toimusid H. Pöogelmanni juhtimisel pärast seda, kui

moodustama ning taheti mölder Goldbergi veskisse sisse tungida! Viimasel novembrinädalal ilmusid laupäeval kaks õiendavat hobusevarast – koguduse liiget – pastori juurde, tahtsid talle vabadusvõitluse liidu märki kätte anda ja kui võimalik, pidutseda! Peale 1½ tunnist tulutut vestlust, mil nad väga uue aja eelseid kaitsesid, nad lahkusid ja läksid kõrtsi ning jõid õhtu läbi. Pärast seda võtsid nad oma ametile truuks jäädes kõrtsi ees seisva hobuse kaasa.

Sõnum nende külaskäigust pastori juurde levis kulutulena kogu kihelkonnas. Oma tahtel ilmusid kaitseks mainitud härrad, neli meest ja pakkusid end pühapäevaks appi. Selle lükkasin ma pärast järelemõtlemist tagasi. Sest mida võisid nad kaitsta! Meeldiv oli see, et Kuremaa vallavanem nädal hiljem ilmus, vabandas toimu nu pärast ja väljendas oma sooja osavõttu. Kahe varga pastorikülastuse mõjul moodustus Palamuse kandis mõistlikest elementidest omakaitse, mis astus paar korda edukalt korrarikujate vastu välja.

Kirikus ja kiriku juures ei toimunud midagi, hoolimata mitmesugustest ähvardustest. Töö kirikus ja koolis läks segamatult edasi. Novembris kogunesid noored õpetuseks. See oli meeldivaim õpetamine, püsiv ja rahulik!

Korrarikumine Kaareperes leidis aset alles detsembri alguses, siiski oldi nii eraldatud kõigist raudteeliinidest – et eelkõige alles kodus kuuldi, mis veel mujal toimus – rüüstekäik Tallinnast Vändrasse, selle mõrtsukate-põletajate massi tagasipaiskamine omakaitse poolt Kabala juures – Lätimaast rääkimata – mille järel kõik oli läbi!

Kool töötas kihelkonnas rahulikult edasi, ainult üks sõge õpetaja Hugo Kohl – kes selles asjas tundus rumala noorukina – pidas mõttekaaslaste koosoleku, mistõttu ta õnneks inspektori poolt 1906. aasta veebruaris ametist eemaldati. See oli kõik!

Väga korralik ja mõistlik oli Kuremaa vallavanem Karel Saar, kui see lapsik koosolek 1905. a detsembris Kõduküla koolis aset leidis. Ta kutsus nädal hiljem kokku valla koosoleku, kuhu ilmus arvukalt peremehi, sest kooli Kohli juurde oli juhuslikult tulnud üks korralikumaid ja rikkamaid peremehi ja nõudnud noortelt inimestelt laialiminekut, sest kool pole taoliste koosolekute jaoks – ta peksti koosolijate poolt läbi! Selline on niisiis uus vabaduseaeg, et rahulikke inimesi jõhkralt koheldakse!

Kui nüüd maatamehed, eriti mõned saadikud Kuremaalt, väljendasid soovi, et nad tahavad Kuremaa mõisa maad saada ja vallavanem peab nende soovi toetama, selgitas tema neile: kui nad sellise soovi tõstavad, võivad nad ju

Burgermusse saali kogunenud üle-eestimaalisest rahvaasemike kongressist lõid lahku revolutsiooniliselt meelestatud saadikud.

ise omanikuks saada! Neil, st. peremeestel on juba maad, teistel pole seda vajal. Sellega oli asi lõpetatud.

Teadagi on, kuidas detsembri keskel maal liikuvad karistussalgad eesotsas kindral Bezobrazoviga Eestimaal, Orloviga Liivi- ja Lätimaal kiiresti rahu löid!

Kursi pea-agitaatorite Laevas täideviidud karistustamisel oli mõju. Liikumine, kus see veel oli, vaibus 1906. a alguses kiiresti. Ka Palamuse kihelkonda ilmus kaks komandot, üks Kaareperre, mida juhtis kogenematu ohvitser. Peamehed said nüüd mõningat nuhtlust, samuti mõned noorukid.

Roelasse tulnud üksuse komandör esines energilisemalt. Sellega oli meie maakonnas rahu loodud. Halb vaim küll jäi ja nii polnud edasine suhe Kaarepere valla ja pastori vahel enam nii sõbralik kui varem!

Arro Karel Lepik lasti kirikuvöörmündri kohalt lahti, mille üle ta alguses rõõmustas. Lisaks veel, et suur arv Kaarepere inimesi käis Tallinnas tööl ja tegid seal kogu korratuse kaasa. Kotsi peremehe Hindrik Smitti poeg oli sõduritega laskmise juures ja ellu jäänud. Suur õnnetus Kaarepere valla jaoks oli see, et ta kolme valla – Visusti, Kassinurme, Kaarepere ühendamisel talurahvaasjade komisari poolt ühe nime – Kaarepere alla,⁴⁴⁵ sai kirjutajaks väga halva mehe, kes varsti peale 1905. a teenistusest lahti lasti. Ta avaldas aga väga halba mõju vallavalitsusele, rääkimata sellest, et ka köstril oli seal oma toetus. Revolutsioonistaasta kurva tulemusena jäi suhe Kaareperega häirituks, samuti säilis halvasti meelestatud inimeste paha mõju, nii et see vald oli kahjuks rohkem saatuse hooleks jäetud kui teised vallad.

Koolitööd kunni maini 1887, venestamise ajal

Igal ajal on oma erilised probleemid. Sel ajal, kui pastor Hirsch ametisse astus, oli selleks konfessionaalne küsimus — 1840. aastatel aset leidnud *kreeka* kirikusse üleminek. See on eelkäija Hirschi poolt peetud kroonikas väga üksikasjalikult kirjeldatud. Pastor B. Sielmanni ametiajal olid kooliasjad need, mis enamuse pastori tööst nõudis. 1872. a koolikorraldus pidas rahvakoolide jaoks vajalikuks õpetamist järgmises piiris: lugemine, usuõpetus, kirjutamine, arvutamine ja geograafia. Need tuli igale lapsele elavaks ja mõistetavaks teha ning mitte enam

⁴⁴⁵ Valdade ühendamine toimus, nagu mujalgi, 1892. a ja 1893. a. Mitte ainult Kaarepere valda ei liidetud teistega. Kuremaaga liideti Luua, Imukvere ja Võitvere mõisate kogukonnad ja nii saadud haldusüksus hakkas kandma Kuremaa valla nime. Roela vallast jäi Palamuse kihelkonnale alla ainult osa endisest Roela ja Kudina vallast (**Tartumaa**. Lk 347)

teatud tüki pähe õppida laskmisega leppida. Muidugi tuli õppida ja meelde jätta piiblitlugu, katekismust ja kümme käsku. Aga õpetaja pidi eelkõige hoolitsema õpitust arusaamise eest. Endisele ajale iseloomulik õpetamismeetod, kus enamas-ti kõike päheõpitavana käsitleti, tuli kaotatada. Uue aja (mis talurahvale andis enam osavõttu omavalitsusest) ja kasvava nõudmise tõttu maaomanikule maa harimise juures vajaliku vaimsust arendada ning toimivaid isiksusi kujundada pidid ka koolid täitma uusi ülesandeid.

Kuidas olid asjad 1872. aasta kooliseaduse nõudmistele täitmisega Tartu ringkonnas Palamusel? Tartu maakonnal (ma räägin ainult sellest, sest ma tean seda ainsana peale Pärnu maakonna ja Pilistvere, kus ma ka töötanud olen) on au omada vanimaid rahvakoole. Tartu maakonnas on kõige vähem uusi rahvakoole, mida nõudis 1872. aasta juhised: vajalik oli ehitada 500 hinge kohta üks kool; arvu järgi, mille 1872. aasta seadus ette kirjutab, olid need kõik Palamusel juba olemas, trahvi-lugemiskoolidena vabakslaskmise aastatest (1815-20). Kuna Tartu ringkonnas elas tollal rahvas enamasti külades, siis asutati antud korraldusega vabakslaskmise ajal vastavates külades ka lugemise õpetamise jaoks nõndanime-tatud trahvi-lugemiskoolid koos juurdekuuluva maaga. Reeglina sai selleks üks talu, millele anti mõisa poolt mõnikord, nagu Kudinas ja Kuremaal, tõesti head maatukid. Õigupoolest olid need koolid määratud vaid selliste laste jaoks, kes ei saanud kodus esialgset lugemisõpetust, sellest ka nimi: trahvi-lugemiskoolid! Kuna aga nüüd enamik niinimetatud lugemisõpetajatest seal tegutsesid, siis sai Palamusel peagi kombeks kõik lugemaõppimist vajavad lapsed sinna saata. See oli siiski palju lihtsam ja mugavam!

On aga kergesti arusaadav, kuidas said sellelaadsete koolide üles-andeks 1840. aastatel veel usuõpetus, piiblitlugu ja koraalilaulmine. Kogu har-misviis jäi üsna pealiskaudseks, kuna põhirõhk pandi aine päheõppimisele. Lisandus see, et suur osa ringkonna vaimulikest (nagu kirikuseadus oli mõjutatud 20. ja 30. aastate natiivrealismist) kaldus teatud määral pietistlikku suunda, mis algselt sisaldas ka veel ühtviisi sumpaatiat herrnhuutluse vastu (Torma Assmuth ja tema kaaslased, kes siiski peagi kadusid) ja koolid surusid oma enamikus peale religioosse aine pähetuupimist. Uue kooliseaduse sisseviimine langes Hirschi viimastele eluaastatele, mil tema tööjõud oli juba tugevasti kulunud, ta ise haiglane, taolise töö läbiviimiseks vajalik südidus ja pändlikkus kadunud. Kogu vakantse aasta olid härrad õpetajad omapäi jäetud ja polnud mingile kontrollile allutatud. Nii on kergesti arusaadav, et pastoril, kes asus tööle Palamuse koolides, polnud ees kerge töö. Märksa kergem ja meeldivam oli näiteks Vändras (kus, nagu nimetatud, varem üldse koole ei olnud) need 1872. aasta korralduse järgi rajada kui Palamusel, kus koolimeistrid ning veel mõned tahtsid tagasi vaadata

kuulsusrikkale ehk vanale minevikule ja olid enda väärtuses ülearu veendunud. Neile tuli selgeks teha, et nende töö peab hoopis teiseks muutuma, et selleks on vaja väga palju rohkem tööd ja vaeva.

Enne kui minna koolides ette võetud töö põhjaliku kirjeldamise juurde, tuleb meenutada sooja ja sügava tänuga meest, kelle truu kaastöö ja mõistev toetus pastorile aitas tal läbi viia nii vajalikku koolitöö ümberkorraldamist ja süvendamist. See mees oli tollane Palamuse kirikueestseisja Guido von Samson, Kassnurme mõisa omanik. Ta mitte ainult ei täitnud kooli suhtes oma ametikohustusi kirikueestseisjana, nagu kooliehitiste rajamine ja taastamine koos vajaliku sisustusega; ta pidas oma kohustuseks ka seda, et vastavuses koguduse koolikuludega viidaks koolide väline olukord ja ilme vastavusse sisemusega. Ta sai täiesti aru, et mehhaanilistel õppimismeetoditel ei ole enam kohta kogudusepoolsete ohvritega ehitatud paremates kooliruumides. Ta seisis truult pastori kõrval, aidates õpetajal teha tööd sügavuti, et see poleks mitte ainult aine meelde talletamine, vaid ka arusaadav ja mõjuks lapse kasvatajana. Suure hoolega pidas ta kogu koolitalve igal kuul koolivalitsuse istungeid, kontrollis koolivanemate päevaraamatuid puudunud päevade osas ja osales agaralt koolide lõpueksamitel, kus ta kontrollis enamasti arvutamist, kirjutamist ja geograafiat.

Lõpuks osutus nende ühisele tööle kasulikuks ja edendavaks asjaolu, et kirikueestseisja ja pastor polnud ülikoolist saati mitte ainult tuttavad, vaid ka sõbrad.⁴⁴⁶ Selliseid kihelkondi pole palju, kus need kaks kinklike huvide esindajat püüaksid kasutada nii vajalikku ja õnnelikku üksmeelt lühikest aega kestva koostöö vältel oma rahvakoolide heaks.

Lõpuks ei tohi mainimata jätta veel üht faktorit, millest oli palju abi eesseisva koolitöö puhul, eelkõige võitluseks mitmesuguste takistustega inimeste poolt: see oli toetus kohaliku koolivalitsuse määrustele maakonna koolivalitsuse ülemameti ja selleaegse kihelkonnakohtu poolt, millel oli võim valdade üle ja mis pidas vajalikuks täita rangelt koolivalitsuse korraldusi näiteks ehitiste ja kooli trahviraha sissenõudmise suhtes. Polnuks seda abi, siis oleks küll enamik koolivalitsuse korraldusi paberile jäänud. Õnneks oli meil hea kihelkonnakohus.

Mis puudutab kooliasjade välist külge, siis järgnevalt

a) koolide ehituste nimekiri:

1877. a ehitati uuesti Süvalepa-Kudina kool, kuna see pärast põlemist pidi 1877/78 koolitalvel õpetust jagama ajutistes ruumides.

1879. a lõpetati Kõduküla kooli uusehitis ja õnnistati sisse 1880. aasta oktoobris.

⁴⁴⁶ Mõlemad olid baltisaksa üliõpilaskorporatsiooni Livonia liikmed (Album Dorpat-Livonorum, sem 1858-II ja 1860-II).

1880. a toimus kapitaalremont Imukvere koolis, mis lõpetati alles järgmisel aastal. Kool sai magamisruumid.

1880. a lõpetati Roela Vassevere kooli uusehitus.

1881. a lõpetati Mõisamaa (Luua ja Kaarepere) juurdeehitus. Kuna Luua ja Kaarepere omanik sai oma mõisarahva jaoks kooli valmis Prossas, siis osutasid kaks kooli piirkonna jaoks liiga paljuku ja olid vastavatele valdadele rasked kanda. Mõlemad vallad tulid välja avaldusega: nüüdsest alates, mil Prossa nende koormust vähendab, võiks piirduda vaid ühe kooliga. Seda soovi koolivalitsus arvestas ja andis Kaarepere vallale Patjalas uusehituse, mis vastavalt uutele vajadustele oli jaotatud kaheks osaks ja magamisruumiks; Luua vallale lubati Mõisamaal oludele vastav ümberehitus. 1882 oktoobris said aasta varem alustatud Prossa ja Patjala koolid valmis ning õppetöö neis võis alata.

Mõlemad koolid paistsid kihelkonnas silma – mõlemas koolituba kahe klassi jaoks, kõrval mugavad magamisruumid. Kaarepere Patjala kooli traagilisest saatusest tuleb juttu hiljem.

1884. a valmis Kudina Nava uus koolimaja. Samal aastal võeti arutlusele ka uue kooli ehitus Kassinurmes. Siiski asi viibis, nii et koolimaja lõpetati ja õnnistati sisse alles 1891. aastal.

1885. aastal sai ka Maardla uue kooli, mis oli nii mugav, et kui 1897. a Suvalepa kool jälle maha põles, siis seda enam üles ei ehitatud ja Suvalepa lapsed hakkasid Maardlas kooli käima. Samamoodi ühendati peale pikaajalist nõusoleku taotlust ülemametilt 1890. aastatel kaks Roela valla kooli, Kallivere ja Vassevere, üheks Vassevere kooliks.⁴⁴⁷ Vald ostis selleks otstarbeks ühe talu ja ehtas seal mõisa abiga suure kivist koolimaja, mis 1895. a koolile üle anti.

Kaarepere Patjala kooli saatusest on lõpuks veel teatada: sügisel 1888, niisiis peale koolide venestamise algust, tuli Kaarepere vallavalitsus välja avaldusega: Patjala kooli (mille ülalpidamine vallale palju kulu ja väljaminekuid valmistab) lapsed võiksid kasutada Kassinurme kooli, mõisa lähedal elav rahvas Prossa kooli ja vastavalt esitatud taotlusele koolivalitsuse peavastaselt, keda ke-

⁴⁴⁷ Koolide ühendamine oli suur probleem, mille tagajärjed ulatuvad veel 20 sajandisse – kõigepealt ühendati Eerikvere kool Mõisamaa kooliga 1884. a asutati Suur-Arukulla Kaarepere õigeusu kihelkonnakool, mis aga suure vaevaga töötas. 1895. a lõpetas Kallivere kool oma töö ja ühendati Vassevere kooliga 1896. a jäid seisma Patjala ja Suur-Arukula koolid. Nende asemel hakkas tööle Arukulas haridusministeeriumi algkool. Seejärel jäid seisma 1897. a Suvalepa, 1911. a Ankula, 1917. a Kassinurme, 1918. a Kaarepere õigeusu kihelkonnakool (Tartumaa. Lk 348).

hastas algul Aruküla õpetaja ja kahjuks ka selleaegne kirjutaja M. Klaarmann,⁴⁴⁸ püstitas ja avas valla keskel asuv Aruküla *kreeka* kirik kooli nende külade lastele – Kaarepere vald soovis evangeelsete-luterlike külakoolide ülalpidamisest vabaks saada! Kuna koolivalitsus sellisele soovile vastu tulla ei saanud, proovisid plaani eestvedajad kõstri mahitusel Palamuses teist teed: peale selle, et vallavanemaks valiti nende tegijate mõjul sobiv isik Juhan Freiberg Järveperast, kes oli üsna tahtetu ja vastutustundetu inimene, tehti agitatsiooni kooliinspeksiooni ehitus-emissari Mielhardi kaitse all ka uue haridusministri juures; mille puhul näidati Maardla inimestele väljavaadet saada toetust kroonu poolt. Kõigile oli vaja siiski näidata ehituskomissari vägivaldset siduvat otsust väljaheitmisest, ise seevastu taotleti kubeneri juures kaitset. Tegemist oli lihtsalt hääle võltsimisega, mis jäi märkamata. Lühidalt – 1897. a otsustati: Patjala kool saab ministeeriumikooliks, ümbermuudetuna ainult provisoorselt, kuni on valmis tehtud oma koolimaja Arukülas vene kiriku juures.

1899. a oli ministeeriumikool valmis, sisse õnnistatud ja kasutusele võetud. Patjala kool suri välja. Pool koolimajast müüdi ära, maa ja teise poole ostis üks peremees. Kaarepere kant jäi ilma evangeelse-luterliku koolita. Venestamine oli siin näiliselt võitnud koolivalitsuse vastase opositsiooni tõttu.

Kahetsus tekkis peagi! Uue kooli ehituse juures oli veel palju asju lõpetamata, ülalpidamine, valgustus, küte ning valvuri palkamine maksis palju – nii et Kaarepere valla pearahamaks oli peaaegu kaks korda suurem kui naaber-valdades. Õnnetus oli juba sündinud ja väljavaadet abile polnud. Ei saa mainimata jätta, et esimene õpetaja (küll veel ajutises ministeeriumikoolis Patjalas) oli hiljem 1905/06 revolutsioonis endale nime teinud õpetaja Speeck. Siin sai ta endale koha ja oli kooli uue hoone avamiseni Arukülas. See revolutsioonitarkus oli talle selgeks õpetatud Lohusuu ministeeriumikooli pedagoogikaklassis ühe venelanna poolt, kes sinna õpetajaks seatud. Mees põgenes karistusretke eest välismaale, kust ta tänaseni pole veel tagasi pöördunud.⁴⁴⁹

Kõigi erinevate ehitiste ja kõrvalhoonete juures tehtud remondi- ja ümberehitustööde üleslugemine läheks liialt pikale.

⁴⁴⁸ Tolleaegne vallakirjutaja, mh. ka "Eesti Postimehe" kaastööline. (M. Laar. "Eesti Postimehe" kaastöölistest Lk 38)

⁴⁴⁹ Peeter Aleksander Speek (1873 Pangodi vald - 1968 Virginia). Õppis Tartu õpetajate seminaris ja Peterburi kasvatuseduslikel kursustel. Oli 1894-99 algkooliõpetaja Eestis. Pärast 1904. a aluse Eesti sotsiaaldemokraatlikule tööliste parteile, oli tegev 1905 a revolutsioonis, mille järel läks maapakku Elas Peterburis, toimetas sotsiaaldemokraatlikku ajalehte "Kiir" 1908 a emigreerus USA-sse.

Foto 15. Kaarepere ministeeriumikool

Lühitähendused koolmeistrite lahtilaskmise ja paikapanemise kohta kuni aastani 1887

Esimene, mida kohalik koolivalitsus pidi selles piirkonnas ette võtma, oli juba talvel 1877 Süvalepa õpetaja Karl Elkeni lahtilaskmine. Ta oli üks rikkamaid peremehi Maardlas, kes valjult keeldus õpetamisest kõrvalasavas talus, mis oli ajutine koolikoht, kuna koolimaja oli maha põlenud. Ta teatas: nad varastavad mul kõik ära, kui ma nii kaua keskpäeviti ära olen. Ise on ta jõukas talumees naise ja taluga! 1878. a jüripäeval lahkus ta ametist ja hakkas pidama omaenda ilusat talu. Tema järglaseks sai Kristjan Karro, kes jäi ametisse 1893. aastani. Siis pani ta ameti maha ja varsti pärast seda põles kool maha.

1878. a jaanuaris tabas tagandamise-saatus südametunnistusega ja halba õpetajat M. Kohli Maardlas. Tema eksimus kui valitsevale olukorrale iseloomulik väärin lahemat kirjeldamist.

Pastor läks jaanuarikuus kell pool 10 kooli inspekteerima ja leidis õpetaja veel voodis lamamas ja lapsed klassis tempe tegemas. Alles kell 10, peale tema hommikutualeti lõpetamist algas õpetus. Selle ajal kõndis koolmeister paar korda oma magamistuppa, kuhu olevat "midagi unustanud." Kui ta kell 11, peale armetult antud tundi lapsed äkitselt koju laskis, seletas ta pastorile, et tema kell on lõonud juba 12 ja lõpetanud sellega ennelõunase õpetuse! Nagu pastor veenduda võis, oli magamistoas seinakell 12-le seatud ja selle aasta kalendri oli ta kõrvale pannud.

1878. a kevadel selgitas Patjala õpetaja Peter Meg, et tema töö on liiga raske nii muutuvates oludes ja pani ise ameti maha.

Järgmine õpetaja Maardlas, jüripäeval 1878 kohale asunud K. Masen ei pidanud seda ametit kaua, 1881. a tuli ta lahti lasta halva ja kergemeelse käitumise tõttu – ta jõi ja hilines tööle.

Kolmest esitatud näitest on ilmne, et senisel viisil edasi ei saanud minna ja lõpuks oli väline kord loodud. Teised koolmeistrid sobisid.

1879. a kutsuti appi

1) Hans Mölder Änkküllä,

2) Abel Martenson Navasse Jaan Linno juurde, hiljem sai tema järglaseks.

3) Mihkel Klaarmann Aruküllä, kes 1882, kui Aruküllä kool suleti, pani oma õpetajaameti maha ja ostis vana koolikoha.

Intriigide ja keelepeksu eest peab tänama *kreeka* kooli Arukulas, mis kahjuks on mitme küla lastele käepärasem, kuna nad Patjalas käia ei saa.

1881. a seati Artur Pöld Maardlasse õpetajaks, ta on ametis veel 1909/10

1882. a pandi Imukverre seal alates 1878. a olnud Artur Põllu asemele Karel Amjärv, kes jäi ametisse kuni 1890. aastateni, mil pühendus suure eduga meiereiäri! Talle järgnes Arro, tubli mees, kahjuks kuni 1906. a, mil ta paremale kohale Maarjasse kutsuti. Tema järglane K. Saar on veel praegu siin.

1882. a läks erru vana korralik õpetaja M. Reibach Kassinurmest, kuna, nagu ta ütles: *vanaviisi see enam ei lähe!* M. Reibach oli aumees. Tema järglane oli Kr Reinhold Vasulast, Hollmanni seminari kasvandik, kes arenes tubliks ja eeskuju-likuks õpetajaks. 1890. aastatel langes ta venestamise ohvriks ja tema koht võeti ära üsna viletsate isikute poolt, kes pole väärt nimetamist, kuni lõpuks 1906. a tuli tubli Hango, kes kurjal kombel laastatud kooli edasi viis.

1882. a seati ametisse:

1. Kaarepere Patjalas M. Tamm kuni 1885, talle järgnes M. Saar, kes läks 1895 Mooritsasse ja pani 1904 ameti maha.

2. Mooritsas Maddison 1895.-ni, mil ta suri – järgnes M. Saar.

3. Mart Uus Möisamaale, kus ta veel täna on ametis.

Sellest tuleb märkida lühidalt järgnevat: 1877. a sai ta esimese koha Mooritsa mõisakoolis. Ta oli võimekas, väga andekas ja energiline inimene. Päri-nes varaherrnhuutlikust perekonnast, mis, nagu ta mulle ise ütles, oli tema jaoks evangeeliumile soola lisanud.⁴⁵⁰ Lisaks on talle ja tema kodu vaimule iseloomulik radikaalne rahvuslik nihilism: *Ma ei või saksasid näha*. Aastal 1881 pani ta oma ameti Mooritsas maha, sest talle oli väljakannatamatu olla mõisa teenistuses. Siis

⁴⁵⁰ Vt EAA 1261-1-30 L 60.

tegutses ta aasta otsa kõrtsmikuna (kuigi oli algul teatanud, et igavesti). Kuna ta varsti nägi, et ka seal polnud siidi paistmas, siis otsustas ta kooliteenistusse tagasi pöörduda. 1882. aastal taotles ta vabanenud koolikohta Mõisamaal, kuna see oli hea maaga varustatud ja ühtlasi tema koduvald. Oli raske otsus seda radikaalset ja mitte eriti religiooselt meelestatud meest jälle tagasi võtta. Siiski riskiti ja seda pole tulnud kahetseda. Vene perioodil hakkas ta küll usuõpetust pisut unarusse jätma, aga vali ja lühike võitlus, mis pastoril temaga oli, polnud, Jumal tänatud, mitte asjata. Tema talupoeglik konservatism, tema tööenergia olid küll peapõhjusteks, et hoida oma laste emakeelt ja usku, ja nii oli siis see kool üks paremini korras ja alati usaldusväärne.

1882. a pani ameti maha Jaan Laurson, senine Luua Eerikvere õpetaja, kuna kool ühendati Mõisamaa kooliga. Ta sai vallalt endale talu ja 1895. a valiti konvendi-saadikuks ning on seal end näidanud kehtiva kirikliku organisatsiooni ägeda vastasena.

1883. a pärast seda, kui suri Hans Mölder, kes pea 3 aastat abilisega olnud, valiti ja kinnitati oktoobris Änkküla õpetajaks Ado Jukk.

1883. a sai uus Prossa kool oma esimeseks õpetajaks J. Kallama, kes 1903. a ameti maha pani ja rentnikuks hakkas. Talle järgnes Jaan Linno Navast, kes arenes teovõimsaks õpetajaks ning ikka veel seda kohta täidab.

1887. a suri Kaarepere Vassevere õpetaja M. Arold ja tema asemele tuli M. Tamman, kes aga inspeksiooni rezhimi all peagi pidi taganema teise, vähekõlbliku inimese ees; kuni 1899. a seati siitpeale kasvavas Vassevere koolis ametisse Aroldi poeg, kohusetruu inimene, kes end ise vähehaaval üles töötas ja sellega tõstis ka kooli, mis on saanud väga suureks. Ta on praegu, 1909/10 ametis.

Neljateistkümnest õpetajast, keda pastor neljateistkümnes kohalikus koolis eest leidis, jäid vaid neli kogu ajaks ametisse. Kahte tabas peagi surm, nii et pidid aset leidma uued määramised.

Õpetajad Linno ja Jukk, kellest esimene 1879. a, teine 1883. a kiriku-kooli tööle asusid, on 1909. aastani ametis. Praegu on vaid neli tõesti vana õpetajat ametis, kes ületavad pastor B. Sielmanni tööaja, need on 1) Uus Mõisamaal, 2) Linno Prossas – Hollmanni seminari kasvandik, 3) Jukk Änkkülas, 4) Põld Maardlas.

Mart Kohl Kõdukülas oli ka üks vanadest õpetajatest, kes tegi tööd 1877. a seatud nõudmiste järgi. 1901. või 1902. a pani ta oma ameti maha ja ostis Kaareperes talu. Järglaseks oli tema poeg Hugo, vähekõlbulik mees, kes mängude tõttu revolutsiooniga (sest teisiti ei saa tema tegevust 1906/07 nimetada) veebruaris 1906. a inspektor Knalli poolt lahti lasti. Talle järgnes ta vend Alfred, hea noormees, kes veel 1909/10 ametis.

1877. a eest leitud 14 kooli käisid vana koolivalitsuse alla. Kaks kooli tehti kokkukuivamise tõttu üheks, Eerikvere ja Aruküla (vene perioodil), ning Prossa mõisakool tuli juurde. Vene perioodil alates 1887 kadusid kolm kohalikku kooli, Süvalepa Kudinas ja Kallivere Roelas ning evangeelne luterlik kool Patjalas, mille asemele tuli Kaarepere ministeeriumikool, nii et 1909/10, pastor B. Sielmanni ametiaja lõpuks, oli Palamuse kihelkonnas kümme evangeelset-luterlikku kohalikku kooli ja üks ministeeriumikool – suur ja rahuldav arv väikese kihelkonna jaoks.

Koolivalitsuse töö kuni 1887

See oli 20. oktoobri paiku 1877. a, niisiis kohe peale koolitöö algust, kui kohalik pastor oma inspeksioonireisil Kõduküla kooli külastas. Koolituba oli sama-hästi kui tühi, õpetaja leiti põllul oma suvivilja koristamas. Kõikides koolides oli 1872. a kooliseaduse paragrahvigagi kindlaksmääratud tunniplaan seinalle kinnitatud. Töö paistis aga rohkem enda äranägemise järgi toimuvat. Päevaraamatud lebasid tolmuga kaetult koolilaua koolipiibli kõrval. Lastest olid vaevalt pooled kohal, sest nad olid kuni pastori sisseastumiseni hõivatud karjahoidmisega. Aastasel vaheajal, mil harrad õpetajad olid ilma kontrollita, paistis olevat olnud õige laastav mõju neile ja nende tööle. Peale selle ei tundunud varem tavaline koolide külastamine pastori poolt määratud tähtaegadel tekitavat kuigi soodsat suhtumist kooliinspeksiooni ja selle töösse, nagu see peagi ilmnas. Hans Mölder, õpetaja Änkkülas, kaua ametis, väga kindel oma käitumises, tark, aga mitte just päris aus mees, tõi jälle kord etteateamata kooli külastavale pastorile näilikult heatahtlikul viisil vastuväite: *Pastor ei võiks siiski harrastada nii sagedat käimist kohustuste täitmise jälgimiseks, on siiski palju parem tema jaoks, kui ta järgiks selles asjas varem armastatud koolikülastuse meetodit, see oleks: enne pastori tulekut teatavaks teha, et anda õpetajale võimalus teda "vääriliselt" koheldult, puhastatud tubadega vastu võtta. See oleks siiski palju ilusam, kui et pastor nii äkitselt ründab.*

Kahjuks ei õnnestunud selle vallas väga mõjuka mehe ja ülejäänud õpetajaskonnaga harmooniat saavutada!

Töö ja võltus 1872. a kooliseaduse elluviimiseks pidi algama. Esiteks pidi koolivalitsus ise leidma vajalikud abinõud koolielu ja selle töö vajaduste rahuldamiseks.

Koolikatsumised said kuue talvise koolikuu jooksul reeglipäraseks, üks igal kuul, ja kui tekkisid hädavajadused, siis peeti koolivalitsuse istungeid, kuhu

pidid ilmuma koolivanemad koos päevaraamatutega ja maksma kirikueestseisjale puudunud koolipäevade eest sissenõutud trahviraha. Neid istungeid juhatas hr von Samson suure truuduse ja kohusetundlikkusega. Peale selle arutati istungeil seda, mis puudutas pastori tööd ja kontrolli koolikatsumiste ja kuu jooksul peetud õpetajate konverentside üle. Kui oli hädavajalik midagi korraldada või määrata, siis arutati, kuidas seda läbi viia.

Aljärgnevas esitatakse lühidalt kronoloogiliselt koolivalitsuse peamised määrused, mis olid üksikute nõupidamiste tulemuseks.

Koolivalitsuse istung 17. nov. 1877:

1) Kuna toimus koolikatsumine järeleaidatavate laste osas, siis otsustati: lapsed ei saa õpetust mitte enam ühel korral nädalas, kuna üheks päevaks tulemine oli väga ebakindel, vaid nad kutsutakse kokku kaks korda kaheks nädalaks – koolitalve alguses ja lõpus. Kes õpetajatest arusaaja oli, sai sellest määrusest aru.

2) Kodused lapsed pidid kaks korda kuus kogunema õpetaja juurde, et ta saaks neid järgi aidata. Vaid mõnede koolide piirkondades sai selle plaani realiseerida.

Dets. 1877:

3) Koolivanemate raamatud, mis leiti eest hirmsas seisukorras või ilma mingite kindlate andmeteta, kästi võimalikult kiiresti korda seada.

4) Laste haiguse pärast puudumisest kohustati vanemaid sellest teatama; vastasel korral pidid nad trahvi maksma.

5) Koolidesse kästi lambid muretseda, kus neid polnud, sest kooliseaduse järgi olid lapsed koolis kella 8 – 12 ja veel 2 – 4 ning siis peale vahe-
aega järgmisel päeval 6 tundi – niisiis öhtuni. Seetõttu pidi sisse sätitama vajalik valgus ja magamisruumid. Nii ka vähehaaval toimus.

28. märts 1878. a: Meenutati, et ainult koolivalitsuse nõusolekuga tohivad vanemad saata lapsi teise kihelkonda kooli.

7. mai 1878. a: 1. Vastavalt kooliseadusele tuleb eksamipäevi pidada jüripäevast oktoobrini üks kord kuus. Otsustati: mitte pidada neid enam pühapäeva pärastlõunal, nagu varem, vaid iga kuu esimesel laupäeval. Lapsed peavad kogunema nii, et õpetus võiks alata kell 8. Puudunud päeva eest peavad kõik lapsed maksma kindlalt 50 kopikat, samuti järeleaitamisele kutsutud lapsed. Pere-
mees, kes enda juures teenivat last kinni hoiab, peab maksma rubla trahvi. Peale selle võib vajadusel trahvi tõsta 25, järeleaidatavatel 15 ja kodustel lastel 10 kopika võrra.

2. Koolikohustuslikud lapsed, kes enne jüripäeva peavad kihelkonnast lahkuma, tuleb võtta eelnevalt eksamile.

Otsused viidi ellu kihelkonnakohtu määrusega ja need mõjusid.

7. november 1878. a: Koolivihikud maksavad 5 kopikat tükk. Otsustati, et koolikassa maksab 2 kopikat vihiku kohta, nii et lapsele jääb maksta ainult 3 kopikat.

Pastor Hurt⁴⁵¹ tellis geograafia õpetamiseks Berliinist 14 gloobust. Raha nende väljaminekute jaoks anti sissetulnud koolitrahvi rahast, nii et need vallad, kes selle muidu maksma pidid, maksmisest vabastati. Nii saab mõni mõistlikum mees koolitrahvi raha soodsamas valguses näha kui seni. Kui ma ei eksi, maksis üks sel viisil 7 – 8 rbl.

8. detsember 1878. a: otsustati, et alates 1879. aastast tuleb koolivalitsuse istungeid pidada iga kuu teisel esmaspäeval, kuna sel nädalapäeval saavad kohal olla ka need koolivanemad, kes on ühtlasi ka kohtuniku ametis.

10. oktoober 1879. a: otsustati, et vaid ajutiselt kihelkonnakoolis käivad lapsed ei saa nende kohalikus koolis iga-aastaselt peetavatest eksamitest vabaks, vaid peavad need koos teistega ära tegema.

16. november 1879. a: Jaan Korrot, kes Süvalepa koolis on õpetajat sõimanud, karistati 15 vitsahoobiga vallakohtu juures kihelkonna koolivanema juuresolekul.

10. detsember 1879. a: arutati samasugust süütegu, millega Mõisamaa koolis sai hakkama Jakob Olche. Ka teda karistati ja sellest anti teada koolile.

Jaanuar 1880. a: Ludwig Aednik, Peteri poeg Süvalepast oli omavoliliselt ja ilma koolivalitsuse loata loobunud kohalikus koolis käimisest, tuues ettekäändeks Arukülas vene koolis käimist, mille kohta ta ka sealse õpetaja Feodor Stwoloksky tõendi kaasa tõi. Talle määrati trahv puudunud päevade eest ja nõuti isa ilmumist koolivalitsuse istungitele, kuna nõudmised muidu tagajajetuks olid jäänud. Trahvi nõudis sisse kihelkonnakohus.

17. märts 1880. a: koolivanemaid kohustati omal vastutusel jälgima, et kevade jooksul peremeeste juures tööle asunud koolikohustuslikud lapsed kaugematest piirkondadest 1. aprillini kohaliku koolivalitsuse nõutud koolikohustust täidaks.

31. märts 1880. a: otsustati konflikti tõttu õpetajaga lahti lasta Imukvere koolivanem.

26. mai 1880. a:

1. Süvalepa õpetajat ähvardati hoolimatuse tõttu ametist lahti lasta.

2. Kohustuslikud trahvi-lugemiskoolid otsustati järgmisel talvel koolikohuslike laste jaoks nii organiseerida, et a) septembrikuus kindlustada igale korralikult tegutse-

⁴⁵¹ Jakob Hurt (1839-1906) oli 1872-80 Otepää pastor

vale õpetajale 15 rubla toetuseks tema töö eest, ja b) peale eksamit augustis seada pastori jaoks sisse eriline koolitrahvi summa, et sellega saaks kooliraha kõigi kihelkonna trahvi-koolilaste jaoks ühtlaseks sättida.

9. september 1881. a: Kassinurme koolivanem sai kohusetundetu ametipidamise pärast lahti lastud. Ta varjas, et kaks last hoidusid koolist kõrvale.

Võitlus koolist kõrvalehoidmise ja laiskuse vastu

20. aprillil 1881 jäeti Änkküla koolipoisid Hendrik Lioser ja Mart Muska, kes keeldusid laule õppimast, nii kauaks igal laupäeval kinni, kuni nad neid oskasid.

Karistati 15 vitsahoobiga kiriku koolivanema juuresolekul vallakohtu poolt: 15. märtsil 1882 Änkkülas Jaan Markust, 19. aprillil 1882 Kõdukülas Karla Oleskit ja 3. jaanuaril 1884 Prossas Hendrik Visnapuud, 30. märtsil 1882 kaht poissi Kõdukülast.

5. märtsil 1882 lükati tagasi Luua valla koolivalitsuse avaldus üht osa koolimajast kohtuna kasutada. Noomiti õpetajaid: 1. Jaan Linnot Navast ja M. Klaarmanni Arukülast, et nad on halvasti õpetanud ja 1882. mais M. Kohli Kõdukülast üldse nõrga kasvatusel eest.

1882. a mais pani hr G. von Samson Kassinurmest kirikueestseisja ameti maha ja hr N. von Klot Imukverest asus tema kohale, toetades suure truudusega pastorit tema töös.

1882. a sügisel algas raske võitlus Kuremaa valla koolivalitsusega, kes tahtis viletsa vallavanema juhtimisel valida Änkküla õpetajaks sobimatut isikut. Lõpuks, kui kuni kihelkonnakohtuni läinud tüldes süüdiolev vallavanem Mart Koho tagandati, toimus korraline valimine. Vallavanemaks sai eespool mainitud Ado Jukk, kes veel praegu 1909/10 ametis on.

Selles asjas peeti 5 koolivalitsuse istungit. Siis oli rahu.

1884 aasta tõi palju häda uue suure Patjala kooliga, kus õpetaja M. Tamm, muidu hea ja virk inimene, oma kohta ei suutnud pidada. Jultunud noorukit Jaan Jürgensoni tuli karistada 10 vitsahoobiga. Lõpuks taotles Tamm oma errulaskmist.

Juunis 1885 pandi tema järglaseks Mihkel Saar, väga võimekas mees, kes kooli palju edendas, aga oma tohutu ülbusega koolivalitsusele suurt häda tegi, kuni ta selle niikaugale viis, et teda 1891. aasta veebruaris selleaegse kooliameti poolt kohaliku koolivalitsuse esildisel rahatrahviga karistati. Selle maksis ta ära ja muutus üsna korralikuks.

11. aprillil 1884 tuli ühe Kaarepere *kreeka* usku peremehe avaldus: anda talle üks osa Patjala kaotamisele määratud koolimajast tema laste jaoks. See lükati tagasi. Sellel avaldusel oli muidugi oma tagamõte – paluda *kreeka* vene kooli ehitamist Arukülas. See kava leidis ka niipalju täitmist, et *kreeka* kirik ehitas koolivalitsuse poolt loovutatud maal vallamaja kõrvale ehitise, millest üks osa seati sisse mõnikord jumalateenistuste pidamiseks, teine vene kiriku kooli jaoks. Seda kooli kasutati kahjuks, nagu juba mainitud, mõne küla laste poolt läheduse tõttu. Peale selle võttis see igalt lapselt maksu 2 rubla, mille eest sai tõendi koolikohustuse täitmise kohta, ilma et oleks pidanud üldse koolis käima! Rohkem kui neli sellise tõendiga poissi on pastorele õpetamise juures palju probleeme tekitanud.

Kuna kooliasjad olid hr Samsoni ametiajal väliselt suuremalt osalt korras, siis võis koolivalitsus oma viimase tegevusaja vältel 1886-91 pöörata suuremat tähelepanu õpetaja töö ülalpidamisele ja toetusele, mis muutus tähtsaks, kui saabus katastroof, venestamine, ja õpetajad hakkasid end tundma sõltumatuks. Siis pidi ta kokku võtma oma viimast jõudu, et hoida, mis ise oli ehitanud! Koolivalitsus otsustas kaks aastat enne mai koolikonventi kõik koolmeistrid kokku kutsuda ja neile nende möödunud talve töö tulemused teatavaks teha, kusjuures need saavutused leiti olevat mitterahuldavad, aruandes lisati: osalt pandi nad rahatrahvi alla, osalt noomiti.

1886. a mai: alustati õpetajate atesteerimisega ja see tuli läbi viia 1891. aastaks, siis pidid välja antama sellelaadsed koolivalitsuse kontrolli seadused. Küll võitles koolivalitsus kuni 1891. aastani oma olemasolu eest ega tahtnud otsekohe relvi maha panna, kirikueestseisja Klot sõitis ise, kuigi oli vana mees, veelkord sügisel 1888 kõik koolid läbi ja hoidis, et kõik koost ei laguneks.

Et kasvatust koolides lagunemisest hoida, tuli kasutada rahatrahviga karistamist. 8. juunil karistati Kalliveres õpilast Gustav Toomi üleannetuse tõttu, 1888. a aprillis Änküla õpetajat A. Lukki koolipoiste kasutamise eest omaenda kodutöödel, 1888. aasta mais Lowisa Jürgensoni villa varastamise eest 10 rubla. Isegi veel 1891 trahviti Patjala õpetajat M. Saart õpetuse omavolilise tegemata jätmise eest, nagu juba mainitud. Aga see oli taolise töö viimane puhang.

24. mail 1891 kogunes koolivalitsus viimast korda, pärast seda, kui nad viisid läbi viimase, kuuenda õpetajatöö hindamise ja lõpetas siis oma tegevuse. Uus aeg ei soosinud tema tööd. Kogu võim oli talt võetud ja vana amet kaotatud; trahviraha oli sama hästi kui tühistatud. Lühidalt – see koolisüsteemi organ oli surmatud. Järgi jäi ainult pastori enda töö ja isiklik mõju, kuivõrd talle oli allutatud kontroll usuõpetuse üle.

Seepeale pani ka hr Klot oma kirikueestseisja ameti maha. Edasisel korra säilimise eest koolides peab üsna palju teda tänama. Eriti tema poolt toimetatud õpetajate hindamisi. Tema mõju ja trahve tuleb tänada selle eest, et selline mees, nagu Jaan Linno, kes oli hiljem isegi parim õpetaja kihelkonnas, ennast kokku võttis. Kui ta oli pidanud kahel korral trahvi maksma, siis võttis ta ennast kokku. Jumalale tänu! See ei juhtu kunagi ilma karmi korrata!

Kui senini on olnud juttu rohkem sellest, mida sinne koolivalitsus oma korraldustega kooliasjade arenguks vältimises mõttes teinud, siis nüüd tahaksin mõne sõna öelda koolitöö kohta sisemiselt – kuidas pastor nüüd neid korraldusi püüdis rahvale elavaks teha ja ellu kutsuda. Peamiselt seisid pastori käsutuses kolm vahendit:

- 1) konverentsid õpetajatega,
- 2) sagedane koolide külastamine ja õpetajate töö kontrollimine,
- 3) tihe kokkupuude lapsevanematega, mis erilisel määral võimaldas õpetust kodustele lastele.

Et õpetust elavdada ja mitte rahulduda paljalt teksti tuima pähetuupimisega, vaid äratada laste arusaamist aimest – selleks ei jäänud muud teed, kui konverentsid. Õpetajatele näidati praktiliselt ette, kuidas õpetust läbi viia. Suurema või väiksema arvu ettekannete pidamine õpetamismeetodite üle ei aita midagi, kuna selle juures magavad kuulajad ikkagi. Pidi neile ette näitama, kuidas õpetatakse. Pastor kogus rea õpetajaid külastuseks erinevatesse koolidesse, kus "majaperemees" oli kohustatud oma õpetuse nende ees läbi viima, selleks anti talle 4 hommikutundi. Peale ühist lõunat arutati kuuldu-nähtu ühiselt läbi. Seejärel andis pastor ise tunni ja näitas, kuidas lastele piiblitlugu ja katekismust tuleb õpetada.

Arusaajad ja hea tahtega inimesed said pakutust palju kasutusele võtta, kuna mõned seevastu oma tõrksuses ja kramplikus vanast kinnihoidmises sellest midagi kuulda ei tahtnud. Siis tuli nii mõnigi kord platsi puhastada; kaks korda astus surm abiga vahele: nii lahkusid Möisamaa esimene õpetaja Braunbrück ja Änkküla Hans Mölder.

See töö oleks veel viljakandvam olnud, kui mitte köster poleks vahele seganud, pidades ettekandeid ja õpetust kasutuks. Seda tegi ta muidugi seljataga, kui pastor oli konverentsilt lahkunud (köster tuli sinna kutsuda tema kihelkonnakooli õpetaja ameti tõttu). Kui pastor sellest teada sai, siis köstrit sinna enam ei kutsutud. Aga tema paha mõju oli ikka asjal juures! Siiski ei jäänud töö kasutuks, kuni Samson 1882. aastani ametis oli, niisiis viis esimest koolitalve, mil konverentse reeglipäraselt üks kord kuus ka suvel peeti ja prooviloenguteks vajalikud lapsed kohale paluti.

Alates 1883. a saadi hakkama ainult mõne konverentsiga talve jooksul. Siis olid ametisse astunud ka juba seminaris haritud õpetajad, kes osalesid konverentsidel aktiivsemalt, enam õpetajatena, kuna teised olid rohkem kuulajad. Kui vene inspektor valitsema astus, siis taolised konverentsid lõppesid. Lubati vaid õpetajaid enne kooli algust kokku koguda, et neile teatada koolikohuslikeks saanud laste vanus ja tutvustada uusi usuõpetuse materjale.

Peale konverentside toimusid koolide inspeksioonid. Ametlik eksam leidis aset alles peale kooli lõppu, 15. aprillil. Tänu rangele puudumise eest trahvi nõudmisele ilmusid lapsed eksamipäevadeks täpselt kohale.

Pastor külastas igat kooli vähemalt kolm korda talve jooksul. Koolimajade väikeste vahemaade tõttu polnud see sugugi raske. Pealegi oli pastor usin ratsutaja ning tema käsutuses seisis esimestel aastatel kolm hobust. Ülemaära suuri hiigelkihelkondade kaugusi, nagu näitkes Tormas, Viljandis või Põltsamaal Palamusel ju polnud.

Selline koolide külastus polnud kasulik mitte ainult õpetajate kontrollimise, vaid ka laste pärast, sest nii saadeti nad kindlasti kooli. Kui paljudesse majadesse on pastor käsu saatnud, vanemates tihti suurt ärevust põhjustades! Aga palju kordi tekkis pastori ja vanemate vahel ka sõbralik side: *pastor hoolitseb meie lapse eest!* Need isiklikud suhted olid südantkosutavad ja virgutavad.

Üksikud sündmused: taas seaduse poolt nõutud, nüüd aga ka tegelikus peetud suvised eksamipäevad ühel laupäeval kuus, olid võimalikud ainult nii, et pastor veendus igakord ise laste või õpetaja pädevuses. Need olid võimsad ratsutuskäigud läbi kõikide koolide ühel päeval!

Venestamine lõpetas selle kõik ja keelas ära!

Teadjad õpetajad mõistsid selliseid kontrollkäike, kuna nägid asja sellisena, nagu see oligi – nende töö toetamiseks, abiks kõhklevate, kohusetunde minetanud vanemate vastu.

Lõpetuseks lühike sõna ajast

Inspektori valitsuse all kuni 1909/10

Kui uus, "ajutine" koolistatuut alates 17. maist 1887. a avalikustati ja jõusse astus, kui kõrvaldati koolivalitsusorganite igasugune iseseisev tegevus ja 1897. a moratoriumiseaduse põhjal keelati igasugune visitatsioonitöö koolides ülem-maa- ja maakonna koolivalitsuste poolt, siis otsustas rüütelkond lõpetada kõik, mida ta seni maakoolide jaoks teinud – õpetajate seminaride toetamise, koostöö erinevates rahvakooliametites. Rahvakooliõpetajate seminarid Tartus ja

Valgas lasti hingusele minna. Ka ei lubatud senisel viisil emakeelt kasutada ja kooliametid ei tulnud enam kokku. Milleks siis veel kihelkonna koolivalitsuse istungid?! Palamusel ei peetud neid enam pikalt.

1887. a sinodil oli suur debatt pastorite seisukohavõtu üle venestatud koolide suhtes. Võitis kahjulik hää: "ära, ära koolidest, piirduda vaid kontrolliga usuõpetuse, emakeele, koraalilaulmise üle ja nagu praktika kahjuks näitab, viisil, et me lapsed alles kooli lõpuks nendesse asjadesse haarame!"

Vaid üks hää! tõusis hoiatavalt sellele vastu, teenides nii ära siin nime- tamise: pastor Ernst Behse Helimest. Tema arvamus oli, et pastor peab ikka edasi koolides tegutsema, rohkem kui ainult üks kord aastas eksami pidamisel. Temast kõneldi üle – tehti sinodil maha: iga pastor peab sinodilt tagasipöördumisel oma õpetajad kokku koguma ning neile teatama ja selgitama, miks tuleb nüüd pastoril igasuguse koolipidamise juurest tagasi tõmbuda, seejuures pidi eriti toonitama selle punkti õigustatust, mis ei luba pastoril kaasa teha organismis, mis peab meie rahva venestama.

Kui sinne pastor üsna kuulekalt pärast seda keeldu oma õpetajad kokku kutsus ja neile 1887. a oktoobri sinodi otsuse teatas, tuli tal pikem jutu- ajamine õpetajaskonna ausameelse osaga. Neid oli siis, Jumal tänatud, enamik. Nagu Pühakiri on öelnud, kui tema jüngerile oma häda teatas: *ja kõne oli ..., aga karjane ei saa meid maha jätta ja ei jätta meid siiski.*

Nii see läks – koolitalv algas, pastor ei liigutanud end üldse, kuna inspektor pidi kõike korraldama!

Mis toimus? Peagi tekkis koolitöös ja laste kooliskäimises taelik sega- dus, kuna koolide venestamise ajal oli paljude juures pääsnud maksvusele aru- saam, et igaüks võib kooliga teha seda, mida tahab. Peale selle lähenes rahvas venestamisele teisiti kui meie, haritud seisused – inimesed nägid venestamises meeldivat ja kasulikku vahendit, et hiljem elus kiiresti ja edukalt edasi minna. Alles vähehaaval läksid nende silmad lahti: hakati nägema, et emakeele kaotamise tagajärjeks on rahva ja tema arengu vaimne allakäik. Varsti ei jäänud midagi muud üle, kui vanad kooliorganid pidid asjasse sekkuma, et tõusval kahjul mitte lasta liiga suureks muutuda ja võimust võtta. Kirikueestseisja Klot, kuigi oli vana, külastas novembris ise kõiki koole, ja peale teda pastor. Nii et suurem häda hoiti ära. Kirikueestseisja aitas kuni 1891. a pastorit üle esimese mäe, millest saati oli ta üksi jäetud – siis pidi tema seda üksi tegema ja tegi, Jumalale tänu!

Juba 1888. a talvel oli Viljandimaal Pilistvere pastor kokku kutsunud koolikonverentsi, kuhu olid kogunenud paljud ametivennad. Kõik kokkutulnud olid arvamusel, et praeguses olukorras ei tohi maal koole lihtsalt saatuse hooleks jätta, nagu on toimunud, ja ainult kord aastas usuõpetuse kontrollimisega piir-

duda. Pastor peab säilitama oma mõju koolidele ja õpetajatele kõigega, mis seisab tema käsutuses. Kui ta seda ei tee, siis jätab koolmeister koolid üksi, kuna inspektor on kaugel ja ei tee asja omapoolseks edendamiseks midagi. Kui ei tunnustata koole ja nende tööd, siis kannatab ka religioon, emakeel, laul! Luge-mine, arvutamine ja geograafia, mida õpetatakse vene keeles, jäävad sellega võr-reldes peaaegu tähtsusetuks. Kui usuõpetus eelkõige, piiblitugu, katekismus, ema-keel, lugemine, kirikulaul päästetakse – siis on rahva vaimuelu külas allakäigu eest päästetud ja see on siin oluline.

Niisiis peab pastor panema kõikide huvides mängu kogu oma jõu truude ja teadlike koolilaste hoidmiseks. Ei tohi tagasi tõmbuda, nagu juhtunud, et ta vaid üks kord aastas lõpueksamite juures usku näitab! See kokkulepe ameti-vendadega Viljandis andis põhjuse ka siinsel pastoril kogu oma jõud, kuniks seda talle veel kasutada jäi, kooliõpetajatele pöörata. Igatahes ei olnud tal aga enam abiks kooliameti kogu. Ta oli ainult omapäi jäänud.

Jumal andis talle troosti teada saada, et varasem töö pole mitte täiesti kasutu olnud; oli siiski hulk õpetajaid, kes kindlalt töö juures püsisid. Peale selle sai mõistjatele nende hulgas peagi selgeks, et uue korra tulemusena sai sai õpetaja teha mida tahtis – kui ta vaid lojaalne paistis ja keisrihümni laulis! Sellist näitlemist tugevdati veel ministeeriumi kahe koolivisitatsiooniga – 1893. a Delja-novi, 1898. a Bogolepovi poolt, kes novembris mainitud aastal ei peljanud asja-tuks kulusid Neevast Riia-Miitavini sõita. Teel pöörasid nad sisse üksikutesse koolidesse, näiteks Nõos, et Katariina II ajal tehtud Potjomkini külade eeskuju jär-gides eksameid korraldada ja siis ette kanda: suurepäranel! Vene koolid sammu-vad säravalt edasi!

Kuna usuõpetuse tundide arvu oli nüüd vähendatud poolele varase-mast, siis proovis pastor lapse pikemaks hoidmiseks usuõpetuse juures teha nii, et ta pidas lapsi rohkem kui neli koolitalve põhikoolis. Jumalale tänu, see toimis: küll oli igal sügisel etendus mõne lapsevanemaga; aga manitsused kantslist, kannatlikud kõnelused kodus ja siiski veel ka evangeeliumi jõud aitasid ometi nii palju, et see suuresti läbi läks. Üksikud, eriti lapsed naaberkihelkondadest põlesid läbi. Õpetajate auks ja tänuks peab ütleva, et ükski, ka rumalaim neist, ei jätnud pastorit neljanda talve asjus maha!

Trahviraha oli sama hästi kui tühistatud ja väiele kopikale määratud, nii et seda ei saanud kuidagi rakendada. Siiski võiksin ma ühel puhul jutustada, kuidas ka väikeste vahenditega saab suuri asju korda saata.

Maardla külas oli suur peremees Karel Pavel, joodik ja ebameeldiv mees, kes oma vanimat poega mingil juhul kooli ei saatnud. Minu manitsused viskas ta tuulde, ei tervitanudki mind enam. Nii oli siis vaene laps kaks talve

koolitamata jäänud, mis teeb 80 koolipäeva talve kohta, igaüks 5 kopikat, kokku 8 rubla. Siis kaebasid ma ta vallakohtusse, mis teda väga pahandas. Kuna trahviraaha jäi vallakassa jaoks saamata, siis mõistis kohus välja mitte üksi selle, vaid nõudis ka 8 rubla juurde! Tagajärjeks oli, et Karel Pavel mitte ainult ei saatnud oma vanemat poega kooli, vaid ühtlasi pani ka teised lapsed korralikult kooli ja – tervitas nüüdsest pastorit!

Mõnes koolis oli palju häda õpetajate pideva vahetamisega. Palju oli sobimatuid inimesi, eriti Süvalepa koolis (mis üldse maha põles), samuti Navas ja Vasseveres ning osas Kassinurmes. Ka pidev inspektorite vahetus ei tulnud kasuks. Palju kahju oli esimese inspektori Luig'iga. Tema ametisseastumine tõi kaasa heade õpetajate lahtilaskmisi; õnnetu oli Reinholdi lahtilaskmine 90. aastate lõpus Kassinurmes. Siis said inspektoriks korralikud inimesed, nii ka praegune 1909/10 inspektor! Kaks korda, kui vaja, tulid nad pastorile appi. Nende abiga olen ma kaks viletsat isikut lahti lasknud – Roelas, kuhu 1899. a õnneks noor Arold tuli, ning Navas, kus veel 1908. a talvel oli üks vilets isik, kelle kohale ilmus üsna kasulik mees Neumann, kes osutus tubliks töömeheks. Loodetavasti ta ka jääb!

Konverentse õpetajatega polnud enam võimalik pidada; sellepärast lasi pastor ikka nooremaid tööle võtta, kui nad töötahet osutades tema juurde tulid, ta andis neile juhatust õpetamises ja sõitis nende kooli, kus pidas neile prooviloengu ja näitas ette, kuidas peab ainet esitama. Sellistel ettenäitamistel oli häid tulemusi, mida tõendasid Arold Vasseveres ja Alfred Kohl Kõdukülas. Sellisel viisil võis neid veel edasi juhtida! Lisagem vaid, et pastor tegi seda ega näidanud väsimust!

Ka Kassinurme tuli 1906 korralik mees, kes siiski vähemalt õpetust andis – Hango. Enne teda olid seal olnud väga nõrgad ja kõlbmatud õpetajad. Eriti kannatas uue koolikorra all järeleaitamine ja kodune õpetus. Vaevaga õnnestus järeleaidatavaid sügisel ja harva kevadel kokku tuua. Alates 1901 pastori juures tuntavaks saav südamehäda segas teda sõitudel, et võimalust mööda koduseid lapsi vastu võtta, nii et üksikutes kohtades olid nad nagu maha jäetud, nagu näiteks Luual, kus õpetaja Uus neist midagi kuulda ei tahtnud!

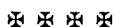
Ka pastor pidi enda juures kõigi ilmasündinud inimeste saatuse häda tunda saama – et kogu jõud ja tervis on nagu krahvi lill – õhtu on nad närtsitanud.

Peale revolutsioonitalve 1905/06, mis siin kihelkonnas koolid õnneks puudutamata jättis, (oli vaid üks väga halb õpetaja Hugo Kohl, üsna kasutu noor-mees, kes puhtast sõgedusest pidas vabaduskoosoleku koolimajas) võttis südamehäda kiiresti pastorilt jõu ära, nii et tema koolitöö pidid üle võtma enamikus teised: prooviaasta kandidaadid-adjunktid.

Jumal andku tema järglasele head tahet ja jõudu, sest teha on küllalt, kuna viimasel ajal jäi puudu vajalikust kontrollist, mille all kannatas kahjuks kodune õpetus! Seda võiks parandada vähemalt Kaareperes ja Kassinurmes.

Üks asi tööst kooliasjanduse vallas peab üsna lõpuks mainimist leidma. Luua-Prossa omanik ei lasknud pastori palvel sulgeda mõisakooli Prossas, kus jagatakse Luua ja Kaarepere lastele õpetust ja koolitust hea õpetaja J. Linno juhtimise all. Kahjuks toimus ajutise koolistatuudi ilmumise järel 27. mail 1887. a paljudes mõisates koolide sulgemine.

Mõlema mõisa nii arvukat noorust jälgiti ja kaitsti vähemalt natuke venestamise eest. Kuna omanik ja tema abikaasa hoolitsesid ka kooli eest, siis sai nende töö kahes mõisa koolis faktoriks, mida peab tänama, et revolutsiooniaja kevad 1905. a neis mõisates võrdlemisi kergelt möödus, võrreldes sellega, mis mujal aset leidis – kuivõrd kahju sündis loomade söötmise juures tööst keeldumises ja töökohtade hävitamises. Koolitööd Prossas ei saanud ühe päevaga murda, see läks rahulikult edasi.

Siiski pidi sel ajal, mil sinne pastor töö maha pani, töö koguduses jätkuma. Nagu kohus, nõnda peab töötaja ise vastutust kandma Jumala ja oma südametunnistuse ees. Seetõttu pidigi pastor lahkuma. See sündis 30. septembril 1909. aastal.

4. oktoobril pidas ta oma lahkumisjutluse ja lahkus kogudusest.

August Westrén-Doll oli patrooni poolt kutsutud, konvendi poolt aktsepteeritud ja jõulude eel 1909. a andis praost talle ameti üle, nii et jõuludeks oli jälle pastor olemas. Saagu tema juures täieks sõna, et ta Jumalale annaks, mis Jumala oma ja et kogudusele jääks, mis koguduse oma on.

Aamen!

Lisad

Lisa 1. Katkend kroonikast – pastorite C. Maurachi ja E. von Mickwitzi saatusest. Probleemi käsitleva komisjoni arutelu ja otsus.

Maurach-Mickwitzi asja kulgemisest kuuleme, mida konsistooriumi poolt määratud segakomisjon oma protokollis esitab: 2. detsembril 1865. a esitas kindralkuberner konsistooriumi juures järgneva ettekande: Härra Riia ja Miitavi peapiiskop on talle teatanud, et pastorid Maurach ja Mickwitz Pilstveres lasid kehtivate seaduste vastaselt kreeka ortodoksi kirikusse kuuluvaid talupoegi teadlikult armulaua vastuvõtmiseks luterlikku kirikusse, edasi võtsid vastu lapsi kreeka ortodoksi usust leeriopetusele ja lõpuks laulatasid segapaare luteri kirikus, milliste abielude laulatus pidi täide viidama kreeka ortodoksi kirikus. Selles juhtumis tuleb usaldatav ametnik, sandarmeeria polkovnik Andrejanov saata Põltsamaale ja Pilstverre, et nimetatud vastuastujate kohta täpne uurimine ette võtta.

Mõlemalt mainitud pastorilt polkovnik Andrejanovile antud selgitustest järeldab konsistoorium, et tunnistuseks toodud asjaolud on täielikult tõeks osutunud ja korduvalt mainitud pastorid olid kuulutanud end oma süü eest vastutavaks ja seaduslikuks karistuseks valmisolevaks.

Härradele konsistooriumi presidendile ja vaimulikule asepresidendile on juba teada, et tema, kindralkuberner, on oma senise Balti provintside valitsemise vältel kirkuseaduse (teatud) ettekirjutustest üleastumises süüdi olemise juhtusid üksikute evangeelse luterliku maavaimulikkonna liikmete poolt, silmas pidades valitsevaid asjaolusid, hinnanud suure leebusega.

Pärast seda, kui sellised üleastumised, nagu mõlemad esinevad juhtumid näidanud, on nii arvukaks ja tõsiseks muutunud, et teinud paratamatuks vahetu karistuse, on tema, kindralkuberner, seatud olukorda paluda alandlikult konsistooriumilt, et see kutsuks mõlemad mainitud pastorid ja taotleb otsekohe nende lahtilaskmist oma ametist, mille juures ta samaaegselt märgib, et ta nende edasisel taasastumisel jutlustajaametisse Balti provintside piires oma kinnitusest keeldub.

Seejuures näeb tema, kindralkuberner, selgesti ära, et siin on vaja nõuda kogu seaduse rangusega, süüdlaste puhul eeloleval viisil remotsiooni või kassatsiooni rakendamist (kirkuseadus § 234 ja 254), ta usub, et tema esildise viivitamatu täitmine võib niihästi konsistooriumi kui ka mõlema pastori poolt nii kaua oodata, kui teda sellest vajadusest säästetakse. Tema, esildaja, sai teada konsistooriumilt, et sellest, mida esildise peale arvatakse, informeeritakse teda, Tema Kõrgust viivitamatult.

Konsistoorium tegi selle peale 1832. a kirkuseaduse § 347 juhise järgi (§ 491 1857. a väljaandes) 30. detsembril 1865 nr. 2349 all konsistooriumi assessorile praost rüütel Carlblomile ülesandeks süüdistatud pastorid neile omistatud seaduserikkumiste kohta üle kuulata, toimunust aga ette kanda ning teatas samaaegselt korralduse sisu kindralkubernerile, tõstes esile korrakohase kohtumenetluse range järgimise vajalikkust ja ühtlasi õiguslikkuse valju nõudmist vastavas uurimises jne.

Praost Carlblomi poolt läbiviidud pastorite Maurachi ja Mickwitzi ning teiste vaatlusele tulevate isikute ülekuulamise aruande alguse järgi, samuti ka protokollil alguse järgi, mida peetud konsistooriumi poolt vastavuses kirikuseaduse paragrahviga heaksarvatud erakorralisel kirikuvisitatsioonil, mis toimus praost Willigerode kui konsistooriumi saadiku juhtimisel ning pastorite Hirschelmanni Viljandist ja Hanseni Paistust assisteerimisel sama aasta veebruaris, on konsistoorium 17. veebruaril kirkuseaduse § 375 (241) ettekirjutusel välja kuulutanud pastor Maurachi ametist tagandamise kuni kindla teadmise ilmumiseni, teatanud seda 21. veebr. nr 373 ja 374 all kindralkubernerile ja pastor Maurachile ning ka Ülemkonsistooriumile ja nimetanud peale taolisel kujul lõpetatud eeluurimist artikkel 492 j eeskirja järgi sekretär Leonhard von Stryck'ist ja Kursi pastor Töpfferist koosneva erilise komisjoni maakohtu sekretäri August von Dehni eesistumisel ning neil kirustada palunud, arvestades asja tahtsust ja pakilisust. [---]⁴⁵²

Kindralkubeneri poolt esitatud ettekande sisu ja konsistooriumi kirja järgi komisjoni eesistujale 26. veebr. nr 385 ning visitatsiooniprotokollil järgi on komisjon pidanud tegema ja teinud eriuuringute aluseks järgnevad momendid, kui pastoritele Maurachile ja Mickwitzile süüks pandud seadusest üleastumised.

A. mõlema pastori vastu:

1. Lubamine armulauale luterliku riituse järgi isikute puhul, kes on kirikuvisitatsioonil nimepidi teatavaks tehtud.

⁴⁵² Komisjoni koostamisest.

2. Teatud kreeka ortodokssete isikute leeritamine või ka nende ettevalmistamine leeriks.

3. Segaabielude sisseõnnistamine ilma eelkäiva laulatuseta kreeka ortodoksi vaimulike poolt.

4. Segaabieludest sündinud laste ristimine.

B. pastor Maurachi vastu eriliselt:

tema köstri poolt toimetatud lapseristimine: Mari Pihu.

Polkovnik Andrejanovile süüdistatud härradelt pastoritelt kirjalikult antud vastuseid ei võinud siinse maa kehtiva ametkondliku korralduse järgi uurimiseks ühelegi kompetentsele instantsile üle anda, ning peab vaid esile tõstma, et kõnealused pastorid pole mitte kusagil süüd omaks võtnud. Maurach on oma käitumisviisi selgitamise juures vaid öelnud, et oli väga hästi teadlik, et ta on oma ameti, oma perekonna ja tuleviku eksistentsi mängu pannud "kuna olemasoleva seaduse kirjataht taunib teda" ja et tema on eksinud ning valmis kannatama seda, mis tema ülemused talle peale panevad. Mickwitz on lihtsalt tunnistanud, et ta teatud isikud kreeka ortodokssest usust on armulauale lubanud ja väljendanud, et ta võib end selle eest vaid Jumala armu ja tema armulise keisri hoolde usaldada.

Puudutades Põltsamaa pastorit Carl Maurachi, luterlikust usutunnistusest, 42 aastat vana ning seni seadusega karistamata, siis on ta tunnistanud ja üles andnud: 1, ta on erinevad luterlikust kreeka ortodokssest kirikusse varem aralainud inimesed ja nimelt a. 3. oktoobril 1865. a (järgnevad 45 nime, kokku 45 isikut) Põltsamaa kirikus luterliku riituse järgi armulauale lasknud. Sellele olid teda, vastavalt tema tunnistusele, tõuganud üheltpoolt lakkamatud, kuude- ja aastatepikkused asjasse puutuvate isikute nõudmised, nende palved ja pisarad, nende selgitus, et nad pole oma südames kunagi kreeka ortodokssest kirikusse kuulunud ega taha sinna kuuluda nüüd ega tulevikus, samuti on nad suuremalt osalt sõnaselgelt ja avalikult Tema Kõrguse krahv Bobrinski ning Riia ja Miitavi peapiiskopi ees sellest lahti öelnud ja aastaid armulaua tarvitamisest kreeka ortodokssest kirikus loobunud, nagu see neile oma õpetustes ja kommetes mitte ainult täiesti võõras, vaid vastik ja sügavaimas hingepõhjas vihatav on, kuna nad luteri kirikut alati enda omana nägid, seal jumalateenistusi korrapäraselt külastasid, selle raamatuid tarvitasid ja oma lapsed tema õpetusele juhatasid. Teiselt poolt teadlikkus, et armuvahendeid ei jagata mitte selleks, et need enda järele piinlemas hoiaksid, vaid nende järele nälgivate ja janunevate rahuldamiseks ning lõpuks veendumus, et pastor ei tohi lasta end takistada ilmaliku, Jumala sõnale ja käsule vasturääkiva seaduse poolt. Siinjuures on Maurach küsimuste peale selgitanud, et ta vaatles lubamist armulauale luterliku

riituse järgi sellistele *kreeka* usu tunnistajatele, nagu kõnes seisvad isikud, Jumala sõna läbi kästuna, maa privileegide järgi lubatuna ja vaid kõrgemate instantside poolt tunnistatavate mittekehtivate riigiseaduste järgi keelatud. Lubamist käseb Jumala sõna, kuna see nimetab selgesti: "Jooge kõik siit!" ja Issanda sõnad, nagu: "Tulge kõik siia minu juurde, kes te vaevatud ja koormatud olete", "Kes minu juurde tuleb, seda ei lükka ma välja" ja loendamatud teised, mis leiavad ilma kahtluseta erakordses mõttes kasutamist Pühal Õhtusöömaajal [st armulaua] ja just nende inimeste puhul. Kui pastor oleks tahtnud nad tagasi lükata, siis oleks ta langenud Issanda kohtuotsuse alla Israeli karjastest: "Nõrkasid te ei oota ja haigeid te ei õnnista, haavatut te ei seo, eksinust te ei hooli, kadunuid te ei otsi, vaid valitsete karmilt ja rangelt nende üle."

Seda pole ka riigiseaduse vastuses 1832. aasta kirikukorralduse näol vaeleks või kaheldavaks teha võinud, kuna Jumala sõna annab sellisel vastuolulisel juhul selge ja kaheldamatu teate: "Jumalale peab rohkem kuulekas olema kui inimestele." Pastorile ei või ka selles vastuolus midagi uut olla, ta on siiski ikka ja jälle Jumalariigi ajalugu korranud, on ju ometi kristlik õpetus ise sajanditepikkuselt keelatud usuks olnud ning ikkagi rõõmsalt ja ilma kahtluseta vastu võetud ja laiendatud, on siiski Luther keisri ja riigi vastu seisnud ning seejuures mitte kõikunud ja ikkagi on tema järgi nimetatud kirik, mis nii pole midagi muud, kui "elava Jumala kogudus, tõe kants ja alus" seisundi ja olemuse poolest, tulnud ning jääb ja seisab kindlalt hoolimata kõigist saatana rünnakutest.

Seesugused järeleandmised on maa privileegide järgi lubatud; kuna evangeelse kiriku koht selles provintsis ei tugine üldisele riigi sallivusseadusele, siis ei puuduta teda ka tõkked, mida selline sallimine võib seada, ka sõltumatult igast kõrgemast ja madalamast seosest printsiipide ja teesidega seisab ta kindlalt vandega kinnitatud paktidel ja privileegidel. Riia linna kapitulatsioon aastal 1710, selle linna saadikute lepingupunktid 4. juulist 1710, Liivimaa ruütelkonna korralduspunkt samast päevast, Pärnu linna kapitulatsioon 12. aug. 1710 jne, kõik need paktid, korraldused ja kinnitused andsid tunnistust õigusest, millel nende provintside evangeelne kirik seisab. Nad tugevdasid ja täiendasid üksteist, nad ei lubanud selle maa vanu privileege ja õigusi üheski punktis kahjustada, veel enam – ilma iga sissetungimiseta sinna, ükskõik millisel ettekäandel see ka ei toimuks, puhtalt ja kõikumatult hoida vaimulikud ja koolid nende vana õpetuse ja kommete juures ilma takistuse või surveta ja nende kultustalituste juures neid mitte segada, ka nende järeltulijaid evangeelse religiooni ja kristliku maa harjumustes igaihe vastu toetada, kaitsta ja hoida. Ja kõige selle peale lubas keiser oma universaalis 1710. a 10. augustist senise religiooni õigusi ja

vabadusi ilma muudadusteta mitte ainult heal meelel pühaks pidada ja horda, vaid veel suurendada. Nystadti rahu 30. augustist 1721. a pole neist privileegidest midagi ära võtnud; ta annab kreeka ortodokssele kirikule õigused, aga evangeelne kirik jääb puutumata. Nystadti rahulepingu punkt 10 sätestab, et nendele maadele võib ja saab vabalt ja takistamatult ka *kreeka* religiooni sisse viia. Sellele punktile toetub sestap kreeka ortodoksi kiriku positsioon nendes provintsidest ja seesama punkt kuulutab: "nendes ühendatud maades ei tohi südametunnistuse sündi sisse viia, vaid jätta ja alles hoida pigem evangeelne religioon, ka kirikud ja kooliasjad ja mis selle juurde kuuluvad, nagu see viimasel Rootsi valitsemisel olnud."

Sellele maaõigusele, mis toetub nimetatud paktidele ja privileegidele, seisab nüüd riigiseadus diametraalselt vastu, kusjuures ta lõhub taiesti kirikute võrdse seisundi, kuna kinnitab, et kreeka ortodoksi kirikusse kuulujad jäävad sellega pöördumatult seotuks, et lapsi segaabielludest tohib ristida vaid kreeka ortodoksi kirikus, et ahvatlemist üleminekuks kreeka ortodokssest teise kristlikku usutunnistusse karistatakse ahvatleja seisusliku õiguse äravõtmise ja Siberisse saatmisega, et vene kiriku liikme võtmise eest oma konfessiooni lastakse evangeelne-luterlik jutlustaja lahti oma ametist ja vaimulikust seisusest, et jutlustaja kreeka ortodoksse kiriku liikmete teadliku pihile või armulauale võtmise eest või nende laste ristimise eest evangeelse-luterliku kiriku tavade järgi kõrvaldatakse esimesel korral pikaajaliselt ametist, teisel korral aga kaotab vaimuliku au ja antakse politseilise järelevalve alla jne.

Riigiseadused seisavad seega vastuolus kapitulatsioonide, paktide, kinnituste ja armuaktidega, millega on garanteeritud selle provintsi valitsemist. Need kinnitused ja armuaktid on ikka uuesti kinnitatud alates Peeter Suure universaalist 16. aug. 1710.

Sellest õnnetust, palju südameid raputavast vastuolust näitasid riigiseadused väljapääsu. Kõide I, art. 79 kindlustab privileegid kitsendatud kehtivuses. Taoline otsus pole edukas. Seejuures on keiserlik tahe kõikide kahtluste üle teada antud. Ukaas 22. maist 1828, mis määrab seaduse kavandamist evangeelse luterliku kiriku jaoks Venemaal, kuulutab keiserliku tahtena: "et kehtivad määrused enne nende esialgsete alustega kooskõlla viidud saaks."

Evangeelse luterliku kiriku seisundi määratlemiseks Balti provintsidest pole vene valitsuse algusest saati vanemaid algupäraseid aluseid, kui need subjektsioonipaktid. Kirikukorraldus 1832. aastast, nagu kõik ülalpool esitatud riigiseadused, on riigi jaoks välja antud ning nad omavad neis provintsidest jõudu vaid nii kaua, kui nad vanemate jõusolevate seadustega vastuollu ei lähe. Ka

see, et korraldus on saanud keiserliku sanktsiooni, ei muuda midagi neis vanemates seadustes. I osa art. 66 järgi ei või väljakuulutamiskaas vahetult valitsejalt tulnud seadusi kaotada.

Vahetult valitsejast lähtunud armuaktidega aga on need subjektsioonipaktid kuulutatud seadusele vastavaks ning igal ajal vormiliselt kinnitatud ja uuendatud. Vaid sama vahetult valitsejast lähtuv sõnaselge tahteavaldus võib nende jõu murda.

Seega peab tema, pastor Maurach, talle eksimusena süüks pandud toiminguid keelatud pidama ainult siin mittekehtivate riigiseaduste järgi, kuid maa kehtivate privileegide järgi läbinisti õigusparasteks.

Lõpuks on pastor Maurach küsimuste peale deklareerinud, et ta neid 400-500 kreeka ortodokssest konfessioonist isikut, kes ennast tema juures luterliku riituse järgi armulauale üles andnud, ei saanud mingil juhul maha jätta, pigem on ta eelpoolmõeldud 45 isikut, küll hoolimata nende tungivast nõudmisest ja ägedast pealekäämisest pikka aega, kuid ja aastaid oodata lasknud, selle aja jooksul kontrollinud nende teadmisi Jumala sõnast ja katekismusest, võimalust mööda välja selgitanud nende ausameelsust, nagu ka nende kavatsuse püsivust, hoolikalt uurinud kogudusevanemate kaudu nende mainet ja eluviisi koguduses ning lõpuks neid korduvalt kõikvõimalikel viisidel võimalikest tagajärgedest teadlikuks teinud, nad lõpuks armulauale lubanud ning vastavasse registrisse sisse kandnud.

Eelpool nimetatud 45 isiku armulauale lubamise puhul on nii subjektiivseid kui objektiivseid asjaolusid. Kuna mitte üksi nemad pole tegelikult Põltsamaal armulauda saanute nimekirjas pro 1865, kuupäevadel 3. okt. ja 14. nov. 1865 sisse kantud, vaid ka nemad, väljaarvatud vaid need, kes teadaolevalt haiguse tõttu neil päevil eemale jäänud ja pole seetõttu ette võetud (järgneb seitsme nime loend), on mõlemal päeval Põltsamaa kirikus luterliku riituse järgi pastor Maurachi poolt armulauale lastud ning seda on kinnitanud tunnistajad, küllap silmas pidades kõiki, ka mitte ettevõetud admiteerituid, kelle on vande all üle kuulanud vallakohtunik, kirikuvõõrmünder, koolmeister jne, Põltsamaa koguduse mõisatest, 40 arvu poolest.

Pastor Maurachi ütlused, et ta on tema poolt armulauale lastud alles pärast pikki nõudmisi ja palveid sinna võtnud, on osutunud täielikult põhjendatuiks ning surve, mille all ta toiminud, lausa ilmseks. Seda tunnistavad mitte ainult kõik ülekuulamisele kutsutud ehk armulaua käinud ise, kusjuures nad on kuid ja paljud ka juba aastaid pastorile korduvalt, mõnikord nelja silma all, mõnikord mõne kirikuvõõrmündri juuresolekul, enamik pisarais ja anudes asjatult peale käinud, tahtes laskmist armulauale luterliku riituse järgi, kun

pastor lõpuks nende südamehäda peale halastas ja neid kuulda võttis, kuna nad teatasid talle, et pastoril, kui sakramendi valdajal pole õigust neid nende nõudmistele ilma jätta. [---]⁴⁵³

Siinjuures peab märkima, et armulaua andmine on aset leidnud 14. novembril. Puudutades motive, millega pastor Maurachi poolt armulauda lastud kreeka ortodokssest konfessioonist isikud teda nii järelejätmata ründasid ja luterlikku armulauda nõudsid, siis on kõik eranditult teatanud, et nad on oma lapsepõlves vanemate poolt kinnituseks toodud, kusjuures kinnitati, et nad oma tahteta, või nooruslikust kergemeelsusest, ahvatletult ja kiusatusse viidult kirikliku segaduse aastal rahva hulgas levinud loba on kahjuks kuulda võtnud, nagu oleks üleminekul *kreeka* kirikusse ilmalikud kasud taga või nagu saaksid üleläänud kingiks "hingemaa", ilma et sellise üleminekuga peaks pärisorjusesse tagasi pöörduma ja et üleminekuga ei kaotata luterliku kiriku külalistamist ja senist religiooni ning lasknud end ahvatleda äralangemisele oma luterlikust emakirikust. Nad pole kunagi rahuldust leidnud neile täiesti võõras kreeka ortodoksi kirikus ja seepärast nagu varem luteri kirikut külastanud, tundnud süümeepiinu usu reetmise pärast, ulekujutatud etteheidetega oma kasvavate või täiskasvanud laste poolt nende äralangemise ja suureneva vaimulike kaotuste tõttu, sõbraliku, kuid nende ägedaid palveid luterlusse tagasiastumiseks tagasilükkava hr. krahv Bobrinski olemasolu pärast Põltsamaa lossis. Nad on virgutatult lootustest konfessioonisunduse kaotamisele kuid ja aastaid pastor Maurachile peale käinud oma palvetega laskmiseks armulauale luterliku riituse järgi, ise täiesti teadlikud selle illegaalsusest kehtivate vene seaduste ees; ning nüüd, pärast seda kui neid kuulda võeti, on nad lõpuks kavaotsitud hingerahu tagasi võitnud ja seepärast ei astu ka kunagi kreeka ortodoksi kirikusse tagasi, kui neid ka rasked ilmalikud karistused peaksid tabama, vaid on sellega lõpetanud pöördumatult.

[---]⁴⁵⁴

Siin esitatud teadete järgi on surve, mille all Maurach on nad lõpuks lasknud luterlikule armulauale, olnud igal juhul üsna ebatavaline ja ebanormaalne. See leiab kinnitust asjaolus, et kõik tema poolt armulauale lastud ja komisjoni poolt ülekuulatud isikud on deklareerinud, et kui käsitletavas asjas kellelegi seaduslik karistus peaks pandama, pole süüdlane mitte pastor Maurach, vaid nemad, järelejätmata nõudjad ja palujad. [---]⁴⁵⁵

⁴⁵³ Arutelu samal teemal.

⁴⁵⁴ Arutelu samal teemal

⁴⁵⁵ Arutelu samal teemal

Pastor Eugen Mickwitz Pilistverest, kes on oma tunnistuse järgi 59 aastat vana ja 31. dets. eelmisel aastal viimati armulauda saanud, aadliseisusest ja seetõttu kohtu ja karistuse alla mitte käiv. Ta on tunnistanud ja teatanud: kr. ort. kirikusse kuuluvad isikud

1) 26. sept. 1865 kaks isikut Kabalast

2) 10. okt. 1865 üheksa isikut Kabalast

3) 17. okt. 1865 üks isik Kabalast

4) 31. okt. 1865 18 isikut Kabalast, kokku 30 isikut,

keda jumaliku õiguse järgi tuleb vaadelda kadunud tallede karjana, kes tema hoolde usaldati 12. maist 1835. a, mil ta Pilistverre ordineeriti, ja keda ta on vandega kohustatud evangeeliumi põhjal karjatama, on luterliku riituse järgi armulauale lubatud. [...] ⁴⁵⁶ Alles pärast paljukordseid nõudmisi palujate poolt, kelle arv on olnud väga suur ja on veelgi, on ta otsustanud lasta armulauale luterliku riituse järgi neid, kelle kohta on veendunud, et Jumala sõna, samuti nende patukahetsus- ja tunnistusseisu põhjal peab nad armulauale laskma, ning siis lõpuks eraldi registrisse nimeliselt sisse kandnud.

Kindlaks on tehtud asjade nii subjektiivne kui objektiivne seis. Kuna mitte üksi 26. sept., 10. okt., 17. okt., 21. okt. 1865 ei leidu pastor Mickwitzi poolt luterliku riituse järgi armulauale võetud isikuid sisse kantuna erilisse nimekirja tiitliga: "Äralangenute nimekiri, kes peale piisavaks tunnistatud patukahetsust on jälle Pühale Õhtusöömaajale lastud", vaid ka 31 vande all üle kuulatud Pilistvere kihelkonna koguduseametnikku on kinnitanud, et pastor Mickwitzil pöördunute katkematu tunglemise juures on vaevalt olnud võimalik nende tungivatele nõudmistele vastu seista, kuna inimestel oli arvamus, et pastoril pole õigust nende eest hoida talle haldamiseks antud kiriku armuvahendeid, ning et eriti koolilapsed tungisid massiliselt pastori juurde palvega nad luterlusse vastu võtta, korrates seda soovi ka koolmeistritele, arvestades luterlikus koolis käimist, ning et Mickwitz on armulauale püüdlejad ikka ja jälle tagasi saatnud, enne kui lõpuks nende palveid täitis.

[...] ⁴⁵⁷ Ka pastor Mickwitzi andmed, et luterliku armulaua järele nõudvaid pöördunuid pilgati valjult kreeka ortodoksse vaimulikkonna poolt, on Jaan Treiberi ja Ello Lutsu ütluste läbi kinnitust leidnud. Esimene teatas järgnevat: Kui juunis 1864. a oli peapiiskop Arusoo õigeusklikus kirikus, siis pöördus tema, Jaan Treiberg, tolle poole palvega lubada temal ja tema perekonnal tagasi pöörduda luteri usku. Mõnitaval viisil tagasi saadetuna teatas ta,

⁴⁵⁶ Arutelu samal teemal.

⁴⁵⁷ Asjassepuutuvate tunnistajate ütlused

et juhul, kui tal ei lubata kreeka ortodoksi kirikust välja astuda, valivad tema ja ta mõttekaaslased ise endale vaimuliku ja loovad oma kiriku. Ta oli veel üks kord vastava kreeka ortodoksi vaimulikuga rääkinud ning palunud ennast, kes ta pole kaua aega armulaual käinud, sinna lasta. Vaimulik aga vastas, et peale sündmusi peapiiskopiga pole see kohane, kui ta oma eksimust ei kahetse ega esita kirjalikku selgitust koos andestuspalvega, et tulevikus ei tema ega ta perekond mingil viisil kreeka ortodoksi kirikule truudust ei murra. Sellega ta aga nõustuda ei saanud.

Puudutades motive, millest lähtudes on luterlikku armulauda nõudnud vaatlusele tulevad armulauda saanud isikud, kes (erandiks Krõõt Vago, kes oli välja jäänud ja keda seetõttu ei saadud üle kuulata) sellest on teada andnud, siis on nad nimetanud oluliselt sedasama põhjust kui isikud Põltsamaa kihelkonnast ja seletanud ning isegi kuulutanud, et on kõikideks aegadeks kreeka ortodoksi kirikuga lõpetanud ja ei taha iialgi sellega ükskõik millisesse ühendusse astuda, isegi kui neid selle eest rängimad ilmalikud karistused peaks ootama. [---]⁴⁵⁸ Kuna nüüd käesoleval juhul, silmas pidades mõlema süüdistatud härra pastori õiguspärasust kiriklike aktide kasutamises kreeka ortodoksi konfessioonist isikute juures, vaadatakse nende teguviis üle Liivimaa maaõiguse järgi, siis peab asja hindamiseks kõigepealt eelnevalt uurima: kas ja kui palju maaõigus sellist teguviisi, nagu seda pastoreile Maurachile ja Mickwitzile süüks pandud, luterlikule maavaimulikule lubab või keelab; kas ja mil määral maaõigus riigiõigusele antud juhul vastu räägib ning lõpuks, milline õigus kehtib taoliste asetleldvate vasturääkivuste puhul antud juhtumis

Kui aastal 1561 Liivimaa orduriik lagunes ning Liivimaa end lepingule vastavalt Poola kroonile allutas, oli protestantism laienenud juba üle kogu maa ning selle seisustele nii palju verre kasvanud, et need nõudsid endale välja Liivimaa MAGNA CHARTA, PRIVILEGIUM SIGISMUNDI AUGUSTI aastast 1561, eelkõige vaba ja takistamatu religiooni kasutamise Augsburgi usutunnistuse ja pühakirja järgi kõikideks aegadeks. Selle suuremaks kindlustamiseks tehti sõnaselge tingimus, et saadud usuvabadust ei tohi kunagi mingil moel muuta hilisemate seadustega (ja et meid ei või mingil moel isegi lühikese aja jooksul mõne ilmaliku või vaimuliku ettekirjutuse, tsensuuri ja inimseadusega koormata või mõnel viisil selles osas rõhuda. Kui see ka käsuna peaks antama, siis käitume me ikkagi pühakirja juhise või reegli järgi, kus kästakse, et Jumalat peab rohkem kuulama kui inimest, hoiname oma religiooni ja harjumuspärast

⁴⁵⁸ Mickwitz räägib oma tegevusest ja vaidleb süüdistustele vastu

kirikukorda ja ei tohi endid lasta mingil moel sellest ära meelitada jne), selle lepinguga tõsteti luterlik usutunnistus maa religiooniks.

[---]⁴⁵⁹ Kui Rootsi kroon esmajoones lepinguvastase sekkumise tagajärjel provintside maaõigusesse (mõisate reduktsioon) pidi loovutama Liivi- ja Eestimaa ning ühtlasi esikoha põhjas Vene keisrile Peeter Suurele (kindel tunnus nende algavast allakäigust!), oli Liivimaa seisuste järgmine eesmärk suunatud nende südametunnistuse vabaduse tunnistamisele mitteprotestantlikusse kirikusse kuuluva vene valitseja poolt. Sellele vastavalt nõudis Liivimaa rüütel- ja maakond kapitulatsioonis 4. juulist 1710 p. 1 ja 2 välja olemasoleva protestantliku usutunnistuse allesjätmise ja kaitse (Riigiseaduste täielik kogu nr. 2279).

Võimatu oli säilitada luterliku kiriku Rootsi ajal väljakujunenud eksklusiiivset asendit Liivimaal, kui Liivimaa sattus riigiõiguslikku ühendusse riigiga, kus valitsev oli mitteprotestantlik kirik. Seetõttu oli iseenesest loomulik vajadus, mis Nystadti rahulepingus 30. aug. 1721 (loc. cit. 4 nr. 3819), millega kõigepealt Rootsi Liivi- ja Eestimaa provintsid Venemaale vormiliselt ära andis, artiklis 10 kindlaks määrati ja ratifitseeriti keiser Peeter Suure poolt:

“Ka ei tohi sellistes liidetud maades mingit südametunnistuse sundi (prinuzdenija sovesti) sisse viia, vaid hoopis lubada ja alles jätta evangeelne usk, ka kiriku- ja kooliasjad ning sellest sõltuv, samas seisus, nagu see on olnud viimase Rootsi valitsemise ajal; siiski, et *kreeka* religioon siin samuti vabalt ja takistamatult toimida saaks ja võiks.”

Sellega oli protestantliku ja *kreeka* usu ning kiriku pariteet Liivi- ja Eestimaal rajatud ning sama otsustati hiljem Turu rahulepingu VIII artiklis 7. aug. 1743 (loc. cit. nr. 8766), kus Rootsi neist provintsidest lõplikult loobus, niisamuti nagu Nystadti rahu tunnistati veelkordselt Venemaale äraantud maakohtades garanteeritud täielikku südametunnistuse vabadust.

[---]⁴⁶⁰ Liivimaa maaseaduse ühemõttelistele määrustele on ometi paljud Vene riigiseadused diametraalselt vastu. Nii erinevad eriti Liivimaal üldiselt sisseviidud 1845. aasta provintsiaalõiguse ja evangeelse luterliku kiriku jaoks Venemaal 1832 a. tulnud seaduse ja “svodi” määrused, siiski vaid näilikult, mitte tegelikkuses!

Nimelt peavad kreeka ortodoksi kiriku liikmed alati sellega seotud olema (Svod XIV osa, art. 47). Lapsi segaabeludest tohib ristida vaid kreeka ortodoksi kirikus (X osa, art. 67). Seda, kes ahvatleb kreeka ortodoksi kiriku

⁴⁵⁹ Arutelu privileegi üle.

⁴⁶⁰ Arutelu seaduse üle.

liiget astuma teise usutunnistusse, karistatakse seisuslike õiguste võtmise ning Siberisse saatmisega (XV osa, art. 205); kreeka ortodoksi kiriku liikme võtmise eest luterlikku tagandatakse luterlik vaimulik oma ametist ja vaimulikust aust (XI osa, art. 389); kui ta teadlikult kreeka ortodoksi isikuid luterlikule armulauale võtab või nende lapsi luterlikult ristib, tagandatakse ta ametist ning korduval juhul vaimulikust aust (XI osa, art. 390); kui ta kreeka ortodoksi kiriku liikmetega vaimulikke ametitalitlusi läbi viib, trahvitakse (XI osa, art. 670); kreeka ortodoksi ja luterlase segaabieliu sisseõnnistamise eest ilma eelneva laulatuseta kreeka ortodoksi vaimuliku poolt karistatakse rahatrahvi või ametist kõrvaldamisega (XV osa, art. 214), kui ta teadlikult kreeka ortodoksi isikuid luterliku riituse järgi leeri laseb, ajutise ametist eemaldamise ja (või) ametist kõrvaldamisega (XV osa, art. 211).

Need seadused seisavad niisiis teravas vastuolus kapitulatsiooni- ja kinnituspaktidega, nagu ka mainitud rahvusvaheliste lepingutega, mis määravad olemasolevat keiserlikku maaõigust kirikuasjades Liivimaal. Siiski vaid näiliselt! Kuna Vene keisririigi põhiseadused, samuti kõigekõrgemad määrused, millel on sama jõud ja kehtivus ka privilegeeritud maaosade jaoks, kinnitavad sõnaselgelt I osa, art. 66:

“Ühtegi kõigekõrgema enda allkirjaga tulnud ukaasi ei saa väljakuulutamisukaasiga ära muuta,” ja samas, art. 79:

“Seadust, mis eriti mõne kubermangu või mõne isikuteklassi jaoks on kehtestatud, ei saa uue üldise seadusega tühistada, juhul kui selles sõnaselgelt pole taolist tühistamist kinnitatud. See kehtib ka isiklike privileegide kohta.”

Nüüd aga pole ennevaadeldud riigiseaduse “svodi” määrausi seadusandliku võimu poolt kordagi ega kusagil Liivimaal suurendatud ja pole nende väljakuulutamise juures kusagil kinnitatud, et nendega on kaotatud Liivimaa maaõiguse varasemad kinnitused, mõni keiserliku allkirja ja pitsatiga antud leping või armukiri. Ei ole aga mingit kahtlust, et kõikidele Liivimaa elanikele südametunnistuse vabadust andev maaõigus ja seadused on muutumatult nende kogu mahus veel praegu olemas. Need Vene riigi seadused, millel võib olla siduv jõud teiste Vene keisririigi privilegeeritud provintside elanike suhtes, pole niisama rakendatavad Liivimaa suhetele ja elanikele.

Edasi aga järeldub märgitust, et kuna maaõiguse ja seaduse järgi on Liivimaa südametunnistuse vabadus õiguseks kõigile selle provintsi elanikele, siis ei või selle õiguse tagajärjena ka mitte ükski selline toiming, mis on riigiseadusega keelatud ja trahvidega ähvardatud ning nüüd luterlike vaimulike või teiste isikute poolt teostatud, olla Liivimaal keelatud või isegi karistusele kuuluv. Edasine järeldus aga on, et käesoleval juhul ei saa pastoreile Maurachile ja

Mickwitzile kreeka ortodokssete isikute laskmisega armulauale luterliku riituse järgi, kreeka ortodoksi laulamisega luterliku isikuga, segaabelust laste ristimisega ning kreeka ortodoksi noorte leeritamisega ja selleks eelneva ettevalmistusega kehtiva maaseaduse järgi mitte kusagil sellist teguviisi süüks panna, kuna nemad, nagu ka nende juures luterliku kiriku armuvahendeid nõudnud kreeka ortodoksi isikud Liivimaa rahva hulgast on seejuures ainult seaduslikul alusel tegutsenud.

Siin tekib nüüd järgmisena küsimus, kas need isiku südametunnistuse vabadust piiravad Vene riigi seadused Liivimaal rakendamist peavad leidma, kui on redigeeritud suures osas neid määrusi sisaldav "Svodi" XV osa ja praegu kehtiv kriminaalseadus Balti provintssides ehk Liivimaal. Siiski mitte.

Kõigekõrgema enda ukaasis 1. juulist 1845, kus Balti kubermangude provintsiaalõiguse mõlemad esimesed osad on välja kuulutatud ja ülejäänud osade kodifikatsioon edaspidiseks kinnitatakse, määrab ptk. 5. sõnaselgelt: et üldise riigiseadustikuga ei muudeta mitte kuskil Balti provintsside olemasolevaid seadusi, vaid need peab viidama ainult samavormiliseks tervikuks ja ühte süsteemi.

Siit aga järeldub, et vaid need karistuskodeksina Balti provintssidele praegu kehtivad Riigiseaduse "svodi" XV osa määrused, mis ei seisa selle maa eriõiguste- ja seadustega vastuolus, võivad ja tohivad leida praktilist rakendamist Liivimaal. Siis aga ei või mingit kahtlust olla, et Liivimaa suhete ja isikute kohta ei kehti mingil viisil karistuskodeksis sisalduvad, kõikidele Liivimaa elanikele garanteeritud südametunnistuse vabadust rikkuvad punktid, mis on ilmses vastuolus vanemate, mitte kusagil seadusandliku kõigekõrgema võimu poolt tühistatud eriliste Liivimaa õiguste ja seadustega, ning mis on terav vastuolus ukaasis 1. juulist 1845 väljendatud keiserliku tahtega, kui neid kasutatakse Balti provintssides.

Neid loomulikke, üldistele hermeneutilistele reeglitele vastavaid karistuskodeksi tõlgendusi võib kohandada teistele näidetele, et veelkord selgitada, kui vähe võib olla seadusandliku võimu käsutuses seda, mida "svodi" XV osa, kõigis oma Balti oludele, suhetele ja õigustele mittevastavates määrustes Läänemereprovintssidele laiendada saab.

Kaheldamatult juba Rootsi ajast saati olid Liivimaa hüpoteegasjad korrastatud ning Liivimaa allutamisel Vene kroonile, nagu ka praegu, kehtis hüpoteegi edasiandmisel ühele ja samale maatükile seaduslikult prioriteedi printsiip. Karistuskodeksi art. 2297 järgi aga peab seda, kes ühtsama kinnisvara rohkem kui üks kord pandib, karistatama kõikide seisuslike õiguste äravõtmisega Siberis!

Kui nüüd tahetaks seda karistuskodeksi määrust, kuna selline asi on seal keelatud ning üldiselt vastu võetud, rakendada Liivimaa suhetele, siis peaks 9/10 kõikidest Liivimaa mõisa- ja majaanikest oma seisuse õigustest ilmajäetult Siberisse saadetama. *Sapienti sat!*⁴⁶¹

Kui nüüd teguviisi, nagu härrade pastorite Maurachi ja Mickwitsi oma, mitte riigiseaduse XV osa, vaid ainult maaseaduste ja -õiguste järgi hinnata, siis järeldub, et neid ei saanud ka enne praegust aega Liivimaal kehtivate nuhtluseaduste järgi mingis karistatavas seadusest üleastumises süüdlaseks teha!

[---]⁴⁶² Nüüd pole mingit kahtlust, et kirikukorraldus aastast 1832 on vaid niikaua Liivimaa jaoks kehtiv seadus, kui selle määrused Liivimaad ja selle elanikke puudutavatele paktidele ja lepingutele vastu ei vaidle. Kuna need garanteerivad kõigile liivimaalastele täieliku südametunnistuse vabaduse, siis järeldub siit, et härrad pastorid Maurach ja Mickwitz, silmas pidades neile süüks pandud teguviise, pole ka 1832. a kirikukorralduse ees kuidagi karistusväärsed, vaatamata isegi küsimust, kas neid isikuid, kelle juures nad kiriklikke akte luterliku riituse järgi läbi on viinud, üleüldse peab kaheldamatult kreeka ortodoksi kirkusse kuulujatena vaatlema, kuna Liivimaa luterlike talupoegade massilise üleminemise puhul ortodoksiasse aastatel 1845 ja 1846 vaevalt kellelgi neist oli eelnevat ettevalmistust kreeka ortodoksi kiriku dogmade tundmises, ilma milleta aga sinodi otsuse järgi 8. jaan. 1819 üleüldse ei ole lubatud üleminek kreeka ortodoksi usku.

Seetõttu on komisjon läbiarutatud seaduse ehk õiguse ja jõu juures oleva Liivimaa maaõiguse põhjal pidanud konstateerima pastorite Maurachi ja Mickwitsi täielikku süütust ja karistamatust, millest tuleneb, et tuleb viivitamata lõpetada pastor Maurachi ajutine tagandamine Põltsamaa kihelkonna evangelise luterliku jutlustaja ametist, kuna ta pole süüdi üheski üleastumises Liivimaal kehtivast seadusest, ning et härra Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile tuleb teatada, mispärast on see toimunud. Kõigi nende aluste järgi pole olnud seetõttu midagi muud konstateerida, kui siin selgesõnaliselt sisaldub.

Tartus 12. märtsil 1866.

Põltsamaa-Pilistvere uurimiskomisjoni esimees, maakohtu sekretär August von Dehn, assessor: krediidisüsteemi sekretär Leonhard von Stryck; assessor: Kursi pastor Carl Töpffer; sekretär: foogtkonna kohtu sekretär Feldmann.

⁴⁶¹ Targale piisab! (ladina k)

⁴⁶² Arutelu 1832. a kirkuseaduse üle.

Vastavuses 1832. a kirikukorralduse art. 348-ga (art. 492 1857. a väljaandes) Liivimaa evangeelse-luterliku konsistooriumi poolt uurimisasjas pastorite Maurachi Põltsamaalt ja Mickwitzi Pilistverest kohta oletatavate ametikuritarvituste osas kokkuseatud komisjon teatab peale asetleidnud eriuurimist aktide ettekande ja asjaolude ning olemuse kaalumises art. 352 (496) loc. cit. ettekirjutuses selle otsuste vahendusel:

Et pastorid C. Maurach ja E. Mickwitz, silmas pidades neile süüks pandud kreeka ortodoksi isikute lubamist armulauale luterliku riituse järgi, selliste isikute konfirmatsiooni ja/või leeriõpetust, segaabelude sisseõnnistamist ilma eelneva laulatuseta kreeka ortodoksi vaimuliku poolt, segaabeludest sündinud laste ristimist, vastavuses Sigismund Augusti privileegile 1561. a ptk. 1 ja 2, Liivimaa rüütel- ja maakonna kapitulatsioonile 4. juulil 1710 ptk. 1 ja 2, Nystadti rahulepingule 30. aug. 1721 art. 10, Turu rahulepingule 7. aug. 1743 ptk. VIII, riigiseaduste I osa art. 66 ja 79-le ning Kõigekõrgema ukaasidele 1. juulist 1845 ja 30. dets. 1832 tuleb igast süüst ja karistusest vabaks kuulutada. Pastor Maurachi kohta kehtestatud ajutine eemaldamine Põltsamaa jutlustaja ametist aga sellele vastavalt, nagu kohane, ilma viivitusega lõpetada ning seletus, miks see toimub, härra Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kindralkubernerile teatavaks teha.

Selle komisjoni otsusega konsistoorium ei nõustunud, vaid taunis mõlemaid süüdistatud pastoreid, kusjuures tagandas Mickwitzi pooleks ja Maurachi üheks aastaks.

Vahepeal oli peetud Liivimaa Maapäev ja eestlaste poolt oli paljude palvekirjadega palutud kõrgeimal tasemel taotleda, et rahvuskaaslastele, kes on end ainult hullutada lasknud ja kunagi pole oma luterlikku usku kaotanud või *kreeka* usku võtta tahtnud, lubataks nende poolt palavalt igatsetud tagasiastumine. Maanõukogu kolleegium vastas 12 palujale Palamuse kihelkonnast 7. apr. nr. 558: Maapäev on palved härra kindralkubernerile esitanud ja Tema Hiilgus on neid soojusega südames lugenud. Härra kindralkuberner on aga samas öelnud, et *kreeka* kirikusse üleastunud ei hellitaks lootust oma soovi täitmisele tagasiastumise suhtes protestantlikkusse kirikusse, vaid nad peaksid rahul olema nende kergendustega, mida suur keiser on armulikult andnud: segaabiellu astumisel ei tarvitse enam anda allkirja, mis kohustab lapsi kreeka ortodoksi ristimisele. Omalt poolt ei saa ta aga edasisi samme astuda hädaseisukorra kõrvaldamiseks. [---]⁴⁶³

⁴⁶³ Arutelu samal teemal.

Lisa 2. Maailmasünnmused Palamuse kihelkonna kroonikas

Üks omapärasemaid ja seletamatuid osasid kroonikas on kindlasti maailmasünnmused käsitlev osa aastatel 1856 - 72. Sarnaselt teistele teemadele (kiriklik elu, surmad-sünnid etc.) oli nendel aastatel eraldi lõiguna välja toodud ka mujal maailmas juhtunu. Nagu näha võib, ei ole mitte igal aastal valispoliitikast ulevaadet antud. Mille alusel kirjeldatud sünnmused on välja valitud, jääb ilmselt saladuseks. 1832. a kirikuseaduses, mis nägi ette kiriku ja kihelkonna kohta kroonika pidamise, ei olnud ühtki märget, et kroonika peaks sisaldama ka sünnmused maailmas. Publitseerija pidas otstarbekaks see teema eraldi lissasse koon-dada, kuna kroonika põhitekstis oli vastav osa aastate kaupa hakitud ning seetõttu raskesti jälgitav.

Olgu kirjeldatud sünnmused siinkohal aastate kaupa ära toodud:

1856 – Venemaa vastu türklastega ühinenud vaenlastel Inglismaal (kellel oli 456 laeva) ja Prantsusmaal (kus loendati 1855. a Pariisis 1 053 262 ja kogu maal ilma Alzheeria ja kolooniateta 35 783 059 elanikku) paistis olevat kavatsus sellel aastal sõda suurema rõhuga põhjas pidada: Inglismaa tahtis itta saata 250 laeva ja Prantsusmaa 75 000 meest; aga 13. veebruaril algasid Pariisis rahukonverentsi istungid ja 19. märtsil ilmus manifest, milles meie armulik keiser Aleksander II rahu sõlmimise teatavaks tegi, mis sai aset leida vaid Venemaa järeleandlikkuse tõttu.⁴⁶⁴

1860 – Venemaa elas rahu, lubas aga nagu teisedki suurvõimud, et Itaalias triumfeeris revolutsiooniline printsip.⁴⁶⁵ Napoleon proklameeris. sek-kuda ei tohi, vaid peab tunnustama rahvaste oma valitsejate valimist ning üle-

⁴⁶⁴ Tegü oli Krimmi sõjaga 1853-56. Türgi kuulutas Venemaale sõja, kuid te-ma sõjalaevastik purustati juba sõja algul. Suurbritannia ja Prantsusmaa, kes kartsid Venemaa edukust, lütsusid Türgiga 1854. a märtsis. Toimused verised lahingud Venemaa nõustus 1856. a Pariisis sõlmima rahu Leping kehtestas Musta mere neutraliteedi, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Austria garanteerisid Türgi terviklikkuse

⁴⁶⁵ Ilmselt on siin silmas peetud Itaalia riigitegelase krahv Cavouri tegevust, kes kutsus Itaalia üles vabariiklikule valitsemiskorrale

üldse vaba enesemääramist. Garibaldi alistas Sitsiilia ja Napoli kuni Messinani välja ja Gaeta kuningas Victor Emmanuelile, kes seepeale troonile tõusis, Napoliga ühendas, Napoli kuningat Franz II kolm kuud Gaetas piiras ja end Itaalia kuningaks tituleerida lasi.⁴⁶⁶ Vaid prantslaste poolt hõivatud Rooma jäi aasta lõpuks paavstile ning Veneetsia Austria valdusse.

1861 – Napoleon III tahtel oli Euroopas rahu. Põhja-Ameerikas aga puhkes Lincolni valimisega presidendiks sõda orjapidajate ja mitteeorjapidajate osariikide vahel.⁴⁶⁷

1862 – Keiser ja keisrinna olid Riias ja külastasid Liivimaa Šveitsi,⁴⁶⁸ luterlik vaimulikkond oli aga kahjuks ainult kindralsuperintendendiga esindatud.

1863 – Sellal, kui meie juures valitses rahuvürst, kestis hirmus verine vennatapusõda abolitsionistlike põhja- ja orje pidavate lõunaosariikide vahel Põhja-Ameerikas ka sellel aastal endise hooga edasi. Põhjaosariikide soodsaks jõuasetuseks oli tähtis, et kindlustused Mississipil langesid nende kätte. Charlestowni piirati kaua, kuid siiski eduta.

Napoleon III vägi tungis oma "mitteinterventsiooni" printsipi järgi Mehhikosse sisse, et sellele maale parem korraldus anda. Osariik osariigi järel langes okupatsiooniväe alla ning Austria ertshtersog Maximilian tõsteti Mehhiko keisriks.⁴⁶⁹

Saksamaa konflikt Taaniga hertsogkondade pärast kestis edasi ning karistussalgad tungisid Holsteini sisse, kui 4. (16.) novembril oli surnud Taani kuningas Frederik VII ja troonile tõusnud Christian von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.⁴⁷⁰ Ta säilitas ministrite kabineti ja oma eelkäija poliitika, mida ründasid päristaanlased. Kuhu karistussalgad sisse tungisid, seal kuulutati hertsogiks Friedrich von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg kui lähim õigustatud troonipärija.

⁴⁶⁶ Tegu on Itaalia ühendamisega. Osa 1860. a-l kirjapandud sündmustest leidsid tegelikult aset alles 1861. a veebruaris-märtsis. Hirsch on ka järjekorra pisut segi ajanud. Tegelik sündmuste ahel on järgmine. Garibaldi vallutab Sitsiilia mais 1860, alistab paavsti väe septembris 1860, Sitsiilia ja Napoli ühinevad Sardiiniaga 21. oktoobril 1860; Garibaldi kuulutab Victor Emmanueli Itaalia kuningaks 26. oktoobril 1860; Napoli kuningas Franz II alistub Gaeta all Garibaldile 13. veebruaril 1861; Itaalia parlament kuulutab Victor Emmanueli Itaalia kuningaks 18. veebruaril 1861.

⁴⁶⁷ Ameerika Kodusõda 1861-65.

⁴⁶⁸ Sigulda.

⁴⁶⁹ Prantsusmaa saatis oma väed Mehhikosse juba 1861. a oktoobris. Maximilian kuulutati Mehhiko keisriks 1864. a aprillis.

⁴⁷⁰ Kristian IX.

Preisimaal oli raske olukord kantsler von Bismarckil liberaalse Saadikutekoja vastu, mis pidi laiali minema, aga astus jälle kokku von Grabow', Unruh' ja Docum-Doffsi eesistumisel. Pärast seda, kui see suured summad riigieelarvest maha oli tõmmanud ja karistuse tõttu vajaliku raha lubamise keelanud, Saadikutekoda suleti.

Lähemalt puudutas meid Poola ülestõus,⁴⁷¹ mille tõttu jaanuaris tehti nekrutivõtmine. 13. (25.) jaanuaril puhkes nimelt kaua ettevalmistatud ning Prantsusmaal ja Inglismaal mahitatud relvastatud ülestõus Poola kuningriigis ja endistes Poola provintsid, mis mahasurumise asemel vaid ikka suuremaid mõõtmelid saavutas, kuni valitsus ja politseiaparaat ise poolakatest koosnesid ja kuni asekingas, suurvürst Konstantin Nikolajevitš Poolat hiigelsuure leebusega valitses. Tema järglane, krahv Berg, tõmbas ohjad rangemalt koomale. Mõlema elu kallale tungiti atendaatidega. Salajane revolutsioonikomitee lasi salatrükkikodades rohkem ajalehti välja anda, terroriseeris maad ja lasi rahvusliku valitsusena nimetatud kaelakohtutel oktoobri lõpuni 821 ametlikult konstateeritud mõrva toime panna. Kuni novembrini oli umbes 40 sellist kurjategijat hukatud. Kunagistes Poola provintsid Vilnos, Grodnos, Minskis, Mogiljovis ja Vitebskis aitasid rahu taastamisele palju kaasa energilised abinõud, mida rakendas kindralkuberner Muravjov II ning ilmusid üha arvukamalt allakirjutatud alistumisteated; Vilno kubermangus näiteks 3888 aadliku poolt alla kirjutatud, Mogiljovis 2566. Neil oli plaanis relvastatud ülestõus väljaspool Poola kuningriiki. Veebruarist kuni märtsini viisid nad läbi oma operatsiooni Galiitsias, aprillist augusti lõpuni rohkem Poolas. Esimese perioodi peakangelane oli Langiewicz, teise perioodi Taczanowsky. Langiewicz oli 1830. a olnud "Varssavi laste"⁴⁷² leitnant, oli 1859 Garibaldi all Itaalias teeninud, tuli kindralina Poolasse ja nimetati seal revolutsioonikomitee poolt diktaatoriks. Löödult ja Austria piiri vastu surutult ta vangistati ja viidi Josephstadt. Pärast ei lasknud Miroslawski kui "sõja organisaator" revolutsiooni seisma jätta, kusjuures ta tõi ikka uusi abivägesid Galiitsiast ja Poolast kohale. Novembris asusid umbes 5000 mässajat väikeste osadena Lublini ja Sandomiri vojevoodkondades, neid jälitasid kehvast vene väed ja Miroslawsky pages Belgiasse, et seal noori poolakaid sõjaväeteenistuseks harjutada.

⁴⁷¹ Algas 1863. a algul ja suruti Venemaa poolt maha 1864. a lõpus.

⁴⁷² Eelmine Poola ülestõus (1830-32), mis samuti lõppes mahasurumisega Venemaa poolt. Poola muutus tavaliseks Venemaa provintsi, paljud poolakad saadeti Siberisse.

Kuna Venemaa sattus Poola ülestõusuga kitsikusse, ilmusid ka lääne võimude Prantsusmaa ja Inglismaa depeššid, kes koos Austriaga kavandasid programmi, milles nad esitasid keiserlikule kabinetile St. Peterburgis kuus punkti Poola rahustamise alustena. Nende kuue punkti hulgas oli ka see, et võiks sõlmida relvarahu, mille vastu riigiminister vürst Gortšakov arusaadava selgusega tõendas, et revolutsiooni õhutatakse Prantsusmaal ja Inglismaal ning nõudis, et ükski võim, kui ta rahu soovib, ei võiks lubada moraalset ja materiaalselt toetust revolutsioonile nende maadel. Revolutsiooni- ja sinna juurde veel salajase komiteega aga on võimatu relvarahu sõlmida.

1864 – Selle aasta jaanuaris tehti palju tähtsaid leide Varssavis, mis aitasid tublisti kaasa revolutsiooni mahasurumisele. Nimelt leiti Aurelio Sengeri juures rahvuspolitsei direktori blanketid ja salatähestiku võti, mis aitas ülestõusnuid nende korrespondentsi juures. Boguslavski osutus tema juurest leitud paberite järgi ülestõusu peamiseks juhiks, 136 vahistati kätte saadud nimekirjade järgi, ning 3. augustil hukati Varssavis Rahvusliku valitsuse peamine juht ja neli liiget: Tremgott Grodnost, Krajewski, Töczinski, Zulinski ja Jezioranski. Ülestõus rauges täiesti. 19. veebruaril ilmus keiserlik manifest talupoegade suhete reorganiseerimiseks Poolas, mille järgi kõikidele talupoegadele kasutamiseks üleantud maad kindlustatakse täieliku omandina. Nad on tulevikus vaid kohustatud riigikassale maamaksu maksma.

Ka Ungaris, Galiitsias, Posenis ja Itaalias valitses revolutsioon Preis keeldus Maapäev, lähtudes veendumusest, et valitsus jälle nagu 1849 Schleswig-Holsteini ära annab,⁴⁷³ oma kinnitusest valitsuse poolt kavandatud laenule ja see saadeti laiali 25. jaanuaril. Taani, kes milleski ei tahtnud järgi anda, provotseeris sõjakuulutuse ning Austria-Preisi armee astus feldmarssal von Wrangeli juhtimise all 1. veebruaril üle Schleswigi piiri. Peale kohtumist Missande juures, pärast mida forsseeriti edasimarsil Schlei ja võis umber minna kindlast Taani positsioonist ning pärast seda kui preislased Eckerfjordi ära olid võtnud, loovutasid kindrallieutnant de Meza juhitud taanlased kindlustused 60 kahuriga austerlastele. Taani väge jälitati ja peale taanlaste lahkumist tunnustati hertsogina Friedrichit. 14. märtsil algas Duppeli vallide tulistamine ja 20. märtsil Friderica pommitamine. 18. aprillil ründasid preislased Duppeli kindlustusi. Taanlastel oli ligi 6000 surnut, haavatut ja vangilangenut ning kaotatud 80 suurtükki. 29. aprillil jätsid taanlased äkitselt maha Friderica kindluse ning 197 suurtükki ja palju sõjavarustust austerlaste kätte. Sellal algas konverents Londonis, mis 9. mail sõlmis ühekuulise relvarahu, selle aja vältel

⁴⁷³ 1849 a. sõlmitud Preisi-Taani rahuga jäi Schleswig-Holstein Taanile

pidi kumbki pool jääma selle omanikuks, mis tal juba olemas oli. Austerlased ja preislased jäid Schleswigisse ja Gotlandi, taanlased Alsenisse Taani kangekaelsus viis Preisi ja Austria lõpuks selleni, et nad Londoni konverentsil 18. mail teatasid, et ei loe end enam seotuks Londoni lepinguga aastast 1852⁴⁷⁴ ja nõudsid rangeimat autonoomiat hertsogkondadele, mis materiaalse garantii all personaalunioonis Taani kuningaga pidi seotuks jääma. Rendsburg pidi saama Saksa liidukindluseks saksa garnisoniga. Lootuses Inglismaa oodatavale toetusele ei nõustunud taanlased millegagi. Alles kui Preisimaa ka Alseni vallutanud oli, tuli Taani rahulabirääkimistele. 30. oktoobril kirjutati Viinis alla Saksa-Taani rahuleping. Taani kuningas loobus kõikidest pretensioonidest hertsogkondadele Preisi kuninga ja Austria keisri kasuks. Kõik saared, mis kuuluvad maismaa juurde, langevad koos Ribega hertsogkondadele, seevastu langeb ekvivalentne osa Schleswigi Jüütimaale (piir läheb Heilsmünde lahe keskelt jõeni, mis suubub Foos Aa'sse).

Hertsogkondade osa Taani riigivõlast määrati kindlaks 29 000 000-le, millest 2 % poole aasta peale või 1 160 000 aastas maksuma peab. Sõjakulud peavad hertsogkonnad Austriale ja Preisile tagasi maksuma.

Rahvaloenduse järgi 1800. a oli Schleswigi 409 000, Holsteinis 544 410, Lauenburgis 50 100 elanikku. Kolmes hertsogkonnas kokku 1 003 510 elanikku (St. Peterburg 1862).

27. okt. astus Austria välisasjade ministriks krahv Rechbergi asemele krahv Mensdorff-Pouilly, et, nagu paistab, taasluua Austria ja Preisi sekkumise-ga Schleswig-Holsteini asjadesse lõhutud suhted keskriikidega.

Septembrikuu tahtsad sündmused olid veel:

1) suurvürst troonipärija Nikolai kihlumine printsess Dagmariga, kuningas Kristian IX tütre-ga,

2) konventsioon Prantsusmaa ja Itaalia vahel. Selles lepingus kohustub Itaalia Püha isa maad mitte ründama, vaid väljast tuleva ohu vastu kaitsma; Prantsusmaa oma väed kahe aasta jooksul Roomast tagasi tõmbama, pärast seda kui Itaalia kuningas oma pealinna teise kohta on ümber paigutanud⁴⁷⁵ ning lõpuks väljendab valmisolekut võrdelise osa varasema

⁴⁷⁴ 8. mail 1852. a garanteerisid Suurbritannia, Prantsusmaa, Venemaa, Austria, Preisimaa ja Rootsi Taani terviklikkuse ja leppisid kokku Taani troonijärgluse asjas

⁴⁷⁵ Napoleon III oli nõus Prantsuse väed Itaaliast välja viima, juhul kui itaallased Rooma kui rahvusliku pealinna maha salgavad, viies valitsuse asukoha Torinost Firenze. 26. aprillil 1865 a kuulutataksegi Firenze Itaalia pealinnaks

Kirikuriigi võlast üle võtma. Milline eesmärk nii Napoleonil kui Victor Emmanuelil selle lepinguga silme ees oli, avaneb tulevikus.

Põhja-Ameerikas kestis vennasõda edasi. Põhjaosariikide kindral Sherman hõivas Atlanta ja Savannah ning nihkus edasi Charlestoni suunas, kindral Grant hõivas Richmondi ja liikus konföderaatide pealinna vastu. Lincoln valiti täheldatava häälteenamusega jälle presidendiks.

1865 – Elbe hertsogkondadest ühendati Lauenburg Preisimaaga ja Austria sai hüvitussumma Preisilt. Tõsiste debattide järel lepitati siis kokku selles, et Preisi võttis üle valitsemise Schleswigis ja Austria Holsteinis.⁴⁷⁶

1866 – Austria ja Preisi vastasseis sütitas Saksamaal kodusõja.⁴⁷⁷ Itaallased valmistusid Veneetsia vallutamiseks ja Itaalia vabastamiseks kuni Aadriani. Preisi vastu olid peale Austria veel pea kõik Saksa Liidu riigid. Preislased hõivasid peale lahingut Langensalza juures Hannoveri ja Hesseni, löid liidu vägesid ja marssisid Baierisse sisse. Väejuht Benedek liikus 186 000 mehega Böömisse Preisi vastu. 26. juunil tuli see Turnau juures esimesse lahingusse. Preislased võitsid siin, Münchengrätzi ja Gritschini, Trautenau, Nachodi, Sadowa ja Königratz (3. juulil) juures. Preislased kaotasid 9000 surnut ja haavatut ning tõid kaasa 174 kahurit, 11 lippu 20 000 vangi kõrval. Austria teated annavad kogukaotuseks lahingu järel 80-90 000 meest. 2. juulist on kuningas Wilhelm ise ülemjuhatus üle võtnud. 3. juulil hõivati Praha, võideti Tobitschau juures, võideldi Plumenau juures Pressburgi lähistel kuni kl. 12-ni päeval, mil saabus teade sõlmitud relvarahust. Preisi juhid prints Friedrich Carl ja kroonprints, kantsler Moltke, kindralid Steinmetz, Fransecki ja Herworth von Bittenfeld ning Preisi põlisaadli relvad ning mitte ainult need olid esmajärgulised selles sõjas, mille lõpetas Praha rahu.⁴⁷⁸ Austria astus Saksa Liidust välja. Preisi liitis seepeale Hannoveri, Hesseni kuurvürstkonna, Nassau, Frankforti Mainil ja Schleswig-Holsteini ning tehti ettevalmistusi Põhja-Saksa liiduks.

1867 – Saksamaal konsolideerus Põhja-Saksa Liit ja sai aasta lõpuks Euroopa suurvõimude ametliku tunnustuse.⁴⁷⁹

Mehhikos lasi Juarez keiser Maximiliani surma mõista ning lühiajaline keisririik⁴⁸⁰ leidis oma kurva lõpu.

⁴⁷⁶ 14 august 1865. a Gasteini konventsioon

⁴⁷⁷ Vastasseis taanlaste pärast. Nimetatakse ka "6 nädala sõda".

⁴⁷⁸ 23. augustil 1866. a.

⁴⁷⁹ Põhja-Saksa Liitu kuulusid Preisimaa, Saksimaa, Oldenburgi hertsogiriigid, mõlemad Mecklenburgid (M.-Schwerin ja M.-Strelitz), Braunschweig, osa Hessen-Darmstadt, Tiüüringi riigid ja vabalinnad Hamburg, Bremen ja Lüübek.

1869 – Küllaltki tasakaalukate vaidluste järel, mis olid tekkinud Prantsusmaa ja Belgia vahel raudteeasjade üle ning pärast Kreeka ja Türgi vahelise konflikti lahendamist, kus esimene tahtis enda külge liita ülestõusnud Candia saare, oma nõudmistega aga Euroopa konverentsi poolt Pariisis tagasi lükati, õnnestus jõudude mõjul vastu aasta lõppu lepitada ka vastuolu sultani ja Egiptuse asekuninga vahel. Peale nende kolme küsimuse polnud enam midagi ees, mis suurvõimude suhteid üksteisega oleks võinud häirida. Sisemiselt aga koges eriti Prantsusmaa suuri murranguid. Kui veel aasta alguses oli sisemist ajakirjandust piiratud ja välislehti omavoliliselt tsenseeritud, siis muutus see peale seadusandliku kogu tagasiastumist juuni lõpus. Mõõdukate parteide 116 liikme poolt allakirjutatud interpellatsioon veenis Napoleoni, et hakatakse nõudma rahva osalemist maa juhtimises ja valitsemises. Ta otsustas isiklikust valitsemisest loobuda, Roucher vallandati, Forcade moodustas üleminekuvalitsuse ja lõpuks volitati Olivier'd, varasema opositsiooni peamist juhti liberaalset valitsust juhtima.⁴⁸¹

Austrias kutsus konkordaadi tühistamine ja uue kooliseaduse sisseviimine esile vaimulikkonna võitluse valitsusega.⁴⁸²

Tšehhid ja poolakad nõuavad ungarlastega sarnast kohtlemist.⁴⁸³

8. detsembril avati oikumeeniline konsiil Roomas, kuhu oli kohale ilmunud üle 700 prelaadi kõigist maailma osadest. Jesuiitide partei soovib sellel konsiilil näha paavsti eksimatust dogmaks tõstetuna

Hispaanias on peale kuninganna Isabella pagendamist regendiks Serrano, Priem aga valitsuse hing.⁴⁸⁴

Inglismaal on Gladstone'i liberaalne valitsus kaotanud iiri riigikiriku,⁴⁸⁵ feenid⁴⁸⁶ aga jätkavad agitatsiooni.

⁴⁸⁰ 1864-67.

⁴⁸¹ St, et Olivier sai 1870. a jaanuaris Prantsusmaa peaministriks

⁴⁸² Sündmuste järjekord on siin taas pisut segi - uus kooliseadus (mis vabastas koolid vaimulike kontrolli alt) rakendati 1868. a. Konkordaat paavstiga tühistati aga 1870. a, pärast seda kui paavst oli ilmeksimatuks kuulutatud (millest siin ka juttu tehakse)

⁴⁸³ Ilmselt on siin mõeldud Austria-Ungari keisririigi sisepoliitilist probleemi. Keisririik jagunes kaheks - Tsisleitaania (sakslastega asustatud alad) ja Transleitaania (ungarlastega asustatud alad). Esimeses osas pääsesid juhtivatele kohtadele sakslased, teised ungarlased. Probleemiks kujunes rahvusküsimus, sest tšehhid ja poolakad ei tahtnud leppida korraga, mille järgi ungarlased ja sakslased on valitsevad rahvad. Pikemas perspektiivis vaadatuna viis see Tšehhoslovakkia vabariigi moodustumiseni 1918 aastal

⁴⁸⁴ Interregnum kestis 1868-74

Ühendriikides on alates märtsist Grant presidendiks, Vaikse ookeani raudtee, mis ühendab Atlandit Vaikse ookeaniga, on lõpetatud.

1870 – Aasta 1870 oli maailma ajaloos tähtsusrikas nagu vähe teisi. See nägi sõda, mis oma tulemusega kõik ootused kaugelt ületas: suurvõimu peapöörituses Prantsusmaa alandati⁴⁸⁷ ning lõhestunud Saksamaa ühendati võimsaks ja suureks.

Paavst Pius IX kogus oma kõrgema vaimulikkonna Rooma niinime- tatud oikumeenilisele kontsiilile ning lasi sellel 18. juulil oma eksimatuse välja kuulutada.⁴⁸⁸

Victor Emmanueli kindral Cadorna pidas 20. septembril oma sisse- sõidu Rooma, mis peab saama ühendatud Itaalia pealinnaks.⁴⁸⁹

Hispaania, mis oli kuningata alates 1868. a, pärast veretut revo- lutsiooni, millega kukutati kuninganna Isabella, leidis selle Victor Emmanueli teise poja, Aosta hertsog Amadeusi näol, mis sai Saksa-Prantsuse sõja ajen- diks. Peaminister, marssal Prim oli pakkunud Hispaania krooni prints Leopold von Hohenzollernile, kelle abikaasa on valitseva Portugali kuninga Ludwig⁴⁹⁰ õde ja Napoleoni lähedalt sugulane, mistõttu ta sellelt küll vastuseisu ei oodanud. Sügavaimas rahus alustas Preisi kuningas Wilhelm oma tavalist puhkusele Emsi. Seal nõudis nüüd aga Prantsuse suursaadik Benedetti temalt, et ta peab keelama prints Leopoldil Hispaania krooni vastuvõtmise, ning kui see ise seepeale loobus, nõudis ta, et kuningas peab pidulikult kinnitama, et ka tulevikus ükski tema perekonna liige Hispaania krooni vastu ei võta ja peab keiser Napoleonile "vabanduskirja" saatma. Selle nõrdimust tekitava nõudmise peale keeras kuningas talle selja. [---]⁴⁹¹

1871 – Baieri kuninga algatusel võttis võidukas Preisi kangelas- kuningas Wilhelm ühinenud vürstidelt, rahvaesindajatelt ja kirkult vastu talle

⁴⁸⁵ Kaotati juba 1868 a

⁴⁸⁶ (ingl. *fenians*) olid Iiri vabastamiseks Inglismaast 1858 a loodud Iiri poliitilise salauhingu liikmed Nende tegevus varbus 1880. aastatel

⁴⁸⁷ Prantsuse-Preisi sõda 1870-71.

⁴⁸⁸ Vatikani Nõukogu kuulutas paavsti vaieldamatult (*ex cathedra*) ilmeksima- tuks usu ja moraali küsimustes

⁴⁸⁹ Kokkuleppe kohaselt viisid prantslased oma väed Roomast välja. Seejärel langes Rooma Victor Emmanueli juhitud Piemonte vägede kätte. Roomlased otsustasid pärast rahvakusitlust ühineda Itaaliaga Dekreediga kuulutati Rooma linn ja provints Itaalia kuningriigi osaks Paavst kaotas kogu ilmaliku võimu, tal lubati valitseda Vatikani üle Pealinn toodi Firenzest Rooma.

⁴⁹⁰ Luiz I (valitses 1861-69)

⁴⁹¹ Kirjeldatakse sõja käiku

pakutud Saksamaa keisri tiitli.⁴⁹² 6./12. jaanuaril s.a. alistus Belfort'i kindlus saksa vägedele. Relvarahu sõlmiti ja Pariisi kapitulatsioon kirjutati alla 16./28. jaanuaril kantsler Bismarcki ja J. Favre'i poolt. Bordeaux's paiknejad nõustusid rahueelläbirääkimistel, mille tingimused olid: Prantsusmaa annab Saksamaale kogu Elsassi, väljaarvatud Belfort'i linn ja kindlus ning saksa Lothringi koos Metziga ja maksab 5 miljardit franki. Need eelläbirääkimised kirjutati 14./26. veebruaril Versailles's alla ja rahuläbirääkimisi peeti Frankfurtis edasi.

Sellal kui Saksamaal tähistati rahupidustusi, märatses Pariisi sees ja ümber vennatapusõda. Thiers, kes kutsutud Prantsuse vabariigi etteotsa, pidi alates 6./18. märtsist Pariisis võimu nõudnud punase vabariigi vastu kahuritega võitlema.⁴⁹³

1872 – Üldiselt ja tervikuna oli 1872 rahu ja rahuliku arengu aasta. Venemaal leidis aset rahukohtute sisseviimine paljudes kubermangudes. Saksamaa kasutas aega uue riigi korralduse sisemiseks ülesehituseks ja lükkas tagasi ultramontaansed liialdused.⁴⁹⁴ Mängupõrgud lähevad hingusele, Prantsusmaa viis lõpule oma kohustused, millega oli ostetud rahu;⁴⁹⁵ Itaalias viidi valitsus Rooma;⁴⁹⁶ Ühendriikides valiti jälle Grant presidendiks.

Napoleon III suri Chislehurstis⁴⁹⁷ 28. detsembril.

⁴⁹² 18. jaanuaril 1871 a

⁴⁹³ 18. märtsil 1871 a toimus Pariisi Kommuuni ülestõus 28. mail vallutasid Rahvuskogu väed kommunaaride viimased barrikaadid 31. augustil valiti Thiers Prantsusmaa presidendiks

⁴⁹⁴ Ultramontanism (lad *ultra montes* sealpool mägesid) – suund katolikkus kirikus, mis taotles Rooma paavstile piiramatut võimu nii usulistes kui ka ilmalikes asjades. Siinkohal on see seotud nn. “Kulturkampfi” (võitlus riigivõimu ja katoliku kiriku vahel) algusega Saksamaal, kus taheti katolikust kirikust teha riigivõimust sõltuvat rahvuslikku kirikut.

⁴⁹⁵ Vt üle-eelmise lõik

⁴⁹⁶ Juba 1870. a.

⁴⁹⁷ Inglismaal

Isikunimede register*

- Aednik, Ludwig 163
 Akermann, pastor 100
 Albert, piiskop 76
 Aleksander II, tsaar 106, 109, 129, 186
 Aleksander III, tsaar 111, 113, 136, 142, 148, 149
 Allabert, 123
 Altmets, Aado 16
 Amadeus, hertsog 193
 Amjärv, Karel 159
 Andrejanov, polkovnik 111, 172 174
 Andresen, Andres 61
 Andresen, Lembit 11, 108, 127
 Angermunden, Johannes 38
 Anti Thomas 42
 Arbusow, Leonid *sen.* 38
 Arro, õpetaja 159
 Arold, M., õpetaja 160, 170
 Arstrebane, Prits 142
 Arusoo, peapiiskop 179
 Assmuth, Eduard Johann 78, 90, 96, 154
 Assmuth, Eduard Paul August 130
 Assmuth, Ida Pauline (vt Hirsch, Ida Pauline)
 Aug, Kadri 115
 Aug, Mart 115
 Ausijev, üliõpilane 145
 Baer, Magnus von 36
 Bagge, Nicolaus 38, 39
 Bartholomeus, pühak 75
 Behse, Ernst 167
 Benedek, väejuht 191
 Benedetti, suursaadik 193
 Berg, krahv 188
 Bezobrazov, kindral 152
 Bidder, Paul Roderich 150
 Bismarck, Otto von, Saksamaa kantsler 188, 193
 Bittenfeld, Herworth von 191
 Bluming, Petrus 41, 42
 Bobrinski, krahv 109, 110, 121, 174, 178
 Bock, Charlotte Friederike Elisabeth von (vt Engelhardt, Ch. F. E. von)
 Bock, Georg Johann 29
 Bock, Magnus 33
 Bogolepov, minister 150, 169
 Boguslavski, revolutsionäär 189
 Bolepov, üliõpilane 145
 Brackel (Brakele) perekond 27
 Brackel, Jurgen 27
 Brasch, Ernst von 24, 25, 78, 78, 82, 85
 Braunbrück, õpetaja 166

Brennsohn, Ludwig 145
 Brevern, Matilde von (vt
 Mannteuffel, Matilde von)
 Brinck, Dyderick 33
 Bring, Magnus 30
 Bruiningk, von,
 ülemkirikueestseisja 59
 Bruiningk, H., von 26
 Brücker, Heinrich (vt Silla
 Hindrik)
 Brümmer, Magnus 29, 42, 43
 Brümmer, Philipp Johann 29
 Brümmer, Wolmar 42
 Buddenbrook, Magnus Johann
 von 31
 Busch, Ewert 30
 Busch, N. 26
 Cadorna, kindral 193
 Carlblom, Wilhelm Gustav
 Johann 90, 109, 173
 Catrenberg, Henricus 387
 Cauer (ilms. Kawer), Hinrich
 30
 Cauer, Lubbert 30
 Chotkowsky, Andreas 20
 Christiani, Arnold Friedrich 91,
 111, 114, 121, 129
 Christopf, pastor 149
 Dagmar, printsess 109, 110,
 190
 Dangall, Eugen 144
 Dannenstern, Ernst von 31
 Dannenstern, Marie Louise von
 (neiuna Leyonanker, hiljem, II
 abielus Medem, von) 31
 Dehn, August von 173, 184
 Deljanov, minister 150, 169
 Dietrich, Wilhelm Gottfried 49
 Dobberwitz (Dobbrowitz),
 Johann 30, 31
 Dobritzen, von 21
 Docum-Doffs, poliitik 188
 Dorber, Tartu veterinaariakooli
 kasvandik 91
 Drolshagen, Hedvig (vt
 Wagner, Hedvig)
 Dücker, Else (vt Scharenberg,
 Else)
 Eder, Leonhard Georg 42, 43
 Eglon, Juhan 128
 Elken, Kadri 115
 Elken, Karl 158
 Ella, E. 82
 Engedes, Hans 35, 36
 Engedes, Reinhold 35
 Engedes, Robert 35
 Engedes, Wolmar 35
 Engelhardt, Charlotte
 Friederike Elisabeth von
 (neiuna von Bock) 25
 Engelhardt, Moritz von 140,
 141
 Engelhardt, Robert von 25,
 104, 105
 Engelhardt, Roderich von 141
 Engelhardt, Siegfried von 143
 Favre, J., poliitik 193
 Feldmann, kohtu sekretär 184
 Fischbach, Fromhold Johann
 von 29
 Fischbach, Charlotte von (vt
 Reutern, Charlotte von)
 Forcade, poliitik 193
 Forselius, Bengt Gottfried 42
 Franck, Franz Bernhard 47
 Francken, Ferdinand Gottfried,
 dr.med 144
 Frank, Alide (vt Loewen,
 Alide)
 Frank, F.R., teoloog 127

- Frankenstein, Frank von 31, 47
 Franseck, kindral 191
 Franz II, kuningas 187
 Frederik VII, kuningas 187
 Freiberg, Juhan 156
 Frey, perekond 127
 Freymann, R., von 61
 Freytag von Loringhoven, Conrad Adolph 36
 Freytag von Loringhoven, Johann 36
 Friedrich, kuningas 189
 Friedrich Carl, prints 191
 Fagräus (Faegraeus), hiljem Strömfeld (vt)
 Garibaldi, revolutsionaar 187, 188
 Gerstfeld, Johann Philipp 25, 82, 104
 Gerstfeld, Adelheid (vt Malm, Adelheid von)
 Gladstone, poliitik 192
 Goldberg, mölder 151
 Golovin, kindralkuberner 58
 Gortšakov, vürst, Vene minister 189
 Grabow, von, poliitik 189
 Grant, USA president 191, 192, 193
 Graumann, Karel 149
 Gregorius IX, paavst 17
 Grotjan, Johann Heinrich 40-42, 44
 Gustav II Adolf, kuningas 26, 28-30, 32, 35, 40
 Guthan, Reet 8, 15
 Güntherhack, Jacob 45
 Hagemeister, von, maanõunik 59
 Hagemeister, H., von 22, 24, 26, 28, 30-33
 Hango, õpetaja 159, 170
 Hansen, pastor 173
 Hasselblatt, A. 139
 Hausner, Otto 117
 Heinrichi, Christien 39, 40
 Herman, Leenu 114
 Hermann I, piiskop 76
 Hildebrand, H. 17
 Hirsch, Ida Pauline (neiuna Assmuth) 107
 Hirsch, Paul Eduard 10, 12, 38, 40, 60, 75, 77, 77, 80 81, 88, 96, 109, 126, 127, 134, 142, 153, 154
 Hofmann, J.K. von, teoloog 127
 Hohenzollern, Leopold von, prints 193
 Hollander, õpetaja 127
 Hollmann, pastor 112, 129, 134, 142, 144, 159, 160
 Horschelmann, pastor 112, 173
 Hurt, Jakob 163
 Ilja, Voldemar 15
 Intemann, D. 26, 29
 Isabella, kuninganna 190, 191
 Jaago, Kalev 7
 Jakobson, Carl Robert 11
 Jakobson, Juula 115
 Jakobson, Ello 114
 Jannau, von, pastor 53
 Jelizaveta Petrovna, tsaarina 26
 Jezioranski, revolutsionaar 189
 Jonuska, Gustav 146
 Juarez, poliitik 191
 Jukk, Ado 160, 164, 165

- Jung-Stilling, Friedrich von
 116, 117
 Jõgi, Juhan 115, 123
 Jürgenson, Jaan 162
 Jürgenson, Kadri 114
 Jürgenson, Lowisa 165
 Jürgenstein, Jüri 128
 Kaddajas, Jaan 145
 Kallama, J., õpetaja 160
 Karakosov, uliõpilane 113
 Karl IX, kuningas 23, 32
 Karl X Gustav, kuningas 40
 Karl XII, kuningas 44
 Karm, Juri 143
 Karma, Juhan 16
 Karro, Kristjan 158
 Katariina II, tsaarinn 169
 Kawer, perekond 23
 Kawer, Engelbrecht 23
 Kawer, Luidbert 23
 Kesküla, Juhan 123
 Kessler, oreliehitaja 105
 Kiisk, taluomanik 145
 Kiko Mart 42
 Klaarmann, Mihkel 156, 159,
 164
 Klot, Nikolai von 32, 104, 108,
 135, 139, 140, 164, 165, 168
 Knall, kooliinspektor 160
 Knorring, Helene von (vt
 Oettingen, Helene von)
 Kohl, Alfred 170
 Kohl, Hindrik 89
 Kohl, Hugo 152, 170
 Kohl, Mart 158, 160, 164
 Kohl, Tõnu 89, 116
 Kok, Mart 92
 Kolbe, Carl Friedrich Ludwig
 12, 50, 52, 55, 56, 76, 82, 94
 Kolbe, Marie Sophie Charlotte
 (neiuna Masing) 50
 Koll, A. 11
 Koll, Ann 123
 Koll, Karel 145
 Koll, Kristjan 123
 Koll, Mihkel 123
 Komisarov Kostromski, aadlik
 113
 Konstantin Nikolajevitsh,
 suurvürst 188
 Koppel, Helena 114
 Koppel, Karel 144
 Korro, Jaan 163
 Krajewski, revolutsionaär 189
 Kristian IX, Taani kuningas
 110
 Kruedener, Theodor von 36
 Kruus, Hans 15, 58, 93, 110
 Kruger, praost 129
 Kuusik, Hendrik 143
 Köpp, Johan 8, 38, 40, 41, 43-
 46, 53, 57, 58, 66, 67, 71, 106,
 143
 Körber, Eduard Philipp 12, 38-
 40, 76
 Laar, Mart 157
 Lail, Peeter 16
 Lakschwitz, Paul 143
 Lambakahhar, Jaan 82
 Lambakahhar, Jakob 82, 121
 Lambakahhar, Mart 84
 Lambakahhar, Otto 88, 89
 Lamp, A. 8
 Landesén, Carl Selmar 90, 151
 Lange, superintendent 47
 Langiewicz, revolutsionaär 188
 Langin, köster 46
 Laurson, Gustav 147

- Laurson, Jaan 135, 144, 146, 160
 Laurson, R., vallakirjutaja 145
 Leiar, Anu 123
 Lemming, Mart 113, 123
 Lenz, Wilhelm 66
 Lepik, Karel 153
 Leppik, Kristjan 151
 Leyonanker, Marie Louise von (vt Dannenstern, Marie Louise von)
 Lieven, kindralkuberner 110
 Ligi, Herbert 8, 19, 26, 27, 30, 32, 55
 Linn, Allan 11
 Liitoja, Ülle 29, 33
 Lilienfeld, von, perekond 130
 Lill, Christian 146
 Lincoln, USA president 187 191
 Lind, Mikk 115
 Linno, Jaan 159, 160, 164, 165, 170
 Lioser, Hendrik 164
 Liphart, Carl von 28
 Liphart, Carl Gotthard von 28
 Liphart, Eduard Friedrich von 28, 81, 82, 88, 102
 Liphart, Friedrich Wilhelm von 28
 Liphart, Otto Paul von 28
 Liphart, Reinhold Wilhelm von 22, 28
 Liphart, Karl Eduard von 22, 60
 Litander, Matthias 41
 Loewen, Ludwig 25
 Loewen, Alide (neiuna Frank) 25
 Lomp, Mari 114
 Lossius, Eduard Friedrich 90, 112
 Loudon, Leontine von (vt Seck, Leontine von)
 Luden, von der, perekond 25
 Ludwig, Portugali kuningas 193
 Luggenhusen, George 32
 Luggenhusen, Hans 33
 Luggenhusen, Jurgen 33
 Luig, kooliinspektor 169
 Luiz I, Portugali kuningas 193
 Luka, Karel 149
 Lukas, Tõnis 27, 38, 127
 Luts, Ello 179
 Luts, Jaak 80
 Luts, Oskar 14
 Läti Henrik 76
 Lutkens, ülikooli vaimulik 129
 Maddison, õpetaja 159
 Malgo, Mari 115
 Malm, Adelheid von (neiuna Gerstfeld) 25
 Manassein, Nikolai 135, 136, 148
 Mannteuffel, Ernst von *sen.* 34
 Mannteuffel, Ernst von *jun.* 34, 35
 Mannteuffel, Gotthard von 34
 Mannteuffel, Matilde von (neiuna von Brevern) 34
 Mannteuffel, Victor von 34
 Markus, Jaan 164
 Martenson, Abel 159
 Martna, Mihkel 90
 Masen, K., õpetaja 159
 Masing, Marie Sophie Charlotte (vt Kolbe, Marie Sophie Charlotte)
 Masing, Otto Wilhelm 50, 51, 53

- Maurach, Carl Peter Ludwig 110, 112, 172-174, 177, 178, 180, 182, 184, 185
 Maximilian, ertshertsog 187, 191
 Meckesz, Claus 32
 Meckesz, Diederick 32
 Meckesz, Hans 32
 Meg, Peter 159
 Mengershusen, Elias 30
 Mensdorff-Pouilly, krahv 190
 Michelson, Georg Theodor 97
 Mickwitz, Eugen I von 110, 172, 174, 178-180, 184, 185
 Mickwitz, Woldemar von 94, 96, 109, 129
 Mielhard, talurahvakomissar 145, 156
 Mihkelis, Michel 147
 Miroslawski, revolutsionäär 186
 Moltke, kantsler 191
 Munster, Johannes 38
 Muravjov, kindralkuberner 186
 Murr, Gustav 147
 Muska, Mart 164
 Must, Aadu 8, 16, 50
 Mörrusk, Pärtel (ka Merosk, Pertel) 91
 Mäeväli, Sulev 15
 Mägi, Toomas 8
 Mannik, Jüri 115
 Mölder, Hans 159-161, 166
 Möller, George von 30, 60
 Möller, Julie von (neiuna von Stackelberg) 30
 Möller, Reinhold von 30
 Muhlhausen, ehitusmeister 131
 Muller, kõrtsmik 92
 Müller, Axel von 31
 Müller, Christine Louise von (neiuna von Wolff) 31
 Muller, Friedrich Gotthold von 31
 Münnich, Ernst von 26, 36
 Münnich, Ludwig Anton von 27, 36
 Mylius, Johann Heinrich Maximilian 46
 Naatan (Nathanael), apostel 75
 Napoleon III, keiser 121, 186, 187, 190, 192-194
 Nava Hindrik (vt Silla Hindrik)
 Neufeld, Gustav 140
 Neufeld, Hindrik 142
 Neuhausen, Johann Dietrich 134
 Neumann, õpetaja 170
 Nierot, Dietrich 26
 Nierot, Wilhelm 26
 Nikolai, troonipärija 110, 111
 Nirgi, Margit 15, 16, 40, 42, 49, 134
 Nyländer, Alexander 124, 137 138
 Nylander, Michael 52, 80, 88, 96, 124
 Oettingen, Alexander von *sen.* 21, 22, 36, 55, 60
 Oettingen, Alexander von *jun* 27, 36, 85, 112, 114
 Oettingen, Alfred von 143
 Oettingen, Arved Nikolai von 27, 136, 139, 142, 151
 Oettingen, August von 78, 81, 146
 Oettingen, Burchard von 143
 Oettingen, Eduard von 22, 23, 97, 99, 108, 119, 129, 139, 140, 147

- Oettingen, Erich Eduard von
 32, 141, 147
 Oettingen, Franz George von
 36
 Oettingen, George von 81
 Oettingen, Hans von 143
 Oettingen, Helene von (neiuna
 von Knorring) 22
 Oettingen, Ida von 141
 Oettingen, Margarete von
 (neiuna von Oettingen) 146
 Oettingen, Nikolai von 25, 27,
 36, 37, 97, 102, 103, 105
 Oettingen, Richard von 37, 139,
 141
 Oettingen, Rudolf von 141
 Olche, Jakob 163
 Oldekop, Christian Bernhard
 46, 47
 Olesk, Karla 164
 Olivier, poliitik 193
 Orlov, kindral 152
 Otto, G. 139
 Ottoson, Gustav 105
 Paat, Juri 115
 Pahlen, parun 92
 Paio, Kadri 114
 Pall, Valdur 75
 Palli, Heldur 8
 Paulus, apostel 93-95
 Pavel, Karel 169
 Peeter I Suur, tsaar 176, 181
 Pezold, Johann Georg
 Sigismund 49
 Pezold, Sigismund 49
 Philippi, Adolph 91
 Pihlak, Jaan 115
 Pihu, Mari 174
 Pistohlkors, Dorothea Elisabeth
 von (neiuna von Ungern-
 Sternberg) 21
 Pistohlkors, Moritz Wilhelm
 von *sen.* 21, 48
 Pistohlkors, Moritz Wilhelm
 von *jun.* 22
 Pistohlkors, Woldemar
 Friedrich 29
 Pius IX, paavst 193
 Platon, peapiiskop 109, 110
 121
 Ploom, Juhan 115
 Plumfeld, Jaan 143
 Popov, P. 103
 Priem, poliitik 190, 193
 Prosky, mõisaomanik 24
 Prükkel, Jakob 123
 Punga, Gustav 140
 Pöld, Artur 159
 Pöldmäe, Rudolf 11, 50-52, 89
 Pärtelpoeg, Mari 115
 Pärtelpoeg, Mart 123
 Pöögelmann, Hans 151
 Raba, Kristjan 22
 Radiver, Andres von 35
 Radiver, Bertel van 35
 Rahi, Indrek 8
 Rand, Mihkel 115
 Rand, Tönno 114
 Rebane, Jüri 144
 Rechberg, krahv 190
 Reibach (Reiback), August 84,
 89, 159
 Reimann, Juhan 123
 Reimann, Mari (neiuna Koll)
 123
 Reimers, Eberhard 45, 46
 Reinheller, Mart 89, 96
 Reinhold, Kr., õpetaja 159, 169

- Reutern, Charlotte von (neiuna von Fischbach) 29
 Reutern, Christoph Hermann von 29
 Richter, A. 34, 37
 Rinne, Agnes (vt Sielmann, Agnes)
 Rosenberg, Tiit 22, 28
 Rosenkampf, Caspar Heinrich von 24, 26, 33, 36, 48
 Rosenkampf, Gustav Adolph von 24, 33, 46
 Rosenkampf, Reinhold Johann von 24, 26, 33
 Roucher, poliitik 193
 Rubin, Lea 8
 Rumma, J. 16
 Saar, Jaan 121
 Saar, Juhan 114, 123
 Saar, Karel 152
 Saar, M., õpetaja 157, 159, 164, 165
 Saar, Mihkel 146, 147
 Saltza, Jacob von 30
 Salupere, Malle 50, 52, 56, 118
 Samarin, Juri 118, 129
 Samson, Walter von 144, 145
 Samson-Himmelstjerna, Guido von 30, 131, 139, 148, 155, 161, 164, 165, 166
 Samson von Himmelstjerna, Reinhold Johann Ludwig 27, 36, 54
 Sass, von, lesk 49
 Sastok, Aleksander 114, 122
 Sastok, Juhan 121
 Sastok, Karel 114, 115
 Saul, Pauline 145
 Scharenberg, Axel Heinrich von 24
 Scharenberg, Berent (Bernhard) von 24
 Scharenberg, Else (neiuna Dücker) 23
 Scharenberg, Franz von 24
 Schirren, Carl 118
 Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Friedrich von 187
 Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, Christian von 187
 Schrenker, Burchard von 143
 Schulmann, Carl Gustav von 26
 Schultz, rentnik 119
 Schwalbenberg, orelimeister 100
 Schwebs, Carl Friedrich von 26
 Seck, Leontine von (neiuna von Loudon) 36
 Seen, Gotlieb 147
 Senger, Aurelio 189
 Sepp, Mihkel 114, 123
 Serrano, poliitik 192
 Sherman, kindral 190
 Siebenkees, luhtivalmistaja 118
 Sielmann, Agnes (neiuna Rinne) 129
 Sielmann, Burchard 129, 131, 144
 Sielmann, Burchard Georg 10, 11-13, 15, 127, 129, 130, 134, 148, 150, 153, 160, 161
 Sielmann, Theodor 129
 Sielmann, Woldemar *sen.* 127
 Sielmann, Woldemar *jun.* 129, 131, 144
 Siep, Simon 42
 Sievers, Carl von 30

- Sievers, Friedrich August
 (August Friedrich) von 24, 36
 Sigismund III, kuningas 20
 Sild, Olaf 10, 15, 17, 81, 149
 Silla Hindrik (Nava Hindrik,
 Heinrich Brücker) 51, 52
 Sloka, L. 8
 Smitt, Hindrik 153
 Sokolowski, Ernst Johann
 Georg 127-129
 Some, Liso 80
 Some, Mai 91, 92
 Soots, Juhan 146
 Soygen (ilms. Zoege), Jurg 30
 Speck, Peeter Aleksander 157
 Spraenger, Johann Alexander
 109
 Staal, Carl Gustav von 36
 Stackelberg, Carl 31
 Stackelberg, Carl Adam 28
 Stackelberg, Carl Wilhelm 33
 Stackelberg, Julie von (vt
 Möller, Julie von)
 Stackelberg, Otto Magnus von
 24, 33
 Stackelberg, Robert 31
 Stakelbergk (ilms. Stackelberg),
 Jorgen 30
 Steinmann, Juhan 143
 Steinmetz, kindral 191, 193
 Stephan, kuningas 35
 Strömfeld, von, perekond 26
 Strömfeld, Gustav Adolph von
 26, 42, 43
 Strömfeld, Jacob Johann von 26
 Strömfeld, Otto Reinhold von
 26
 Stryk, L. v. 21, 25-27, 29-34,
 37
 Stwoloksky, Feodor 163
 Stückel, Heinrich Gottfried 47
 Svenske, Jac., praost 47
 Särg, õpetaja 137, 138
 Šuvalov, kindralkuberner 110
 Zinovjev, kuberner 136, 137,
 149
 Taczanowsky, revolutsioonäär
 188
 Tallinn, Otto 10, 15, 51
 Tamm, M., õpetaja 159, 164
 Tamman, Mihkel 137, 138
 Tarvel, Enn 18
 Tasso, A., õpetaja 138, 147
 Taube, Berend Wilhelm 28
 Taube, Christina von (vt
 Wrangel, Christina von)
 Taube, Gertrude von (neiuna
 von Wrangel) 24, 28
 Taube, Gustav Adam 29, 33
 Taube, Heinrich 27
 Taube, Jacob Johann 24, 29,
 30, 33, 43
 Taube, Jost 29, 30, 32
 Taube, Sophia Margareta von
 (neiuna von Wrangel) 28
 Teder, Erik 16
 Tehvan, Juhan 115, 121
 Teppan, Juri 147
 Teppan, Mihkel 142
 Theodericus, vaimulik 38
 Theol, pastor 100
 Thiers, Prantsusmaa president
 194
 Thomasius, G., teoloog 127
 Tiesenhausen, Fabian von *sen.*
 31
 Tiesenhausen, Fabian von *jun.*
 31
 Tisler, Juhan 138, 147
 Toll, Christian Wilhelm von 36

- Toom, Gustav 165
 Treiberg, Jaan 179
 Treier, Juri 143
 Tremgott, revolutsionaär 189
 Tuve (hiljem Taube), Anders von 34
 Tänav, Jaan 123
 Töczinski, revolutsionaär 189
 Töpffer, pastor 112, 130, 173, 184
 Ungern, von, perekond 21
 Ungern-Sternberg, Conrad von *sen.* 21, 43
 Ungern-Sternberg, Conrad von *jun.* 21, 31
 Ungern-Sternberg, Dorothea Elisabeth von (vt Pistohlkors, D.E. von)
 Ungern-Sternberg, Woldemar von 29, 46
 Ungern-Sternberg, Woldemar Gustav von 29
 Ungern-Sternberg, Woldemar (Wolmar) Johann von 21, 31
 Unruh, poliitik 188
 Uraelius, Faderus 40
 Uus, Mart 159
 Vago, Krõõt 180
 Vahl, Hindrik 122
 Vahl, Juula 114
 Vahtre, Sulev 7, 8, 15, 61
 Vassar, Artur 106
 Vassil, Ann 115
 Vassil, Jaan 115
 Vassil, Juhan 104
 Veem, Konrad 102
 Velling, Mart 84
 Victor Emmanuel, kuningas 187, 190, 193
 Virruver, Jakob 141
 Visnapuu, Hendrik 164
 Voss, Immanuel Alexander 109, 150
 Wagner, Daniel 24
 Wagner, Hedvig (neiuna Drolshagen) 24
 Wahl, Georg Eduard von 30
 Walter, piiskop 100
 Watrinsky, mõisaomanik 25
 Wegener, Emil Ewald 150
 Wellmann, Johann 44
 Westren-Doll, August 16, 77, 147, 148, 171
 Wetterstrand, Andreas Julius 56, 59, 60
 Wilhelm, kuningas 191
 Willigerode, praost 111-113, 173
 Windekilde, Marcus Heinrich 89, 98
 Windemius, Johann 40
 Winkler, Abraham 49
 Wischnakowsky, Johann Friedrich 31
 Vladimir, suurvürst 149
 Wolff, Christine Louise (vt Müller, Christine Louise von)
 Woltershusen, perekond 23
 Wrangel, Berent Robert 28
 Wrangel, Christina von (neiuna von Taube) 29
 Wrangel, Fabian von *sen.* 20, 28, 30, 40
 Wrangel, Fabian von *jun.* 20, 21, 40
 Wrangel, Gertrude von (vt Taube, Gertrude von)
 Wrangel, Gustav von 26, 29
 Wrangel, Hans 28
 Wrangel, Johann von 20, 27

Wrangel, Jurgén (Jürgen) 27
Wrangel, Sophia Margareta (vt
Taube, Sophia Margareta von)
Wrangel, Wollmar 27
Wulff, Sigmund Adam 26
Öding, pastor 47
Zeschwitz, teoloog 127

Zimmermann,
kindralsuperintendent 47
Zoje, Gertrude 34
Zoje (hiljem Zoege), Johannes
von 34
Zulinski, revolutsioonäär 189

** Register on esitatud maksimaalselt kärbitud kujul. Isiku tegevusala kohta on seletav sõna lisatud vaid erandkorras. Abielus naiste puhul on registrisse kantud vaid abielupõlve nimi ning võimalusel esitatud samas viide neiupõlve nimele. Kursiivis numbrid viitavad illustratsioonidele.*

Kohanime register**

Aa (jõgi) 190	Braunschweig 191
Aadria (meri) 191	Breemen 191
Alatskivi 105, 151	<i>Brinkenhof</i> (Imukvere) 33
Aleja-Pikkjärve (voor) 17	Böömi 191
Alsen 189	Candia (saar) 192
Aluksne 58	<i>Cassinorm</i> (Kassinurme) 29
Alzheeria 186	Charlestown (linn) 187
Ameerika, Põhja- 187, 190	Chislehurst (linn) 121, 194
Amme (jõgi) 17	Dresden (linn) 99
Annikvere (talud) 149	Duppel 189
Annuka (talud) 101	Eckerfjord 189
Anso (talud) 105	Eerikvere (küla, kool) 84, 89,
Arcis (linn) 90	108, 156, 160, 161
Arhangelsk (linn) 150	Egiptus 192
<i>Arukull</i> (Aruküla) 33	Emajõgi 17
Aruküla (küla, kool, voor) 17,	Ems 193
24, 33, 108, 115, 132, 143,	Erlangen (üliskool) 109, 127
145, 150, 156, 157, 159, 161,	Firenze (linn) 73
163	<i>Fissel</i> (Visusti) 35
Astrahan (linn) 150	Foo (jõgi) 190
Atlandi (ookean) 192	Frankfurt am Main 75, 191, 194
Atlanta 190	Friderica 189
Baden 117	Gaeta 187
Baier 117, 191, 193	Galiitsia 188, 189
Belfort 193	<i>Gensel</i> (Kuremaa) 20
Belgia 188, 191	Gotland 189
Bessaraabia 90	Gritschin 191
Bethun (linn) 75	Grodno 188, 189
Birkenruh (õppeasutus) 127	Grünau 49
Bordeaux 193	Göttingen (linn, ülikool) 49
<i>Brackelshof</i> (Roela) 23, 27	Haapsalu (linn) 47

- Halle (linn, ülikool) 45, 47
 Halliku (mõis) 34
 Hamburg (linn, ülikool) 44, 191
 Hannover 49, 191
 Hargla 129
 Harkov 125
 Heilsmünde 190
 Herrnhut 89, 93
 Hessen 191
 Hispaania 192, 193
 Holstein 187, 189, 190, 191
 Härjanurme (mõis) 33
 Idassula (oja) 90
 Ilmjärve (küla, kõrts) 36, 91, 92
Immakverre (Imukvere) 30
Immefer (Imukvere) 21
Immofer (Imukvere) 30
 Imukvere (mõis, kool) 9, 18,
 19, 21, 30, 31, 33, 46, 55, 84,
 86, 97-101, 104, 106, 108, 109,
 115, 123, 135-137, 139, 142,
 144, 153, 155, 163, 164
 India 75
 Inglismaa 117, 186, 188-190,
 192, 194
 Itaalia 186-191, 193, 194
 Jaapan 146, 150
 Jena (linn, ülikool) 45, 90
Jensel (Kuremaa) 20
 Josephstadt 188
 Jurjev 149
 Jõe (mõis) 33, 34, 115, 122
 Jõgeva (maakond) 17
 Järvepera (ka Järvepere küla)
 24, 85, 99, 146, 156
 Jüütimaa 190
 Kaarepere (mõis, kool) 9, 18,
 19, 23-26, 46-48, 54, 55, 58,
 78, 80-86, 98, 100, 104-107,
 109, 114, 115, 117, 119, 121,
 122, 123, 131, 132, 136-138,
 143-145, 149-153, 155-157,
 159-161, 164, 170
 Kabala 152, 179
 Kadaka (talu) 128
 Kaiavere (mõis, küla) 28, 32,
 35
 Kallivere (küla, kool) 156, 161,
 165
 Kaluuga 116
Kareperre (Kaarepere) 23
Karistfer, *Karistver*
 (Karistvere) 32
 Karistvere (küla) 32
Kasserwomes (Kassinurme) 29
Kassinorm (Kassinurme) 29
 Kassinurme (mõis, küla, kool,
 voor) 9, 17-19, 29, 32, 33, 35,
 43, 46, 47, 54, 55, 58, 60, 81,
 83, 86, 89, 100, 101, 104, 106-
 109, 117, 120, 131, 139, 145,
 151, 153, 155, 156, 159, 163,
 164, 169, 170
 Keraküla (küla) 32
 Keravere (küla) 82
Kersel (Kaarepere) 23
 Kihnu (saar) 49
 Kirikuriik (Vatikan) 190
 Kitse (talu) 143
 Kivijärve (mõis) 92, 142
 Kodavere (khk) 45, 90, 94, 109,
 148, 150
 Kodavere-Alatskivi (khk) 45,
 90, 109
 Kohtla (mõis) 36
 Kostroma (kubermang) 113
 Kotsi (talu) 153
 Kreeka 193
 Krimm 127
Kudding (Kudina) 34

Kudina (mõis, küla, kool) 9, 18,
 19, 26, 29, 30, 32-34, 43, 46,
 47, 55, 58, 60, 86, 87, 98, 102,
 104, 108, 119, 136-138, 142,
 143, 147, 153-156, 161
Kuhrenhof (Kuremaa) 20
 Kuremaa (mõis, järv) 9, 17-22,
 30, 32, 38-43, 45, 47-49, 55,
 58, 60, 81, 83-85, 87, 90, 97,
 99-102, 104, 105, 109, 114,
 115, 119, 120, 122, 123, 129,
 136, 137, 140, 141, 143, 144-
 147, 151-154, 164
Kurena (Kuremaa) 20
Kurramoisa (Kuremaa) 20
 Kurrista (mõis) 33
 Kursi (khk) 17, 18, 82, 98, 122,
 128, 130, 138, 142, 151, 153,
 173, 184
 Kõduküla 89, 96, 99, 100, 108,
 152, 155, 160, 161, 164, 170
 Kõnnu (mõis) 60
 Kõpu (Viljandi mk.) 130
 Kärkna (klooster) 133
 Kärksi (küla) 24
 Köln (linn) 38
 Königrätz 191
 Königsberg (linn) 47, 134
 Kulametsa (küla) 26
 Laeva (küla, jõgi) 17, 151, 153
 Laruse (kirik, khk) 16-18, 39,
 45, 46, 53, 58, 96, 98, 108,
 109, 121, 130, 141, 143, 145,
 147, 148, 150
 Langensalza 191
 Lauenburg 190, 191
 Leipzig (linn) 101
 Levala 104
 Lohusuu (khk, kool) 45, 157
 London 189

Loopre (mõis) 49
 Lublin 188
Ludenhof (Luua) 25, 35
Luggenhusen (Kudina) 32
 Luua (mõis, kool, järv) 9, 17-
 20, 25-27, 36, 42, 43, 45, 47,
 48, 54, 55, 58, 60, 82-88, 92,
 97-99, 101, 102, 105, 106, 109,
 119, 123, 131, 132, 136, 137,
 139, 142-146, 151, 153, 155,
 156, 160, 164, 170, 190
 Lätimaa 77, 145, 151, 152
 Lümatu 75
 Lüübek 191
 Maardla (küla, kool) 30, 32, 33,
 89, 147, 156-160, 169
 Maarja-Magdaleena (ka Maarja
 khk) 18, 28, 39, 45, 76, 78, 96,
 130, 135, 137, 159
Marla (Maardla) 32
 Maastricht (linn) 75
 Mandzhuuria 146
 Mecklenburg 191
 Mehhiko 187, 191
 Messina 187
 Metz 194
 Miitavi 169, 172, 174
 Minsk 188
 Missande 189
 Mississipi (jõgi) 187
 Mogiljov 188
 Mooritsa (karjamõis, küla,
 kool) 144, 147, 159
 Mullavere (küla) 35
 Mustvee (khk) 58, 122, 123
 Mõisamaa (küla, kool,
 postijaam) 108, 151, 155, 156,
 159, 160, 163, 166
 Münchengrätz 191
 Nachodi 191

- Napoli 187
 Narva (linn) 30, 33, 55
 Nassau 191
 Nava (karjamõis, küla, palvemaja) 29, 32, 33, 51, 52, 82, 88, 89, 91, 93, 98, 99, 109, 114, 116, 120, 156, 159, 160, 164, 169, 170
 Nõo (kirik, khk) 39, 169
 Nürnberg 118
 Oldenburg 191
 Omedu (küla) 151
Packever (Luua) 25
Packuver (Luua) 25
 Paistu (khk) 173
Paldessen (Palamuse) 38
Pallamahe (Palamuse) 76
Pallamehs (Palamuse) 76
Pallameus (Palamuse) 75
Pallamois (Palamuse) 76
Pallemes (Palamuse) 20
Pallemois (Palamuse) 20
Palmes, St. (Palamuse) 76
Palmis (Palamuse) 38
 Pariis 186, 191, 193, 194
 Patjala (küla, kool) 46, 84, 108, 156, 157, 159, 161, 163, 165
 Peipsi (järv) 151
 Peterburg, St. 55, 60, 66, 69, 71, 98, 111, 113, 114, 157, 189, 190
 Piibe (mõis) 91
 Pikkjärve (kõrts, järv) 17, 151
 Pilstvere (khk) 110, 111, 130, 154, 168, 172, 178, 179, 184
 Plzen 75
 Plumenau 191
Polms (Palamuse) 38
 Polotsk 121
 Poola 40, 108, 188, 189
 Portugal 193
 Posen 189
 Praha 191
 Prantsusmaa 186, 188-194
 Preediku (talv) 101
 Preisimaa, Ida- 49, 116, 117, 188-191, 193
 Pressburg 191
 Prossa (küla, kool, järv) 17, 155, 156, 160, 161, 164, 170
 Puhja (khk) 58
 Põltsamaa (khk) 94, 110, 111, 130, 131, 167, 172, 174, 177, 178, 180, 184, 185
 Pärnu (talv) 101
 Pärnumaa 110, 128
 Põide (khk) 60, 77, 78
 Raadi (mõis) 35
 Raadivere 34, 98, 119
Radifer (Raadivere) 20, 35
 Rahivere (karjamõis, küla, veski) 29, 31, 33, 43, 107
 Ranna (mõis) 34
 Rannu (kirik, khk) 39, 58, 130
Rehefer (Rahivere) 29
 Rendsburg 190
Reyveer (Rahivere) 32
 Ribe (saar) 190
 Richmond 191
 Riia (linn) 44, 47, 55, 66, 77, 121, 127, 142, 151, 169, 175, 187
 Rjazan (kubermang) 116
 Roela (mõis, kool) 9, 17-19, 21, 23, 27, 28, 45, 55, 58, 60, 81, 82, 86, 89, 100, 104, 105, 107, 108, 119, 120, 132, 133, 136, 141, 151, 153, 155, 156, 161, 170
Rogull (Roela) 27

Rokuka (Kudina) 32
 Ronivere 86, 88, 99, 108
 Rooma 187, 190, 192-194
 Roop (khk, läti k. Straupe) 127
 Ropka (mõis) 33
 Rostock 91
Royel (Roela) 27
 Rõngu (khk) 91
 Räpina (khk) 47
 Saadjärve (mõis) 27
 Saare (mõis) 34
 Saaremaa 8, 60, 71, 77, 138
 Sadowa 191
 Saksamaa 127, 149, 187, 190,
 191, 193, 194
 Saksimaa 117, 191
 Samaara (kubermang) 105, 113
 Sandomir 188
 Sangaste (khk) 58
 Saraatov (kubermang) 105
 Savannah 190
 Schlei (jõgi) 189
 Schleswig-Holstein 189, 190,
 191
 Sepa (talv) 101
 Simferopol 125
 Simuna (khk) 77
 Sitsiilia 187
 Soome 107, 108, 116
 Soosaare (mõis, küla) 35
 Straupe (khk, sks.k. Roop) 127
 Stuttgart 100, 102
 Sveaborg 98
 Södermanland 32
 Süvalepa (küla, kool) 9, 24, 32,
 33, 115, 155, 156, 158, 161,
 163, 169
 Taani 110, 117, 187, 189, 190,
 194
Taubenhof (Ropka) 33
 Tallinn 32, 45, 47, 69, 119,
 152, 153
 Tambov 144
 Tarakvere (mõis) 28, 60
 Tartu (linn, piiskopkond,
 maakond, kreis) 17, 23, 27, 35,
 36, 40, 44, 46, 49, 51, 52, 55,
 56, 58, 60, 72, 76, 77, 80, 84,
 90, 91, 96, 98, 102, 105, 111,
 113, 118-121, 127, 129, 133,
 139, 141-143, 145, 149-151,
 154, 167
 Tartumaa, Põhja- 17
 Tarvastu (khk) 109, 130, 149
 Tobitschau 191
 Torino 190
 Torma (khk, mõis) 17, 18, 45,
 59, 60, 78, 86, 90, 130, 135,
 148, 154, 167
 Torma-Lohusuu (khk) 77, 90,
 130
 Trautenau 191
 Treialı (talv) 140
 Tsarskoje Selo 150
 Tuneesia 116
 Turnau 191
 Tõikvere (mõis, jõgi) 17, 60
 Tõlliste (küla) 29
 Tõstamaa (khk) 46, 49, 129,
 130, 131
 Tõngi (talv) 149
 Türgi 186, 191
 Turi (khk) 127
 Udriku (küla, kunnis) 9, 17-19,
 36, 46, 48, 55
 Ugandi (maakond) 76
 Ungari 189
 Urvaste (khk) 41
 Vaia (karjamõis) 28
 Vaiatu (jõgi) 17

Vaidavere (küla) 26	Visszel (Visusti) 35
Vaiga (maakond) 17	Visusti (mõis) 17-19, 25-27,
Vaikne (ookean) 192	32, 35, 36, 60, 105, 114, 119,
Vaimastvere (mõis) 60	139, 141, 151, 153
Vaino (talu) 147	Vitebsk 188
Varbevere (kool) 108	Volmar 100
Vassevere (kool) 50, 123, 155,	Vooremaa 17
156, 160, 169, 170	Võnnu (khk, praostkond) 58, 76
Vasula (kõrts) 94, 159	Võru (linn, praostkond) 72,
Vedu (mõis) 33	111, 114, 143
Veneetsia 187, 191	Vändra (khk) 49, 115, 127-129,
Venemaa 106, 111, 118, 125,	141, 152, 154
151, 176, 181, 186, 188, 190,	Õisu (mõis) 141
194	Äksi (khk) 17, 18, 35, 39, 82,
Verioja 17	100, 133, 149, 150
Versailles 194	Änkula (küla, kool) 86, 97,
Vilajärv 75	107, 160, 161, 163-166
Viljandi (linn, maakond, kreis)	Ülesoo (veski, kõrts) 29
18, 49, 66, 109, 128, 129, 130,	Waltershof (Kaarepere) 23
144, 167, 168, 173	Wiessel (Visusti) 35
Vilnius 188	Wirtsus, Veerstell (Visusti) 32
Virtsa (küla) 32	Woltershof (Kaarepere) 23
Virumaa 36	Württemberg 117
Visusi (Visusti) 35	

*** Registrist on välja jäetud märksõnad "Euroopa", "Liivi" resp. "Liivimaa", "Eesti" resp. "Eestimaa" ja "Palamuse". Kursiivis on kirjutatud arhailised nimekujud.*

Tabel 1

Palamuse kihelkonna elanike kohta käivad statistilised andmed
aastatel 1847-1875

Aasta	Sünd. p+t	Sum. m+n	Leer	Pulmad	Armulaud	Khk. elanike üldarv	Vallas- laste arv
1847	137	135	151	31	5141	7 ⁴⁹⁷	4 ⁴⁹⁸
1848	144	138	96	36	5175	4295	2
1849	160	112	67	31	5309	4357	3
1850	152	177	?	46	5261	4319	6
1851	163	109	86	31	5449	?	2
1852	128	94	81	27	4890	?	7
1853	160	201	?	32	5055	?	4
1854	181	122	?	24	5388	?	6
1855	158	160	?	34	5433	4295	6
1856	167	135	?	26	5483	?	8
1857	175	99	?	35	5391	?	3
1858	162	109	?	38	5969	?	4
1859	200	102	?	44	5591	4621	11
1860	194	145	95	50	5762	4599	4
1861	175	83	72	35	6474	4640	4
1862	198	105	57	42	5723	4732	7
1863	214	101	80	40	6339	4856	3
1864	193	118	70	39	6171	4869	11
1865	180	180	?	32	?	4812	9
1866	195	132	94	21	6244	4639	5
1867	193	82	?	26	6031	4734	5
1868	161	140	?	25	?	?	7
1869	150	134	67	22	5962	?	2
1870	159	121	85	43	5878	?	3
1871	198	101	92	42	5905	?	10
1872	160	96	96	49	6133	?	9
1873	185	113	?	35	6311	?	13
1874	189	116	111	38	6371	?	9
1875	176	87	116	27	6152	?	12

⁴⁹⁷ Kroonikas ei ole vastavat arvu märgitud.

⁴⁹⁸ Teises žanris toodud arvud ei olnud kirjas kroonikas, vaid on publitseerija poolt välja kirjutatud tolleaegsetest meetrikaraamatutest (EAA 1261-1-72, 73, 75, 91, 92, 95). Kahjuks aga ei olnud meetrikates ära toodud elanike üldarvu, leiris käinud ega armulaua käinute arvu.

Palamuse luterlikud pastorid 1924. aastani⁴⁹⁹

Nicolaus Bagge (ka M-Magdaleena pastor)	1627-28
Christien Henrici (ka M-Magdaleena pastor)	1633-51
Faderus Uraelius (ka M-Magdaleena pastor)	1652(?)-62
Johann Windemius	1662
Matthias Lithander	1662-68
Petrus Bluming	ca 1671-76
Leonhard Georg Eder	1676-91(?)
Johann Heinrich Grotjan	1692-99
Johann Wellmann	1699-1710
Jacob Günterhack (ka Kodavere pastor)	1710-16(?)
Eberhard Reimers (ka Laiuse pastor), pastor-vikaar	1716-56(?)
Johann Heinrich Max. Mylius (ka Laiuse pastor), pastor-vikaar	1756-58
Christian Bernhard Oldekop	1758-67
Franz Bernhard Franck	1768-71
Heinrich Gottfried Stückel	1771-84
Sigismund Pezold	1784-1809
Johann Georg Sigismund Pezold (abipastor 1809)	1809-16
Wilhelm Gottfried Dietrich	1816-18
Ludwig Karl Friedrich Kolbe	1818-44
Andreas Julius Wetterstrand	1844-46
Paul Eduard Hirsch	1846-76
Burchard Georg Sielmann	1877-1909
August Westrén-Doll (abipastor 1908-09)	1909-24

⁴⁹⁹ Die evangelische Prediger Livlands bis 1918 Begonnen von P. Baerent Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von E. Amburger und H. Speer hrsg. von M. Ottow und W. Lenz. Köln, Wien 1977

19. sajandil ametis olnud kindralsuperintendendid

Karl Gottlob Sonntag	1803-27
Karl Ernst von Berg	1828-33
Reinhold von Klot	1834-55
Ferdinand Walter	1855-64
Paul Carlbom (asetäitja)	1864-65
Arnold Christiani	1865-81
Heinrich Girgensohn	1881-88
Friedrich Hollmann	1889-1900
Gustav Oehr	1901-06

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA):

Fond (F) 567 – Liivimaa Maamõõdu Revisjoni Komisjon.

F 1261 – EELK Palamuse kogudus.

F 1388 – Kuremaa mõis.

F 1427 – Liivimaa Maanõunikude Kolleegiumi Statistika Büroo.

F 1452 – Paul Eduard Hirsch

F 5269 – Pärnu vanaaja uurimise selts.

F 5273 – Liivimaa Evangeelne Luterlik Konsistoorium.

MFK 37 – 1721. a adramaarevisjon.

Läti Ajalooarhiiv (LAA):

F 233 – Liivimaa Evangeelne Luterlik Konsistoorium.

Publitseeritud allikad

Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. Hrsg. von **R. v. Freymann.** Reval 1901.

Die **Revision Livlands 1601.** Estnisches Siedlungsgebiet. Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 3. September 1967. [München] Hrsg. **O. Roslavlev.**

Die **Revision Livlands 1638.** Estnisches Siedlungsgebiet II. Hefte zur Landeskunde Estlands. H. 4. August 1969. [München] Hrsg. **O. Roslavlev.**

Riigi Teataja 1919. a.

Perioodika

Dörptsche Zeitung Nr. 299 (27ste Dez.) 1872.

Postimees nr. 23 (31. mai) 1886. a.

Sakala nr. 42 (18. okt.) 1886. a.

Geograafilised kaardid

Delincatio nova et accurata Livonia Svetica ex opere Geometrico nuper ibidem perfecto fideliter collecta. 1686. (Kaardil pole autorit margitud. Eksponeeritakse ja on hoiul Läti Ajalooarhiivis).

Lief-land oder die beyden Generalgouvernementen und Herzogthümer Lief- und Ehistland vom Jahr 1770 und 1772. (autor märkimata).

L. A. Mellin. Atlas von Livland. 1798.

Kirjandus

Album Dorpato-Livonorum. Dorpat 1875.

Allgemeines Adreß-Buch für das Gouvernement Livland und die Provinz Oesel, hrsg. von Dr. **K. Freyherrn Budberg** genannt **Bönninghausen**. Riga 1840.

A. Andresen. Kirikukorraldus ja -valitsemine Eestimaal 1710-1832. Magistritöö. Juhendaja S. Vahtre. Tartu 1997.

L. Andresen. Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani. Tallinn 1995.

L. Andresen. Eesti rahvakooli minevikust. Koolide olukorrast Õpetatud Eesti Seltsi ankeediandmete (1863. a) põhjal. Tallinn 1966.

L. Arbusow (sen). Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. S 1-432. Mitau 1914.

I. Brennsohn Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Riga 1905.

H. v. Bruiningk, N. Busch. Livländische Güterurkunden 1207-1500. Riga 1908.

C. G. Dalla Torre, H. Harms. Genera Siphonogamarum. Lipsiae 1900-1907.

Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission begonnen von **O. Welding** und unter Mitarbeit von **E. Amburger** und **G. von Krusenstjern** hrsg. von **W. Lenz.** Köln, Wien 1970.

Eesti mõisad. Tead. toim. **T. Oja.** Tallinn 1994.

Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. **L. Andresen** (koost). Tallinn 1988.

E. Ella. Nekrutikohustusest Eestis (1796-1874) Diplomitoo. Juhendaja S. Vahtre. Tartu 1967. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

Die evangelische Prediger Livlands bis 1918 Begonnen von **P. Baerent.** Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von **E. Amburger** und **H. Speer** hrsg. von **M. Ottow** und **W. Lenz.** Köln, Wien 1977.

R. Guthan. Lõuna-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana. Diplomitoo. Juhendaja S. Vahtre. Tartu 1971. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

H. v. Hagemester. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I Th. Riga 1836.

A. Hasselblatt, G. Otto. Album Academicum der kaiserlichen Universität Dorpat. 1802-1889. Dorpat 1889.

H. Hildebrand. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga 1887.

K. Jaago. Käsikirjalised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhiivis
Kleio 9/1994. Lk 29-36.

Fr. v. Jung-Stilling. Statistisches Material zur Beleuchtung
livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg 1868.

J. Karma, E. Teder. Palamuse ja Oskar Luts. Tallinn 1970.

A. Koll. Palamuse kihelkonna kultuuriloost 1850-1940. Diplomitöö. Ju-
hendaja dots. A. Liim. Tartu 1985. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna
raamatukogus.

G. v. Krusenstjern. Die Landmarschälle und Landräte der
Livländischen und der Öselschen Ritterschaft in Bildnissen. Hamburg
1963.

H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60-80-ndad aastad.
Tallinn 1957.

H. Kruus. Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole. Ajalooline Ajakiri.
Tartu 1929. Lk 114-117.

H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndal
aastail. Tartu 1930.

J. Köpp. Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis 1710-1711.
Ajalooline Ajakiri. Tartu 1928. Lk 15-23.

J. Köpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise
teelt. Lund 1959.

J. Köpp. Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu 1940.

J. Köpp. Laruse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937.

J. Köpp. Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel.
Eesti Kirjandus 3-4/1920.

J. Kõpp. Usutunnistuslised liikumised Liiwi- ja Eestimaal 19. aastasajal. "Postimees" 1905. (separaat).

M. Laar. "Eesti Postimehe" kaastöölistest 1864-1881. Kleio 2(16)/1996. Lk 34-38.

A. Lamp. Kirikuvisitatsiooni protokollid Ida-Saaremaa ajalooallikana. Diplomitöö. Juhendaja prof. S. Vahtre. Tartu 1982. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

W. Lenz. Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710-1914. S 110-129. Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von **R. Wittram.** Göttingen 1956.

Lexikon der christlichen Ikonographie. V Bd. Rom-Freiburg-Basel-Wien 1990. Spalte 320-334

H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn 1968.

H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn 1961.

H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711-1816. Uurimusi Läänemere- ja Põhjala ajaloo II. TRÜ Toimetised Vihik 371. Tartu 1976. Lk 33-100.

Ü. Liitoja. Põhja-Tartumaa talud 1582-1858. II kd. Tallinn 1992.

T. Lukas. Tartu piiskopkonna vaimulikud. Diplomitöö. Juhendaja S. Vahtre Tartu 1987. Käsikiri autori valduses.

M. Martna. Kulast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti kulaelu arengemisest pärast 60-ide aastaid. Tallinn 1914.

T. Mägi. Kaarma, Kärla ja Püha kirikukihelkonnad XVIII sajandi teisel poolel. Diplomitöö. Juhendaja prof. S. Vahtre. Tartu 1990. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

M. Nirgi. Palamuse kihelkonna ja koguduse ajalugu 1234-1940. Diplomitöö. Juhendajad V. Ilja ja S. Mäeväli. Tallinn 1995. Käsikiri autori valduses.

Palamuse kihelkond. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1922.

V. Pall. Põhja-Tartumaa kohanimed. II. Tallinn 1977.

H. Palli. Laane-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685-1799). Tallinn 1984.

P. Popov, K. Bajev, B. Vorontsov-Veljaminov, R. Kunitski. Astro-noomia. Tallinn 1959.

R. Põldmäe. Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega Eesti Kirjandus 6/1938. Lk 281-293.

R. Põldmäe. Kultuuriloolisi vahelugemisi. Tallinn 1979.

K. Raba. Oettingenid Liivimaa mõisnikena ja Kuremaa mõis 19. sajandi I poolel. Diplomitöö Juhendaja prof T. Rosenberg. Tartu 1995. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

I. Rahi. Pärnu kihelkonna personaalraamat aastaist 1834-1852. Diplomitöö. Juhendaja dots. A. Must. Tartu 1993. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

A. Richter. Baltische Verkehrs-Adressbücher. I Bd. – Livland. Riga 1909.

T. Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena. I. Kleio 9, 1994. Lk 12-15.

L. Rubin. Põhja-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana. Diplomitöö. Juhendaja S. Vahtre. Tartu 1971. Käsikiri asub TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

M. Salupere. Pudemeid Palamuse kooliajaloost. Looming 1/1987. Lk 141-143.

M. Salupere. Kahe kõrge baltisakslasest riigiametniku hoiakud Samarin-Schirreni poleemikas. Kleio 4 (14)/1995. Lk 17-21.

C. Schirren. Līvländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig 1869.

O. Sild. Eesti kirkulugu. Tartu 1938.

L. Sloka. Vidzemes draudzu kronikas. Valsts archiva raksti III. Riga 1925, II dala (Valsts archiva raksti IV) Riga 1927, III dala (Valsts archiva raksti V) Riga 1927. Kurzemes draudzu chronikas, I dala (Valsts archiva raksti VII) Riga 1928.

L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Līvlands. I Th. Dorpat 1877.

L. v. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Līvlands. II Th. Dresden 1885.

O. Tallinn. Kiriklikkude mälestusmärkide registreerimistöö Palamusel 1937.a suvel. Kursusetöö. Juhendaja O. Sild. Tartu 1937. Käsikiri asub TÜ TR KHO-s

Tartumaa. Peatoim. **J. Rumma.** Tartu 1925.

S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kun 1870. a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. Eesti NSV ajaloo küsimusi VI. TRÜ Toimetised. Vihik 258. Tartu 1970. Lk 43-154.

A. Vassar. Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kun 1863. aastani Tallinn 1975.

K. Veem. Eesti vaba rahvakirik. Stockholm 1988.

A. Westrén-Doll. Beiträge zur heimischen Altertumskunde. Sitzungsbericht der GEG 1912-20. Dorpat 1921. S 173-180.

Der **Zustand** der Kirchen in Līvland 1630. Baltische Monatsschrift 1904. S 452-459. (autor märkimata).

Chronik des Kirchspiels und der Kirche Palamuse:

Zusammenfassung

Die Forschung und Publizierung der Kirchenchroniken ist notwendig, weil diejenige unersetzliche Quellen sowohl für das Kennenlernen lokaler (auf der Ebene des Kirchspiels) als auch der allgemeiner Geschichte Estlands sind. Besonders wesentlich ist deren Rolle bei der Forschung der estnischen Kirchengeschichte. Daraus kommen auch die zwei Ziele der vorliegenden Arbeit. Das erste Ziel ist von archeographischer Natur – die Forschung und Publizierung der Chronik des Kirchspiels und der Kirche Palamuse, die bislang weitgehend benutzt, aber doch unvollständig erforscht gewesen ist. Das zweite Ziel liegt im Bereich der Kirchengeschichte – die Vorstellung der estnischen Kirchengeschichte und derer Kernfragen des 19. Jahrhunderts dem breiteren Leserkreis durch den ungewöhnlichen Gesichtswinkel des Pfarrers einer Landgemeinde.

In Estland hat man die Kirchenchroniken in der Geschichtsforschung nur wenig benutzt, zu deren Publizierung ist man noch nicht gekommen. Die beziehenden Archivmaterialien hat man bei der Forschung der Kirchspielsgeschichte benutzt. Von den Monographien dieses Themas ist *Laiuse kihelkonna ajalugu (Die Geschichte von Kirchspiel Laiuse)* von Johan Köpp zu erwähnen.

Die vorliegende Arbeit ist in drei Abschnitte geteilt worden. Im ersten Abschnitt wird die Geschichte des Kirchspiels und der Gemeinde Palamuse bis zum Jahre 1847 behandelt, besonders das Thema der Geistlichen und der hiesigen Gutshöfer. Die Autorin hielt es für wichtig, auch den Überblick über die

Organisation und Verwaltung der evangelisch-lutherischen Kirche im Gouvernement Estland zu geben.

Die Chronik teilt sich in zwei Teile mit grundsätzlich unterschiedlichem Aufbau. Das erste Teil, dessen Übersetzung und Kommentarium den zweiten Abschnitt der Arbeit bilden, ist die Chronik in dem klassischen Sinn, mit chronologisch-thematischem Aufbau (geschrieben von P. E. Hirsch in den Jahren 1847-1876). Die Chronik hat ein bestimmtes Schema, es fehlen die Ver-allgemeinerungen, die persönliche Meinung des Chronikers stellt sich sehr selten heraus und auch dann mehr in den Nebensätzen.

Das zweite Teil der Chronik, das den dritten Abschnitt der vorliegenden Arbeit darstellt, ist von dem Pfarrer B. G. Sielmann am Ende seiner Amtszeit thematisch-chronologisch zusammengestellt und beinhaltet die Periode von 1877-1909. Unterschiedlich von dem ersten Teil sind hier die statistische Angaben weggelassen. Man hat den Überblick über das Leben der Gemeinde und des Kirchspiels nach den verschiedenen Themen gegeben. Die Verallgemeinerungskraft ist größer als im ersten Teil, die persönlichen Standpunkte des Chronikers, seine Sympathien und Antipathien sind festzustellen.

Im Mittelpunkt der Chronik stehen die lebhaften Ereignisse der Kirche und Kirchengeschichte des 19. Jahrhunderts – Glaubenswechsel des estnischen Landvolkes in die russische Orthodoxie, die Problematik der Brüdergemeinde, auch die ein-fache Ereignisse des Alltags. Es gibt ausführliche Statistik über die Teilnehmer am Heiligen Abendmahl, über das Kaufen des Bibels und des Neuen Testaments. Die Aufgaben des Pfarrers, die Bau- und Renovierungsarbeiten an der Kirche und derer wirtschaftliche Lage wird beschrieben.

Die Chronik ist eine wertvolle Quelle für die Forscher der Demographie, weil der Pfarrer die Geburten und Todesfälle

im Kirchspiel sehr sorgfältig aufgemerkt hat. Außerdem finden wir die vorläufige Analyse dieser Angaben.

Als ein selbständiges Thema ist die Schulgeschichte hervorzuheben. Es wird beschrieben, auf welcher Weise die Russifizierung die Schulen des niedrigen Niveaus erreicht und welche Veränderungen es im Personalbestand und in der allgemeinen Gesinnung mitgebracht hat.

Einen wichtigen Teil der Chronik bildet die ausführliche Schilderung der Wetterlage und derer Zusammenhang mit der Getreide- und Kartoffelernte, also mit der Wirtschaftsgeschichte.

In der Chronik sind neben der Ebene des Kirchspiels auch die Ebene des Landkreises, des Gouvernements und sogar die globale Ebene behandelt worden. Bemerkenswert dabei ist die Tatsache, daß die provinziale und internationale Ereignisse vielmehr Aufmerksamkeit als die landkreisliche Vorfälle finden.

In dem Estnischen Staatlichen Historischen Archiv werden viele Kirchspielschroniken aufbewahrt. Die Publizierer der vorliegenden Kirchenchronik möchten hoffen, daß diese Auflage ist ein ermutigendes Beispiel für die Historiker, die sich mit der Geschichtsforschung der estnischen Kirchspiele befassen.